سنڌ ڪهاڻي

(تاريخ)

ڪيول ملڪاڻي

تاج جويو

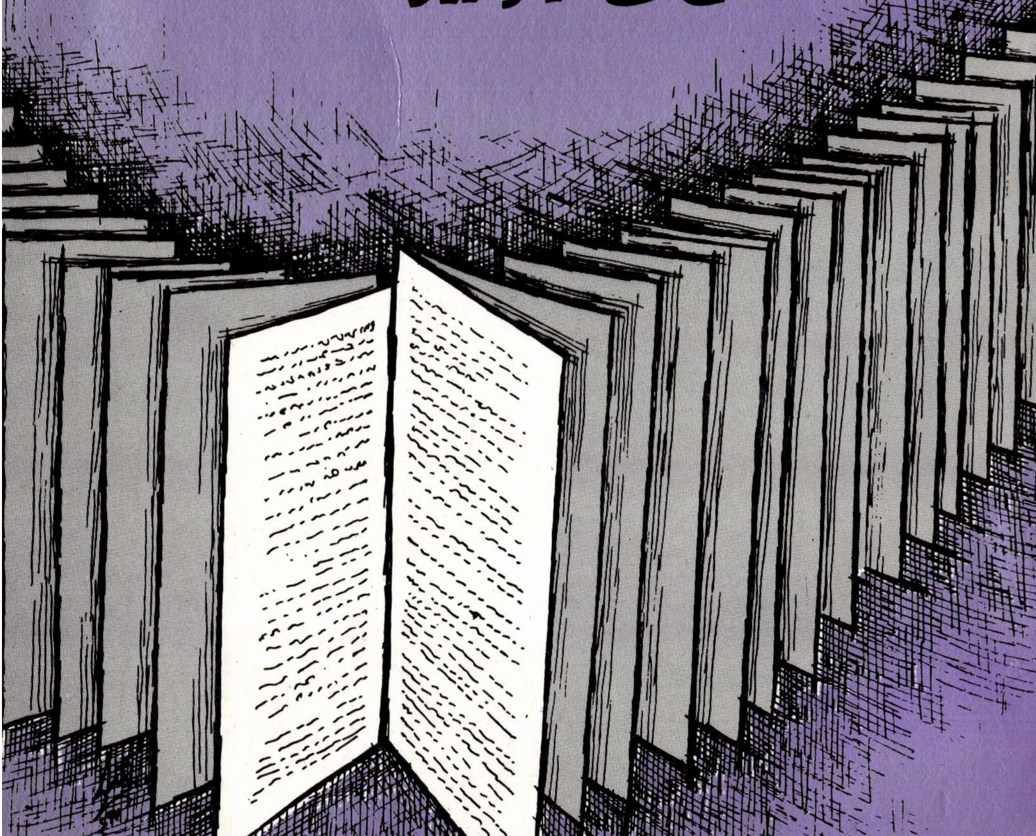

سنڌ ڪهاڻي

[The Sind Story جو سنڌي ترجمو]

ڪيول رتن مل ملڪاڻي

تعليم	:	ايم - اي
جنم	:	19 نومبر 1921ع حيدرآباد، سنڌ
ايڊيٽر	:	نول راءِ هيرانند اڪيڊمي ۽
		ڏيارام گدومل نيشنل ڪاليج حيدرآباد،
		فرگوسن ڪاليج پوني،
		اسڪول آف اڪنامڪس اينڊ سوشالاجي،
		بمبئي يونيورسٽي.

1945-47ع	:	ليڪچرر ڏيارام گدومل نيشنل ڪاليج حيدرآباد
1948ع	:	'دي هندستان ٽائمس' جو سب ايڊيٽر
1948-83ع	:	هفتيوار 'آرگنائيزر' جو ايڊيٽر ۽
1961-62ع	:	امريڪا جي هارورڊ يونيورسٽيءَ ۾ 'نيمن فيلو'
1971-75ع	:	روزنامه 'مدر لينڊ' نيو دهليءَ جو ايڊيٽر

26 جون 1975 کان 21 مارچ 1977 تائين MISA تحت جيل ۾

1978-79ع	:	'دي ايڊيٽرس گلڊ آف انڊيا' جو جنرل سيڪريٽري
1978ع	:	چين ۾ انڊين پريس ڊيليگيشن جو ميمبر
1983ع کان	:	دين ديال ريسرچ انسٽيٽيوٽ جو وائيس چيرمن
1984ع کان	:	ٽماهي 'منٿن' نيو دهليءَ جو ايڊيٽر
ٻيا ڪتاب	:	The Midnight Knock (1977)
		The RSS Story (1980)

سنڌ ڪهاڻي

(The Sind Story جو سنڌي ترجمو)

ڪيول ملڪاڻي

تاج جويو

روشني پبليڪيشن
ڪنڊيارو
1991ع

ڪتاب جو نالو : سنڌ ڪهاڻي
(انگريزي ڪتاب The Sindh Story جو ترجمو)
مترجم : تاج جويو
اصلوڪو ليکڪ : ڪيول رتن مل ملڪاڻي
ايڊيشن : پهريون - ڊسمبر 1991ع
ڪمپوزنگ ۽ پرنٽنگ : ايم - خان پرنٽنگ پريس
گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.
ڇپائيندڙ : روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو
قيمت : 80-00 رپيا
پڪو جلد 100-00 رپيا

حق ۽ واسطا قائم

SINDH KAHANI
(A Sindhi Translation of "The Sind Story"
by Kewal Malkani)

Translated by : Taj Joyo
First Edition : December 1991,
Printer : M. Khan Printing Press.
Gari Khata, Hyderabad Sindh.
Publisher : Roshni Publication, Kandiaro.

□

ارپيان ٿو

الله بخش سومري

۽

ڀڳت ڪنور رام

جي پوتر ياد کي.

فهرست

ـ سنڌيڪار جي قلم مان	تاج جويو	i - 8
ـ مهاڳ	ڪيول ملڪاڻي	9
ـ پيش لفظ	رام جيٺملاڻي	13

[سنڌ ڪهاڻي]

1- سنڌو آسماني دريا آهي	31
2- سنڌو ماتا	38
3- امر 'موئن جو دڙو'	43
4- سنڌ ۾ سڪندر جو واٽرلو	47
5- ڏاهر جي حقيقت	55
6- جهولي لال	71
7- سونهري دؤر	83
8- اڪبر جي 'ولايت دل-پسند سنڌ'	93
9- ٻه خزانا	101
10- شيطان جو ياءُ	111
11- ڪراچي : اوير جي راڻي	123
12- برهمو سماج کان راشٽريه شيوڪ سنگهه تائين	137
13- سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل	157
14- "مان سنڌي آهيان" ـــ گانڌي	172
15- ٻگهڙن جي وچ ۾	195
16- جيئي سنڌ	214
17- خدا ڪي خبر	233
18- سنڌي سماج ۽ ثقافت	247
19- شاهه، سچل ۽ سامي	267
20- سنڌي جاڳرتا	278
ـــ ببليوگرافي (انگريزي ۽ سنڌي)	291

سنڌيڪار جي قلم مان

تاريخ ۽ افسانوي ادب جو فرق سمجهائيندي ڪنهن ساهتڪار چيو آهي: 'تاريخ وڏي ۾ وڏو ڪوڙ آهي، جنهن جا ڪردار سچا پر واقعا ڪوڙا هوندا آهن ۽ افسانوي ادب اهو سچ آهي، جنهن جا ڪردار ڪوڙا پر واقعا سچا هوندا آهن، جنهن مان سموري سماج جي تصوير چٽي پڌري ڏسبي آهي.' پر تاريخ ۽ افسانوي ادب جي ڳانڍاپي جي اپٽار ڪندي، ارنولڊ ٽائن بي (Arnold Toynbee) پنهنجي Study of History (تاريخ جو ابياس) ۾ لکي ٿو: "ناٽڪ ۽ ناول وانگر، تاريخ ڏند ڪٿائن جي صورت ۾ سرجندي آهي، جيڪو پروڙڻ ۽ اظهارڻ جو اوائلي طريقو هو، جنهن ۾- جيئن ٻارن جي آکاڻين ۾ هوندو آهي، جيڪي ٻار چاهه وچان ٻڌندا آهن؛ يا جيئن خوابن ۾ هوندو آهي، جيڪي نوجوان ڏسندا آهن— حقيقت ۽ تصور جي وچ ۾ ڪابه ليڪ ڪڍيل نه هوندي آهي. مثال طور 'اليڊ' (Iliad) جي باري ۾ چيل آهي ته جيڪو به اها تاريخ جي طور پڙهندو ته ڏسندو ته اها ڪوڙ سان پري-پيئي آهي، پر ساڳي طرح جيڪو به اها افساني طور پڙهندو ته اها تاريخ سان پري پيئي آهي." هڪ تاريخدان حقيقت کي تصور کان ڌار ڪري تاريخ لکندو آهي، جيڪو سؤکو ڪم ناهي.

تاريخ ۽ خاص ڪري سنڌ جي تاريخ هميشه وڏن تضادن جو شڪار رهندي پئي آئي آهي. اسلامي فتوحات وارن دورن کي 'هندو نظر' سان ڏسجي يا 'مسلمان نظر' سان ڏسجي؛ 'سنڌي نظر' سان ڏسجي يا مورڳو 'ڌارين جي نظر' ڏسجي— اهو هڪ اهم ۽ فيصلہ طلب سوال آهي. اسلامي مختلف دورن ۾ - يعني عربن، غزنوي ۽ غوري گهراڻن؛ انهن جي جانشين سومرن ۽ سمن؛ ارغونن، ترخانن-۽ مغلن؛ ڪلهوڙن ۽ دائود پوٽن؛ ٽالپورن— ۽ پوءِ جي انگريز حڪمرانن جي دور جي تاريخي واقعن کي مختلف

ڪتابن ۽ مضمونن ۾ مختلف نقط نگاهن کان قلمبند ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن لکندڙ هندو آهي ته مسلمانن جي حڪومت ۾ هندن سان ڏاڍ، ڌمڪاءُ ۽ جبر جو وڌائي ذڪر ڪيو اٿس، پر جيڪڏهن اهو لکندڙ مسلمان آهي ته هندن کي سندن عقيدي سميت لوڙهڻ ۾ ڪا ڪسر نه ڇڏي. تاريخ جي لاهن - چاڙهن، شڪستن - سوڀن ۽ حق - باطل جي جنگين جي بيان ڪرڻ ۾، هڪ تاريخدان تي تاريخ جي واقعن کي ماضيءَ جي دز مان ڪڍي، انهن کي ڇنڊي، ڦوڪي ۽ اجاري، ٺيٺ انساني ۽ وطن سان سچائيءَ جي بنيادن تي پيش ڪرڻ جي ذميواري عائد ٿئي ٿي. هو جڏهن بي ريا ٿي معاملن کي حقائق جي روشنيءَ ۾ پرجهيندو ۽ پروڙيندو تڏهن ئي اسان جي موجوده پيڙهي ٿوري اينڌڙ پيڙهيون پنهنجي روين کي هموار ڪري پنهنجي لاءِ ڪا مناسب راهه طئه ڪنديون ۽ پنهنجي منزل ڏانهن اڳڀريون ٿي سگهنديون.

اسان وٽ سرڪاري نقط نظر پيش ڪندڙ تاريخن ۽ درسي ڪتابن ٿوري مضمونن ۽ مقالن ۾، تاريخي واقعن ۽ انهن جي پس منظر کي موڙي - ٿوڙي ۽ مسخ ڪري، جنهن يڪ رخي نقط نگاهه کان پڙهايو وڃي ٿو، يا انهن کي سرڪاري تقريبن ۾ رسمي طور پڙهيو وڃي ٿو ۽ انهن کي ڇاپي وطن پرستيءَ جي حق ادا ڪرڻ جو ڍونگ رچايو وڃي ٿو، اهو شاگردن کي درسي امتحانن ۾ ڪامياب ٿيڻ لاءِ بيشڪ اڪسير آهي، پر ذهني پختگي حاصل ڪيل عام پڙهندڙ، هن دور جي جديد ۽ ترقي يافته ڪميونيڪيشن جي ميڊيا وسيلي بين القوامي ادب، تاريخ، سياست، مذهب سماجي علمن جو اڀياس ڪري جڏهن حقائق کي سائنس ۽ منطق جي بنياد تي پنهنجي اصلوڪي اُگهاڙي روپ ۾ پسي ٿو ته ڪوڙ تي ٻڌل تاريخن مان سندس ويساهه ڊهي ڪِريو وڃي. تنهنڪري جيستائين اسان جا عالم ۽ علمي ادارا اسان جي هتان ۾ سنڌ جي مستند تاريخ نه ڏيندا، تيستائين

نه رکيو سندن لياقت ۽ سچائيءَ جي مڃتا نه ڏيندي، پر اسان پڻ انهيءَ ڄاڻ کان وانجهيل رهنداسين ۽ تاريخي ڀولار ۾ مفاد پرست، نام نهاد ۽ ڄڙتو تاريخدانن جي قلمي زهر جو نشانو بڻبا رهنداسين. تاريخ لکڻ جو ڪم، جيڪو وڏي جاکوڙ جو ڪم ۽ همٿ جو آهي، اهو ٻي ڪري سگهي ٿو جيڪو سقراط جيڏو قداور هوندو.

ويهين صدي پنهنجي پوين پساهن ۾ آهي ۽ ايڪويهين صدي اچي در تي بيٺي آهي، پر سنڌ کي پنهنجي ماضيءَ جو عظيم ۽ شاندار ورثو حاصل هوندي، وٽس لکيت ۾ اهڙي تاريخ ناهي، جنهن کي مڪمل، مستند ۽ مفصل چئي سگهجي. ايتري قدر جو هڪ جلد ۾ به ڪا تاريخ موجود ناهي، جيڪا غير تڪراري هجي. انهيءَ ڏس ۾ ادارن ٿوري انفرادي ڪوشش جي باوجود اسان اڃا تائين مڪمل سنڌ جي تاريخ کان وانجهيل آهيون. ادارن کي ڏوهه ڏجي يا عالمن تي معيار — بهرحال اهو مسئلو پنهنجي جاءِ تي وڏي سوال جي نشاني بڻيو بيٺو آهي.

ڪجهه وقت اڳ، مون ڪي 1984ع ۾ ڇپيل ڪيول ملڪاڻيءَ جو انگريزيءَ ۾ لکيل The Sind Story هٿ لڳو، جنهن جو مون سنڌيءَ ۾ ترجمو ”سنڌ ڪهاڻي“ جي عنوان سان ڪيو آهي. هن صاحب انهيءَ ڪتاب ۾، سنڌ جي تاريخ جو سلسلو موهن جي دڙي کان به اڳ واري دؤر کان شروع ڪيو آهي ۽ انهيءَ کي سنڌ ۾ MRD تحريڪ واري جديد دؤر تائين ملائي پيش ڪيو آهي. هن سنڌ ۽ انجي تاريخ جي باري ۾ پنهنجو نقطهء نظر پيش ڪيو آهي، جنهن سان ڪنهن جو به اصولي اختلاف ٿي سگهي ٿو. منجهس تاريخدانن جي نالن، ڪتابن جي حوالن ۽ تاريخوار ترتيب ۾ غلطين جي باوجود، هن واقعن، انهن جي رد عملن ۽ نتيجن جي ڪڙين کي ملائي، هڪ تسلسل قائم ڪرڻ جي ڪوشش

ڪئي آهي، جيڪي پڪ سان تاريخ ۾ گم ٿيل يا گم ڪيل تاريخي ڪڙين ۽ وڇوٽين کي هٿ ڪرڻ ۾ خام مال جو ڪم ڏينديون، ٽوڙي جو اڻ وٽندڙ ۽ ڪوڙي گوريءَ جو ذائقو پڻ ڏينديون. پر هڪ مختلف نقطهٴ نظر چاهڻ لاءِ پاڻ ۾ سهپ، فراخ دلي ۽ پاڻ سڌارڻ جو مادو پيدا ڪرڻو ٿي پوندو.

حنيف صديقي، رچرڊ برٽن Richard Burton جي ڪتاب Sindh and the Races that inhabit the Valley of Indus جي سنڌي ترجمي ”سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون“ مان سنڌ ۽ سنڌين جي باري ۾ نازيبا لفظ حذف ڪري ڇڏيا هئا. پر جديد دؤر جي عالم ۽ تاريخدان پير حسام الدين راشدي تاريخ جي جديد تقاضائن جي روشنيءَ ۾ انهيءَ ڳالهه کي ناپسند ڪندي چيو هو ته سنڌ ۽ سنڌين جي باري ۾ ڌارين جي چيل ڳالهه ڌاريا ڀلي پڙهن، پر خود سنڌي پنهنجي باري ۾ چيل ڳالهين کان غير واقف ۽ اڻ ڄاڻ رهن — اها وڏي زيادتي آهي. سندس راءِ هئي ته ڪتاب کي لفظ بلفظ ترجمو ڪري ليکڪ جي خيالن کي پڌرو ڪيو وڃي ها. انهي ڳالهه، جي پيش نظر مون The Sindh Story جو ترجمو سواءِ رد قد درج ڪرڻ جي ڪيو آهي — جيئن عام طرح فاتح قومن جي تاريخدانن جي سنڌ بابت لکيل ڪتابن جا سنڌي ترجما شايع ڪيا ويندا آهن - ته جيئن اسان کي انهن جي مڪمل نقطهٴ نظر جي ڄاڻ پوي ۽ سنڌ جي تاريخ ۾ خال ڀرڻ ۾ مدد ملي.

تاج جويو

مهاڳ

سنڌ ۾ 1947ع جي پڇاڙي هئي. ورهاڱو ٿئي چڪو هو ۽ هندو وڏي تعداد ۾ پنهنجي وطن کي خيرآباد چئي رهيا هئا. هڪ ڏينهن اسان ڪجهه ڪارڪن حيدرآباد ۾ ٽلڪ چاڙهيءَ تان هيٺ لهي رهيا هئاسين ته اوچتو هڪ پوڙهي مسلمان عورت اسان جي سامهون بيهي رهي ۽ ڏکاري لهجي ۾ پڇڻ لڳي: "اڙي، اوهين به هليا ويندؤ ڇا"؟

هڪ ڏينهن مان پنهنجي بالڪونيءَ ۾ ويٺو هوس. هڪ مسلمان خوشيءَ مان هڪ وڏي فريم ڪيل تصوير کنيو پئي ويو. جلدئي هو پنهنجي خوشي جهلي نه سگهيو ۽ بيهي رهيو ۽ تصوير مٿي ڪئي مون کي ڏيکاريندي چيائين: "هيءَ تصوير اڄهو هاڻي خريد ڪئي اٿم. هن گروپ ۾ اسان جي ڳوٺ جو معزز سيٺ به شامل آهي". اها تصوير هن لاءِ يادگيريءَ جي نشاني هئي.

هڪ ڏينهن شهر جي بس ۾ سفر پئي ڪيم. مهڙ واريون سيٽون عورتن لاءِ مخصوص هيون. اوچتو مهڙ واري سيٽ تي ويٺل هڪ مسلمان عورت ڏٺو ته سندس پاڙيسري هڪ هندو بيٺو هو. هوءَ اُٿي بيٺي ۽ کيس پنهنجي سيٽ تي ويهڻ لاءِ زور ڪرڻ لڳي. پر هيءُ ويهڻ کان انڪار ڪري رهيو هو ۽ چئي رهيو هو ته هو اڳين ئي ٺيڪ هو ۽ هونئن به اهي سيٽون عورتن لاءِ مخصوص هيون. سندس انڪار اجايو ويو جو انهيءَ عورت کيس درد ڀرئي لهجي ۾ چيو: "مون کي خبر آهي. تون پڻ هليو ويندين."

مون کي پڪ ناهي ته 1947ع جي هندستان ۾ ڪيترن هندن تي هھڙا واقعا ٿيا هوندا.

'سنڌ ـ ڪهاڻي' راجائن ۽ لڙاين جي آکاڻي ناهي. هيءَ هڪ خطي، آن جي رهاڪن ۽ سنڌن ڪلچر کي سمجهڻ جي ڪوشش آهي، جنهن ڪري آهو سڀ ممڪن ٿي سگهيو آهي.

منهنجي دل ۾ هن ڪتاب جو ويچار پيدا ڪرڻ لاءِ، مان پارتيه سنڌو سڀا جو ۽ اهڙي سوچ کي اوپارڻ لاءِ پنهنجي پيڙ گوپيءَ جو ٿوراٿتو آهيان. مان آنهن گهڻن دوستن جو پڻ ٿوراٿتو آهيان، جن ڪتاب، تصويرون ۽ قيمتي معلومات مهيا ڪئي. ان سلسلي ۾، مان موهني منسڪاڻي، رام ڪرشن آڏواڻي، پروفيسر ڪي. اين واسواڻي، شيوڪرام ڪرمچند، آتم چند ايسراڻي، وشنو شاهاڻي، پروفيسر ڊي. ايل ڪاڪا، گوپال گربخشاڻي، گوپال متل، رام ڪيسواڻي، پريم ڏسواڻي، پروفيسر ايم. پي لکاڻي، لڪشمي چند روپچنداڻي، نارائڻ واڌواڻي ۽ گوبندرام چيلاڻي جو ٿوراٿتو آهيان.

نانا واگهي جي ناهيل سيٺ ناٿون مل ۽ سربارٽل فريئر جي اسڪيچن لاءِ ۽ ڪي. بي ڪمار جي ناهيل سنڌ جي نقشي لاءِ پڻ ٿوراٿتو آهيان.

مان ڊاڪٽر مرلي ڌر جيٽلي جو خاص ڪري ٿوراٿتو آهيان، جنهن پنهنجي سنڌ جي ڪتابن جو خزانو مون تي فراخ دليءَ سان کولي ڇڏيو ۽ گهري اپياس لاءِ منهنجي همت ٻڌائي. سندس مدد کان سواءِ هيءَ ڪتاب موجوده صورت ۾ نه اچي سگهي ها. نهرو ميموريل لئبرري جو ڊاڪٽر هري ديو شرما هيڊ آف ريسرچ اينڊ پبليڪيشنز ڊويزن، مختلف طريقن سان گهڻو مددگار ٿيو. ديس ديال ريسرچ انسٽيٽيوٽ جو شري ديوندر سو روپ انگ اکر ميسر ڪري ڏيڻ ۾ هميشه هر وقت تيار رهيو.

سيتارام گوئل، چهمت واڌواڻي، گنگو ڪرپالاڻي ۽ اروڻ شڪلا سمورو مسودو نظر مان ڪڍيو ۽ گهڻا قيمتي

مشورا ڏنا.

مون تي ڏورو DRI لئبرريءَ جي شري جناردنن جو سنڌس تحقيقي مدد لاءِ، ۽ وجئه گپتا، راجيش بنسال ۽ امبيڪا ڏرم پالن جي ٽڪڙي ۽ سڀني ٽائيپ ڪري ڏيڻ جو پڻ آهي.

ڇپائي ۾ درستين لاءِ پڙهندڙن جي صلاحن ۽ راين لاءِ هيٺين پتي تي آجيان ڪئي ويندي.

B-51 نيو راجندر نگر
نيو دهلي 110060

ڪي.آر ملڪاڻي
رکڙي بنڌن 1984ع

هي صفحو اصل ڪتاب ۾ خالي ڇڏيل هئو. .

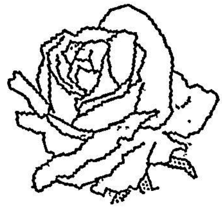

پيش لفظ

منهنجو دوست ڪيول ملڪاڻي هڪ صحافي، عالم ۽ هندستان جي تاريخ جو ذهين شاگرد آهي. سنڌ ۾ پيدا ٿيڻ ڪري، اها عجيب ڳالهه ناهي ته هن پنهنجي پوڙهپ جو گهڻو حصو ۽ تاريخي ڄاڻ پنهنجي جنم ڀومي ۽ جي وسيع منظر جي پيش ڪرڻ لاءِ وقف ڪئي آهي. پر جنهن ڳالهه مون کي عجب ۾ وڌو آهي، اها سندس خواهش آهي ته مان سندس هن دلچسپ ڪتاب جي باري ۾ پيش لفظ لکان. ٿان مڃان ٿو ته سندس حڪم مون کي پڙايو به آهي ڏيڇاريو به آهي. منهنجي ٻي دعويٰ ڪيئن به هجي، ۽ جيڪي ٻين سياستدانن وانگر، منهنجون بلڪل ٿوريون آهن، پر تاريخ جي گهري اڀياس يا تاريخ جي پيشڪش ۾ مناسب سهوليت هجڻ جي دعويٰ بلڪل ناهي. مان سمجهان ٿو ته، اها خوش ڪندڙ غلط فهمي جي ڳالهه آهي، پر پوءِ به انهن مان لطف اچي ٿو. پر اها دعويٰ اهو خيال انديشي ختم ٿي وڃي ٿي ته انجي پوراڻي لاءِ ڪجهه پوڙهپ جي ضرورت آهي. پيشه ورانه ۽ سياسي مصروفيتن ۾ گهڻو رڌل رهڻ ڪري، اهو ڪم ڪجهه ڏکيو لڳو. پر پوءِ ته سمجهه ۾ ايندڙ حادثو ٿيو. ڊاڪٽرن منهنجي دل کي بيمار ڄاتو ۽ نيٺ مون کي مڪمل آرام ڪرڻ جو مشورو ڏنائون. اليڪٽرو ڪارڊيو گرام مشين سان منهنجي دل جي تار ڳنڍيل رهي ۽ مان مسودي جي پهرئين باب 'سنڌو آسماني دريا آهي' کان وٺي آخري باب 'نئين سنڌ' تائين ويهه باب پڙهي ويس. اهو چوڻ ۾ اصل وڌاءُ نٿو ڪريان ته هرهڪ

لفظ مان لطف ورتم ۽ پڪ سان انهيءَ اپياس منهنجي جبري قيد کي سهڻ جو ڳو بنايو. مجان ٿو ته سنڌ بابت منهنجي معلومات ۾ ڪافي گهٽتا خال هئا ته سنڌ جا هئي، آها جا ٿي سگهي ٿي ۽ مستقبل ۾ اجا جا ٿي سگهندي، پريا آهن. مان ڪيول جي فخر ۾ جنهن کي عام طرح 'سنڌيت' چيو وڃي ٿو، حصيدار آهيان. مان سندس پورهئي ۽ ڪوجنا جي نياري تخليق کي بيحد ساراهيان ٿو ۽ انهيءَ جي اپياس لاءِ پڻ کي پڻ دلي سفارش ڪريان ٿو. مون کي اميد آهي ته هيءُ ڪتاب هر سرڪاري توڙي خانگي لئبرريءَ ۾ جاءِ والاريندو. منجهانئس هرڪو مزو ماڻيندو. اهي پڻ جيڪي اسپتال ۾ بستري داخل ناهن.

هن ڪتاب جي ڇپائيءَ جي دوران، ڀارت هڪ يادگار بحران مان گذري رهيو آهي. حڪومت جون واڳون آدرش کان وانجهيل ماڻهن ۽ اصولن کان خالي سياستدانن جي هٿن ۾ هليون ويون آهن. قومي ڍانچو سنگين بيماريءَ ۾ مبتلا آهي. سوين بدعنوان واپاري، دلال ۽ مالڪ ملڪ ۾ اڏين ڦهلجي ويا آهن، جيئن بکيءَ ماڪڙ فصل کي ڪائي چٽ ڪندي آهي، جنهن کي غريب عوام اجا تائين پيدا ڪري رهيو آهي. غريب ايڏا بکايل آهن جو هڪل تي هانءُ هاريو ڇڏين ۽ امير سارو ڏينهن جاوا ڪرڻ ۾ رڌل آهن. دانشور ۽ سچ جا سودائي اخلاقي مشڪن ۽ نڙيءَ جي عجيب اڌ رنگ ۾ وڃي خطرناڪ حد تائين چپ آهن. ٻئي طرف هن وقت، هن ڪتاب جي پڌرائي ليکڪ جي اندروني توازن جي ايڏي ساک پري ٿي جو توازن جو شعور اندروني چاڻ ۾ واڌارو آڻي ٿو. ممڪن آهي ته ليکڪ گيتا جي اصلي روح مطابق، پريم سان پورهيو ڪري، فيصلو چاڻٺهار ايشور تي رکيو هجي. سيا ويڪ طور تي مان سيني کان وڌيڪ انهيءَ ڪري کيس ساراهيان ٿو.

ملڪانيءَ جو هيءُ ڪتاب هڪ تاريخ جو ڪتاب آهي. تاريخ لازمي طور تي هڪ ڪهاڻي هوندي آهي. پر جتي ڪهاڻي

وندر ۽ تفريح لاءِ لکيل آهي، جنهن جو ڪجهه مواد گهڻو ڪري سچ جي اُبتڙ هوندو آهي، اُتي تاريخ اهڙي تضاد کي نٿي قبولي سگهي. تاريخ جو هر ڪتاب پنهنجي دور جي ذهني آرائش جو حصو ٿئي ٿو. متس مستند هجڻ جي مهر لڳل هجڻ گهرجي ۽ جتي حقيقت ممڪن نه هجي، اُتي غلطي کي ظاهر ڪرڻ گهرجي. ان کان سواءِ اهو واقعن جو مستند دستاويز چو نه هجي، پر اهو بيڪار کان به بدتر ٿيندو، جيڪڏهن منجهس انهن واقعن جي رونما ڪندڙ ڪردارن جا ويچار، اُمنگ ۽ ارادا پيش ڪيل نه هوندا. هيءُ ملڪ واقعن کي دستاويزائڻ ۾ ڪڏهن به شاهوڪار نه رهيو آهي. هتي زباني ابلاغ جي هڪ روايت رهي آهي تنهنڪري ڪهاڻي لکڻ کي تاريخ چوڻ آسان ڪم نه آهي.

سنڌ ۽ هند جي زندگيءَ ۾ عربن جي سنڌ کي فتح ڪرڻ جو وڏو واقعو رونما ٿيو هو. اٺين صدي عيسويءَ جي شروعات ۾ سنڌ جا فاتح ڪهڙي قسم جا ماڻهو هئا؟ محمد بن قاسم ۽ سندس سپاهي مستند عرب هئا ۽ بهتر مسلمان هئا. پڪ سان اهي صديون پوءِ پنهنجي پونيرن کان وڌيڪ انسان دوست ۽ مهذب هئا. اهي پڪا توحيد پرست هئا ۽ سندن پيغمبر جي پيغام ۾ پڪو ويساهه هو، جيڪو ڪجهه وقت اڳ ۾ 7- جون 632ع تي وصال ڪري چڪو هو. عربستان جي ريگستان جي انهيءَ معجزي جو حوالو هتي نسبت به رکي ٿو ته ظاهر به آهي. اسلام جو پيغمبر تاريخ جي هڪ غيرمعمولي شخصيت جو مالڪ هو. هو خود نهايت ئي مذهبي هو ۽ سندس رهڻي ڪهڻي جي عادتن پنهنجي پوئلڳن تي ضرور گهرو اثر ڇڏيو هوندو. اعليٰ مرتبي ۽ سياسي سگهه حاصل ڪرڻ کان پوءِ پڻ سندس رهڻي ڪهڻي پرهيزگاري سان معمور هئي. سندس گهر ڪچين سرن جو ٺهيل جهوپڙي نما هو ۽ فرنيچر ۾ فرش تي وڇايل تڏي ۽ انهيءَ تي رکيل ڪجهه وهاڻن کان وڌيڪ

نہ هو. هو پنهنجا ڪپڙا پاڻ سبندو هو، پنهنجي جتي گهڻو ڪري پاڻ ڳنڍيندو هو، باهہ پاڻ ٻاريندو هو ۽ فرش پاڻ ٻهاريندو هو. سندس گذارو ڪجيءَ ۽ جوَن جي ماني تي هوندو هو. هو رڳو ڪڏهن ڪڏهن کير ۽ مکڻ کائڻ جي عياشي ڪندو هو. هو نهٺو ۽ سلڇڻو، شاہانئتو ۽ صابر هو. هو غريبن جي سار سنڀال لهندو هو ۽ نهايت غريب ماڻهو جي موُت تي سندن پونيئرن سان تعزيت ۾ پڻ شامل ٿيندو هو. هو پنهنجي ڪٽنب تي ورلي، پاڻ تي ٿورو ۽ ضرورتمندن تي خيرات ۾ گهڻو خرچ ڪندو هو. هن جڏهن نئين نظام جي شروعات ڪئي تہ عربستان قبائلي ريگستان هو ۽ جڏهن وصال ڪيائين تہ اهو هڪ مضبوط قوم هئي.

هن جيڪو نظام نافذ ڪيو، اهو پنهنجي نسبت ۾ بي ريائي، بهادري ۽ سماجي افتخار تي ٻڌل هو. مقامي آب و هوا اتي حوس لاءِ بڪ ۽ گرمي پيدا ڪئي هئي. سندس قانون ۾ شاديءَ کان سواءِ حوس کي گهٽائڻ ۽ اندروني قوتن کي وڌائڻ تي زور ڏنل هو. ڪيس نڪاح ۾ آيل ڏهہ زالون ۽ ٻہ ڪنيزون هيون. اهو اُن وقت جي لحاظ کان هڪ نمائنده سڌارو هو. پاڻ جيستائين هن دنيا ۾ موجود هو، تيستائين مسلمانن پنهنجي زالن کي پاڻ کان الڳ نہ ڪيو هو. زالون ۽ مرد پاڻ ۾ اُن نئين نظام تحت آزاديءَ سان ملندا هئا، گهٽين ۾ آزاديءَ سان گهمندا هئا ۽ مسجدن ۾ گڏجي نماز پڙهندا هئا. هو پاڻ اڻ پڙهيل هو ۽ ڪڏهن بہ ڪجهہ نہ پڙهيو، پر عربي ادب ۾ سڀ کان مشهور ۽ اعليٰ ڪتاب پيش ڪيائين. هن پنهنجي پوئلڳن ۾ علم لاءِ تڙپ پيدا ڪئي. هن اعلان ڪيو: ”اهو جيڪو علم جي ڳولا ۾ پنهنجو گهر ڇڏي ٿو، اهو خدائي رستي تي گامزن آهي.... ۽ عالم جي مس شهيد جي رت کان وڌيڪ مقدس آهي.“

پيغمبر اسلام جي تبليغ تہ ڪئي پر ذاتي طرح مخالف مذهبي

ٻوڌلڱن جي رتوڇاڻ ۾ مبتلا نہ ٿيو. هن ڀاڱ ڪڏهن بہ جنگين ڪرڻ ۾ اڳرائي نہ ڪئي. عربن جون شعوري توسيع پسندانہ فوجي اڳرايون ۽ ملڪ گيريءَ جو حوس پوءِ جون ڳالهيون آهن، جن جا عام طرح اقتصادي ڪارڻ هئا. ناقص آبپاشيءَ جي نظام ۽ ويران زمين، وڌندڙ آباديءَ کي زرخيز زمين لاءِ حوس کي جنم ڏنو. ان کان سواءِ سياسي ڪارڻ پڻ هئا. روم ۽ ايران جون حڪومتون جنگ ۽ گڏيل بربادي‌ءَ ۾ ٿڪجي چڪيون هيون. ٻيجا ڍلن ۽ بدعنوان انتظاميہ ۽ حملن جي سٽيل پر وارين بادشاهين، عربن جي دلين ۾ سنڌ کي فتح ڪرڻ جي بي روڪ خواهش کي جاڳائي ڇڏيو.

705ع ۾ وليد اول تخت تي ويٺو. سنڌس حڪمرانيءَ جو دؤر ڏهن سالن تائين هليو. حجاج بن يوسف سنڌس گورنر ۽ عربستان جو حاڪم هو. ٻئي خليفي جي دؤر ۾ ئي عربن جي دل سنڌ تي هرکي ويئي هئي. ان کان سٺ ستر سال پوءِ جي عرصي دوران سندن ڏهہ ڪاهون ناڪام ٿي چڪيون هيون. 'ڇچنامي' ۾ لکيل آهي تہ هن آخري معرڪي جو مقصد اسلام جي تبليغ نہ پر ملڪگيري ۽ مال جو حوس هو. ڪٽل خزاني ۾ گهڻو مال ٿيندو. شڪست کاڌل ماڻهو سوغاتون ۽ ڍلون ڏيندا. غلام ۽ عورتون حاصل ٿينديون. ملڪائي سنڌين ۽ عربن جي مقابلي جو ڏاڍو دلچسپ بيان ڪيو آهي. اُن وقت سنڌ جو حڪمران راجا ڏاهر، ڇچ جو پٽ هو، جيڪو هڪ چالاڪ برهمڻ هو ۽ ڪنهن طرح ان وقت جي حاڪم راءِ سهاسي جي موت کان پوءِ، سنڌس رانيءَ سان پريت جا پيچ پائي راجائي هٿ ڪئي هئائين. هن چاليهہ ورهيہ راڄ ڪيو. سندس ڏينهن ۾ عربن پهريون حملو ديبل تي ڪيو، جيڪو گهڻو ڪري ڪراچي جي اوپر ۾ چاليهہ ميل پري هڪ ننڍي ڳوٺ ڀنڀور جي ڀرسان هو. عربن جو حملو ناڪام ٿيو، تنهنڪري حجاج پنهنجي سترنهن سالہ نوجوان ناٺي محمد بن قاسم کي تفصيلي هدايتون

ڏيئي، لشڪر جي سپهه سالار جي حيثيت سان سنڌ تي، راجا ڏاهر جي ڏينهن ۾ حملي ڪرڻ لاءِ چاڙهي موڪليو. ملڪائي درست لکيو آهي ته سنڌ کي ڪڏهن به شڪست جو منهن ڏسڻو نه پيو ها، جيڪڏهن سنڌين جي پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي خلاف سازشون ۽ غدارين جي ڏم مٿل نه هجي ها. راجا ڏاهر حملي کي ناڪام ڪري ڇڏي ها، پر ڪيس سنڌس بيوقوفين ماراڻيو.

سيپٽمبر 1979ع ۾ 'يوم دفاع' جي موقعي تي انگريزي اخبار "پاڪستان ٽائيمز" ۾ محمد بن قاسم تي هڪ مضمون ڇپيو هو، جنهن ۾ ڪيس 'فوجي ماهر' جي حيثيت سان ٻنهي لشڪرن ڏانهن سندس رويي ڪي بي ريا انصاف وارو ڪري ڏيکاريل هو. تاريخي حقيقت، بهرحال، ايامڪارين لاءِ پاراٿو آهي، جيئن هڪ پاڪستان ۾ موجود آهي. نيشنل ڪميشن آف هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل ريسرچ جي چيئرمن مٿئين مضمون جي مصنف جي مذمت ڪئي، جنهن مان سندس تکو لهجو ظاهر آهي:

"جڏهن ڪنهن هيرو جي شخصيت کي او پارڻو هجي نه تڏهن محاوراتي ٻوليءَ کي استعمال ڪرڻ ضروري آهي. 'فاتح' ۽ 'بچاءُ ڪندڙ'، ۽ 'هندستاني لشڪر' بهادري سان وڙهيو پر چست نه هئڻ ڪري 'هٿيار ڦٽا ڪندڙ دشمن تي غالب پئجي نه سگهيو' جهڙا گهڻا بيان مضمون ۾ ڏسجن ٿا. اهو مضمون هيٺ ڏنل ڪجهه غيرمتوازي بيانن سان وڌيڪ خراب ٿيو: 'جيڪڏهن راجا ڏاهر سنڌوءَ جو بهادريءَ سان بچاءُ ڪري ها ۽ قاسم کي دريا پار نه ڪرڻ ڏي ها ته هن ننڍي کنڊ جي تاريخ بلڪل مختلف هجي ها.' خبر ناهي ليکڪ هيرو جي فتح کي ساراهي رهيو آهي يا مخالف جي شڪست تي افسوس ڪري رهيو آهي.

ان ۾ ڪو عجب ناهي ته پاڪستان ۾ تازو اسٽيل مل

۽ آس پاس جي مضافات جو نالو محمد بن قاسم جي نالي پٺيان رکيو ويو آهي. هو پنهنجي ايامڪاريءَ جو هيرو آهي.

مون کي پڪ ناهي ته سنڌين جي دلين ۾ راجا ڏاهر لاءِ ڪا عزت يا احترام آهي يا نه. پر گمان غالب آهي ته ملڪائي غلط آهي. بهرحال اهو چوڻ گهرجي ته عظيم سنڌي اڳواڻ جي-ايم-سيد پنهنجي ڪتاب "سنڌوءَ جي ساڃهه" ۾ ڏاڍي چٽائيءَ سان محمد بن قاسم کي فاتح ۽ سنڌ جي محافظ جي حيثيت سان اوپارڻ لاءِ حڪومت جي خلاف احتجاج ڪيو آهي. هو بندرگاهن، روڊن، لئبرريرين ۽ ڪاليجن تي سندس نالو رکڻ لاءِ سختيءَ سان منع ٿو ڪري. هو کيس ظالم ۽ غاصب عرب ٿو ڪوٺي، جنهن سنڌ کي بيٺڪ بڻايو ۽ هزارين ماڻهن تي غلامي مڙهي. هو غصي مان سنڌي عورتن سان زنا ۽ معصومن جي قتلام ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو، جنهن تي پاڪستاني تاريخدانن ڏوهارين جهڙي چپ سادي رکي آهي.

ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته سنڌ جي سرحد پار، باقي هندستانين کي عربن جي فتح جي خبر هئي. انهيءَ ڳالهه سندن سانتيڪي وجود جي ماٺي پاڻيءَ ۾ ڪو تحرڪ نه آندو. آتي زندگي هميشه وانگر روان دوان هئي. ڪين نڪو ملڪ وڃائڻ جو احساس هو ۽ نه نئين خوف جي فطرت جي سڃاڻ هئي. سنڌ جي فتح کي هڪ وڏيڪ ڏاڙي وانگر درگذر ڪيو ويو. لڳ ڀڳ پنج سؤ سالن کان پوءِ، 1192ع ۾ محمد غوري ۽ سندس ڦورو ٽولا هندستان ۾ وارد ٿيا. سمورو اتر هندستان غوري گهراڻي جي هڪ شاخ بڻجي ويو. هندستان ۾ اسلامي طاقت پنهنجا پير کوڙڻ آئي هئي. پنج صديون لنگهي ويون، پر ملڪ پنهنجو پاڻ کي ڪجهه ڪرڻ يا مرڻ لاءِ تيار نه ڪيو. اها نهايت شرم جهڙي افسوسناڪ ڪهاڻي آهي.

ڏسجي ٿو ته هندستاني عدم تشدد جي سوچ ۽ ڪمزور هجڻ ڪري هميشه همدرديءَ جا ستايل رهيا آهن ۽ انهن

حملا آورن سان مقابلو ڪرڻ جو ڪم پيشہ ور سپاهين تي ڇڏي ڏنو هو. باقي رهيل ماڻهن مان ڪنهن بہ پنهنجي وطن جي بچاءُ لاءِ آڱر بہ نہ کنئي. حملا آورن جي هندستان جي بيش بها دولت ۽ اتان جي نازڪ ۽ خوبصورت عورتن ۾ اک هئي. سنڌن ڪنهن بہ مقابلو نہ ڪيو. جيڪڏهن ڪنهن ڀرپور مقابلو ڪيو آهي سؤ مان پسند راجپوت هئا. جيڪي قديم زماني جي فاتحن "هڻن" جو اولاد آهن. پر اهو بهادري ڀريو مقابلو عارضي ثابت ٿيو ۽ پاڻ ۾ نفاق جي ڪري جٽاءُ نہ ڪري سگهيو. اهو نفاق قديم توڙي جديد هندستان جي دائمي بيماري آهي.

ڪجهہ صدين کان پوءِ، جڏهن آتر ۾ مسلمانن جو زور گهٽيو، هندن جي مخالفت جي ڪري نہ، پر مسلمانن جي پاڻ ۾ اڻبڻت ڪري، تہ ڏکڻ هندستان جي هڪ شهر وڄيہ نگر جي سلطنت ۾ هندو جاڳرتا جي ڪجهہ رمق وجود ۾ آئي. هندو ڪلچر ۽ آزاديءَ جو اهو آخري قلعو پڻ 1565ع ۾ تباهہ ڪيو ويو. هميشہ وانگر، مسلمانن وڄيہ نگر جو خوبصورت شهر، جيڪو ان زماني ۾ هندن جو هڪ مثالي شهر سمجهيو ويندو هو، تباهہ ڪري ڇڏيو.

هندستاني هندن جي شڪستا جي ذلت ڀري تاريخ ۾، ملڪائي سنڌ جي حاڪمن - سومرن ۽ سمن جي ڪارنامن ۾ آئٽ تو کولي، توڙي جو ملڪائيءَ جي کوجنا اهو کولهي نہ سگهي آهي تہ اهي ڪڏهن ۽ ڪيئن مسلمان ٿيا، پر ظاهر آهي تہ سنڌ جا مسلمان، باقي سموري هندستان جي مسلمانن کان مختلف آهن. اهي سچ پچ اڄ ڏينهن تائين پاڻ کي اڻين رکيو اچن.

عربن ستين ۽ اٺين صديءَ ۾ اسلام پکيڙيو. انهن پنهنجي پيغمبر جي هدايتن جي پيروي ڪئي ۽ علم جي کوجنا جو لطف ٿي ماڻيو. هنن ڪاغذ جو استعمال چينين کان حاصل ڪيو ۽ بغداد ۾ پهريون ڪاغذ ٺاهڻ جو ڪارخانو کوليائون.

آهي جتي به ويا آتان رياضي، ڪيميا، طبعيات، فلڪيات ۽ آدي موجود هر علم جي ڇاڻ حاصل ڪيائون. ڪيترين ئي مسجدن ۾ ڪتبخانا هئا ته ڪن شهرن ۾ وڏي تعداد ۾ عام ڪتبخانا هئا. جڏهن منگولن بغدا دکي تباهه ڪيو، تڏهن رڳو وڏا ڪتبخانا ڇٽيهه هئا ۽ ننڍا خانگي ڪتبخانا لاتعداد هئا. هڪ مسلمان حڪيم، بخارا جي سلطان جي دربار ۾ رهڻ جي دعوت قبول ڪرڻ کان ان ڪري ئي انڪار ڪيو جو ڪيس پنهنجي ڪتبخاني کي ڍوئڻ لاءِ چار سو اٺن جي ضرورت هئي. مسجدن مان ايترا عالم تعليم حاصل ڪري ئي نڪتا جيترا انهن جا ٿنيا هئا. انهن پنهنجي خوشبيانيءَ سان ماڻهن جون دليون جيتي ورتيون. ملڪ ۾ لاتعداد علم ۽ ڏاهپ جا ڳولائو، جاگرافيدان، تاريخدان ۽ علم الحيات جا ڄاڻو ڦهليل هئا. شهزادن جي محفلن ۾ شعر، ادب ۽ فلسفي جو ذڪر هوندو هو. ڪوبه صاحب ثروت ادب ۽ فن جي واڌاري جو انڪاري نه هو. مفتوح ماڻهن جي پراڻن ڪلچرن ۽ رسم و رواج کي حاضر دماغ عرب شوق سان پاڻ ۾ ضم ڪرڻ جا خواهان هئا. اهو اسلام جو جلال هو.

پوءِ اسلام جي تاريخ جي ڪنهن دور ۾ جڏهن ڪنهن کي فيصلو ڪندي ڏسجي ٿو ته قرآن کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪتاب پڙهڻ لائق ناهي، خود مختيار سوچ تي پابندي پئجي ويئي ۽ اجتهاد جا در هميشه لاءِ بند ٿي ويا. جديد مسلمان سڌارڪن جون اهي در کولڻ جون ڪوششون ناڪام ويون پر جديد جنگجو (Militant) اسلام جي دنيا ۾ به ڪا خاطر خواهه ڪاميابي ٿيندي نظر نٿي اچي. ايتري قدر جو اقبال پنهنجي لڪاريندڙ ڪتاب "Reconstructionof Religion Thought in Islam" ۾ رڳو مذهبي فڪر جي تشڪيل - نو کي سمجهايو آهي پر اسلام ۾ مذهبي فڪر جي تشڪيل - نو کي چڱيءَ طرح نه سمجهايو آهي. هن چيو هو ته موجوده وقت ۾ اسلام

کي نئين سر سمجهيو وڃي، پر انهيءَ سوچ جي نتيجي لاءِ هن
ڪوبہ عملي ڪم نہ ڪيو. افسوس انهيءَ ڳالهہ جو آهي جو
هو پهريون شخص هو، جنهن جدا مسلم رياست جو تصور پيش
ڪيو، جيڪا پوءِ پاڪستان جي نالي سان وجود ۾ آئي. آن
کان پوءِ، اڪبر جي دور دوران، ٿوري عرصي کان سواءِ،
اسلام کي ملڪ جي اهم مذهب سان ملائڻ جي سنجيده ڪوشش
نہ ڪئي ويئي. اڪبر آهائي ڪوشش ڪئي، جيڪا گروناڪ
ڪجهہ وقت اڳ ۾ ڪئي هئي. سورهين صديءَ ۾ هندستاني
اتحاد جا اهي ٻئي ٻہ عظيم شخص هئا. سهيوڳي سياسي منظر
جي اها ڏکوئيندڙ حقيقت آهي تہ سک پنٿ اندرا گانڌي ۽
سندس پيدا ڪيل خوفناڪ فرقي پرستن جي زير عتاب آهي ۽
اڪبر اعظم اسلام جي رجعت پسند عالمن جي زير عتاب آهي
۽ رهيو آهي. ملڪائي ان حقيقت تي حق تي فخر ٿو ڪري
تہ اڪبر سنڌ ۾ ڄائو هو ۽ اها ڳالهہ اهميت کان خالي ناهي
تہ گهڻو ڪري هر سنڌي هندو گروناڪ جو پوئلڳ آهي. پر
ڏکوئيندڙ سچ اهو آهي تہ پيغمبر اسلام جو ڏسيل حقيقي دڳ
ڪانئس پوءِ جلد ئي سندس پوئلڳن نہ ورتو. جنهن عقيدي کي
هن وجود ڏنو ۽ ان جي تبليغ ڪيائين، اهو هندستان ۾ پنهنجي
اصل ۽ نج شڪل ۾ پهتو ئي ڪونہ. هندستان توڙي ٻين ملڪن
جا اڇوڪا مسلمان بنياد پرست جيڪڏهن عجيب نہ تہ جاهل
ضرور آهن. اهي چون ٿا تہ اهي هڪ اهڙي اسلامي نظام ۾
موٽڻ چاهين ٿا، جيڪو هڪ اسلامي رياست هجي. پهرين صورت
۾ سياست اسلامي روح مطابق آهي ۽ ٻوئين صورت ۾ سياست
۽ مذهب اسلام جي ڪل جوڙ جو حصو آهي. اهڙيءَ طرح
پويون وڌيڪ سخت ۽ وڌيڪ سچو اسلامي آهي. وٽن بنيادي
اسلام جو تصور ناهي پر بنيادي مسئلي جي ڇاڻ نہ اٿن. سندن
ذهن ۾ ڪهڙو اسلام آهي، جنهن ڏانهن هو موٽي وڃڻ چاهين
ٿا؟ ڇا اهو اسلام پيغمبر جو اسلام آهي، يا پوءِ جي وقتن جو

ڳالهه اسلام آهي؟ انهن تعريف جوڳن چڱن مڙسن انهيءَ جي
جواب جو سوچيو به ناهي. منجهانئن گهڻن جي ذهن ۾ رڳو
هڪ ڳالهه آهي ته ملڪ جو قانون قرآني حڪمن سان هم آهنگ
هئڻ گهرجي، پر اهي ڪي به سادا نتيجا ڪڍڻ کان انڪاري
آهن، جيڪي اڻ ٽر طور تي پوءِ نڪرندا. اصلو ڪو اسلام
موروثي بادشاهت جي اجازت نٿو ڏي. عوام کي اهو حق حاصل
هو ته پنهنجو خليفو چونڊين يا کيس معزول ڪن. انهيءَ معيار
موجب ڪابه اسلامي رياست، حقيقي اسلامي رياست جي دعويٰ
نٿي ڪري سگهي. هندستان کنهن به ڏينهن تي پاڪستان يا
سعودي عرب کان وڌيڪ اسلامي آهي. پر عالمن پنهنجي محدود
چاڻ کي وڪرو ڪرڻ جي قبوليت ڏيئي ڇڏي آهي. انهن هر
مطلق العنان رياست جو بچاءُ ڪيو. سندس ظاهري دليل اهو
آهي ته اسلام الله جي حاڪميت کي قبول ڪري ٿو ۽ عوام
جي حاڪميت کي نٿو مڃي. تنهنڪري جن ملڪن تي بادشاهن
۽ ڊڪٽيٽرن جون حڪومتون آهن، اهي حقيقي اسلامي آهن.
اهي قانون ۾ اهڙيون جيڪي تبديليون آڻڻ چاهين ٿا، اهي آهن،
اسلامي سزائن جو نفاذ. هندستاني پارليامينٽ کي اها صلاح ڏيئي
سگهجي ٿي ته مسلمان ڏوهارين کي مقرره عام انساني هندستاني
قانون جي تجويز ڪيل عام سزائن جي بدران عضوا ڪپڻ،
خصي ڪرڻ ۽ ڦٽڪا هڻڻ جي سزا چونڊ ڪرڻ جو حق ڏنو وڃي.

بنياد پرستن کي اڃا هڪ ٻئي اهم سوال جو جواب ڏيڻو
آهي. کين ڪهڙي قسم جي تعليم جي ضرورت آهي؟ ڇا تعليم
حاصل ڪرڻ لاءِ علم ۽ روشني کين جتي به ملي، حاصل ڪئي
وڃي يا قرآن شريف کان سواءِ هر ذريعي کي لڪايو وڃي ۽
غير قانوني قرار ڏنو وڃي؟ مون اڳ ۾ چيو آهي ته اسلام
پنهنجي شاندار دور ۾ ڪيئن سموري دنيا جي علم جا دروازا
پاڻ تي کولي ڇڏيا هئا. بنياد پرستي رڳو ذهني اونداهي پيدا
ڪري ٿي. مسلمانن کي، حقيقت ۾، سيني ملڪن جي سيني

شهرين کي، سنڌن نندپڻ کان اها تربيت ڏني وڃي ته هر مذهب ۾ خالص شيءِ، هڪ ئي وقت اڄاڻ جوڳي گند جي ڍير سان گڏ هوندي آهي. حقيقي سيڪيولرزم ڪڏهن به ڪنهن مذهب جي ضروري سڪيائن سان ٻي جوڙ نه هوندي آهي، جيتوڻيڪ اها اتفاقي عملن، جاهلانه وهمن ۽ ڪن شڪي عقيدن سان ٽڪرائجي سگهجي ٿي. ڪو به ملڪ پنهنجو پاڻ کي اسلامي جمهوري يا هندو راشٽر چئي سگهي ٿو. ٻئي موقعي تي، اهو حقيقي طور تي سيڪيولر ٿي سگهي ٿو، جيڪڏهن اهو پنهنجي اقليتن کي مڪمل اقتصادي ۽ سياسي انصاف ميسر ڪري ۽ کين پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجي خدا کان انڪار ڪرڻ يا کين حاصل ڪرڻ جو اختيار حاصل هجي. سيڪيولرزم مذهب کي رد ڪرڻ جي گهر نٿي ڪري، پر آن جي مڪمل حمايت، مڃتا ۽ احترام جي تقاضا ڪري ٿي. هن جون گهرو پاليسيون ۽ سياسي پارٽيون (جيڪي سمجهن ٿيون ته سنڌن وجود آهي) جا منشور ٺوس اقتصادي ۽ سياسي ضرورتن تي ٻيٺل هئڻ گهرجن، پر اهي هرگز، مذهبي اقليتن جا ووٽ حاصل ڪرڻ جي نيت تي ٻيٺل نه هئڻ گهرجن. پرڏيهي پاليسي، بين الاقوامي قانون ۽ اخلاقيات ٽوڙي عمل، پر قوم جي روشن دور رس مفادن تي ٻيٺل هئڻ گهرجن. مقامي ووٽ-ٻئنڪون ڪڏهن به ٻين ملڪن سان تعلقات جو اطمينان بخش بنياد نه هونديون آهن. اها افسوس جي ڳالهه آهي ته اسان جا اولهه ايشيا جي حرم سنڀاليندڙ شيخن سان دوستاڻا ناتا آهن، پر پنهنجي وجود لاءِ وڙهندڙ فلسطينين سان گڏ ناهن هڪ-پارٽيءَ جي ڊڪٽيٽرشپن سان ناتا آهن، پر سيڪيولر جمهوريتن جي بيوقوفن سان ناهن. رڳو ڪوڙي سيڪيولرازم ئي انهيءَ وحشياڻي بيهودگيءَ کي سمجهائي سگهي ٿي. اهو آخري، سنئون، عارضي حل آهي، پر ڊگهي سفر ۾، هميشه قومي يڪجهتي کي شڪست ڏيندڙ ۽ تباهه ڪن آهي. مذهبي روشن خيالي جي مخالف نظريئي ۽ نفاق هن ملڪ کي

ورهائي ڇڏيو آهي. اسان ڌارين کي انهن جي استحصال لاءِ ڏوهي ٺهرايو پر اسان کي شرم اچڻ گهرجي جو اهي پاڻ وڏيڪ تيز فهم ۽ زهري صورتن ۾ هوڏ پڌي بيٺا آهن. انهيءَ ڳالهه قوم کي ڪمزور ۽ هيٺو بڻائي ڇڏيو. ڪاش، سنڌي شاعر، شاهه عبداللطيف، جيڪو سموري دنيا جي شاعرن جو شهزادو آهي، سچل سرمست ۽ ساميءَ کي هندستان ۽ پاڪستان جي اثر وٺندڙ نوجوانن ۾، سندن خاص عمر جي دوران، متعارف ڪرايو وڃي ها، ۽ مذهبي ڳانڊاپي جي هڪ نئين دور کي آندو وڃي ها. ڪنهن به عظيم شاعريءَ جو باريڪ لطف ترجمي ۾ ختم ٿيو وڃي، پر سنڌ جو هي املهه خزانو، ڪنهن به قيمت تي سموري ننڍي کنڊ جي علمي ورثي جو هڪ حصو ٿيڻ گهرجي. سنڌ جا اهي عظيم شاعر، ڀوريان به مسلمان ۽ هڪ هندو آهن، پر سندن ڪارائتين تخليقن ۾ مذهبي نفرت، تنگ دلي ۽ ورهاڱي جو هڪ لفظ به اوهان کي نه ملندو. منجهانئن هرڪو پنهنجي آسپاس جي مذهبي ڌارائن کان متاثر ٿيو، هر ڪنهن انهن جو گهرائيءَ سان اثر قبول ڪيو ۽ شاندار ڪائنات ۽ روحاني هيڪڙائي جي حاصلات کي يڪجا ڪيو.

هن صديءَ دوران، جڏهن اسان سڀ غلام هئاسين ۽ قوم جو اتحاد تمام ضروري هو، تڏهن اقبال ڪجهه متاثر ڪُن شاعري ڪئي. پر لبرل مغربي تعليم جي باوجود، جيڪا اسان جي ٺهي سنڌي شاعرن وٽ نه هئي، هن پوءِ تنگدلانه ۽ فرقيوارانه رؤ ۾ شاعري ڪئي. هو پنهنجي 'شڪوه' ۾ چوي ٿو:-

"مشکلیں امتِ مرحوم کي آسان کردے
مور بے مایہ کو ہمدوشِ سلیماں کردے
جنسِ نایابِ محبت کو پھر ارزاں کردے
ہند کے دیرنشینوں کو مسلماں کردے
جوئے خوں می چکد از حسرتِ دیرینۂ ما
می تپد نالہ بہ نشتر کدۂ سینۂ ما"

(جن ماڻهن کي تو نوازيو، انهن جو بار هلڪو ڪر.
غريب پست حال ماڻهن کي مٽي کڻ ۽ سليمان جي ڪلهن
سان ملاءِ. محبت جي مهانگي جنس کي سستو ڪر، جيئن
سيپٽي خريد ڪن ۽ وڪڻي سگهن. هندستان جي ماڻهن کي
مسلمان بناءِ، جيڪي مندرن جا پوڄاري آهن. اسان ڏاڍو پو ڳيو
آهي: ڏس ڪيڏو رت وهي هليو آهي! دل جي دانهن ٻڌ،
جيڪا ڪات سان ڪٺل آهي.)

هندن کي مسلمان ڪرڻ جو خيال ڪڏهن به شاهه يا
سچل جي دل ۾ نه آيو.

اقبال پنهنجي 'جواب شڪوه' ۾ چوي ٿو:

"شور ہے ہو گئے دنیا سے مسلمان نابود
ہم یہ کہتے ہیں کہ تھے بھی کہیں مسلمان موجود؟
وضع میں تم ہو نصاریٰ، تو تمدن میں ہنود
یہ مسلماں ہیں! جنہیں دیکھ کے شرمائیں یہود!
یوں تو سید بھی ہو، مرزا بھی ہو، افغان بھی ہو
تم سبھی کچھ ہو، بتاؤ تو مسلمان بھی ہو؟"

(چو پول متل آهي ته دنيا مان مسلمان ختم ٿي ويا آهن.
اسان اهو پڇون ٿا ته ڪٿي به ڪنهن سچي مسلمان جو وجود
آهي؟ تنهنجي رهڻي ڪهڻي عيسائين جهڙي آهي ۽ تنهنجو
ڪلچر هندن جهڙو آهي. جيڪڏهن ڪو يهودي تو جهڙي
مسلمان کي ڏسندو ته شرمندو ٿيندو. توهان سيد به آهين ته مرزا
۽ افغان پڻ. تون اهو سڀ ڪجهه آهين، پر اهو ٻڌاءِ ته تون
مسلمان به آهين؟)

ڪنهن به اسلامي رياست ۾، مذهبي ڳانڍاپي جو سوال
اسلام جي اقليتن سان رويي سان ڳنڍيل آهي. جيڪڏهن اسلامي
رياست، وصف جي طور تي، هڪ نظرياتي رياست آهي ۽ انجو نظريو
مڪمل طور تي اسلامي آهي ته ظاهر آهي ته اقليت سان
ڪڏهن به برابري ۽ انصاف وارو رويو نٿو ٿي سگهي. پاڪستان

۾ احمدين سان، ايران ۾ بهائين سان، ڪنهن حد تائين مصر ۾ ڪاپٽن سان اهو رويو هڪ افسوسناڪ تجربو آهي. جيڪڏهن اسلامي رياستون پنهنجي اقليتن سان اهڙو سلوڪ ڪن ٿيون ته ڇا اهي وساري سگهن ٿيون ته دنيا جي غير مسلم ملڪن ۾ 750 ملين مسلمانن جو چوٿون حصو اقليت آهن. اهو رڳو ذاتي مفاد ـquid pro quoـ ٿيندو ته جيستائين مسلم ملڪن ۾ غير مسلمانن سان مڪمل برابريءَ جو رويو روا نه رکيو ويندو ۽ هر لحاظ کان يڪسان انصاف جو لفظ لاڳو نه ڪيو ويندو، تيستائين اهي غير مسلم ملڪن ۾ مسلم اقليت سان ساڳئي رويئي جي توقع نٿا رکي سگهن. ان مان اها مراد ناهي ته هندستان ۾ مسلم اقليت کي يرغمال طور رکيو وڃي ته جيئن سموري دنيا جي مسلمان حڪومتن کان سٺي سلوڪ جي پڪ ملي. پر ڪٿي به غير مسلم اقليتن سان حيڪي به ٿئي ٿو، ان جو اٿ وٺندڙ رد عمل سولائي سان ٿاري نٿو سگهجي، خاص ڪري جيستائين هندستان ۾ اقليتون انهيءَ کي سختيءَ سان رد ۽ انهيءَ جي مذمت نٿيون ڪن.

ٿي سگهي ٿو ته تازن تاريخي واقعن جو سبق ڪٽر ماڻهن مان ڪن سنجيده ۽ ذميدارن ماڻهن کي مڃائي وڃي. اسلام جي دل جي حيثيت رکندڙ ملڪ کي، 1967ع ۾، اسرائيل کان شڪست کائڻي پيئي. اها شڪست ايڏي ذلت آميز هئي جو نه رڳو لڙائي ۾ حصو وٺندڙ ملڪن مصر، اردن ۽ شام اها ذاتي طور تي محسوس ڪئي پر سڀني مسلم ملڪن ـ عربن توڙي غير عربن ـ محسوس ڪئي. ان کان پوءِ، 1972ع ۾ سڀ کان وڏي اسلامي رياست پاڪستان جا ٻه ٽڪرا ٿي ويا. نفرت، تلخي، عوامي صدمو ۽ جنگ کي اسلام جو ٻڌڻ به روڪي نه سگهيو. علائقائيت جي ڇڪتاڻ طاقتور ثابت ٿي. اقتصادي قوتون مذهب تي حاوي پئجي ويون. هاڻي بيوقوفانه جنگ خمينيءَ جي ايران ۽ صدام جي عراق وچ ۾ هڪ اينگهجندڙ ۽

جاري آهي. هاڻي ته وڌندڙ ترين ڪاڻ اها ڳالهه به وسري ويئي آهي ته اصل ۾ ويڙهه ڇا تي آهي، پر ٻئي ڌريون هڪ ٻئي جي رتوڇاڻ ۾ رڌل آهن. ٻنهي ملڪن جي نوجوانن ڪي، مسلمانن ۽ بنياد پرست مسلمانن کي... به شخص پنهنجي انا خاطر ختم ڪري رهيا آهن. اهو وڏو ۽ صاف سبق آهي. اسلام رڳو پرامن گڏجي هلڻ ۽ پنهنجي نڪن نيشن کي اندر ورائي رکڻ سان ئي، بنان ڌاهه يا اصلي روح کي وڃائڻ کان سواءِ، وڌي ويجهي سگهي ٿو. شال سنڌي انهيءَ مسئلي تي ڪم ڪري ۽ سڌارو آڻي اهڙو مثال پيش ڪن.

آمريڪا جي جج هومس (Holmes) کان مقامي ريل گاڏيءَ جي سفر دوران ٽڪيٽ ڪليڪٽر ٽڪيٽ جو پڇيو. جج ٽڪيٽ لاءِ کيسي ۾ هٿ وڌو، پر ٽڪيٽ نه مليس. ٽڪيٽ ڪليڪٽر، جنهن جج کي سڃاتو ٿي، کيس چيو ته ڪا ڳالهه ناهي. پر هومس ڏانهس ڏسندي چيو: "نه نوجوان، مون کي ٽڪيٽ ڳولڻ گهرجي، جو مون کي ياد ناهي ته مون کي وڃڻو ڪٿي آهي." سو مان پڻ وساري ويٺو آهيان ته هيءُ رڳو پيش لفظ آهي. اهو پڙهندڙن کان معذرت ۽ ليکڪ جي هن دلچسپ ڪم لاءِ ٿورائتو ٿيندي ختم ٿيڻ گهرجي.

رام جيٺملاڻي
پارليامينٽ جو ميمبر

بمبئي
30 آگسٽ 1984

سنڌ ڪهاڻي

[The Sind Story جو سنڌي ترجمو]

هي صفحو اصل ڪتاب ۾ خالي ڇڏيل هئو. .

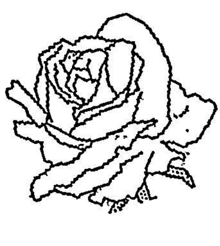

1

سنڌو آسماني دريا آهي

شروع شروع ۾ رڳو 'لفظ' هو. پهريون لکيل لفظ 'ويد' ڇپيو ويو ۽ 'ويد' حق تي هندستاني سڀيتا جي هندوري، 'سنڌوءَ' تي موهت هو:

"سنڌو جڏهن پنهنجي سڳهه سان وهي ٿو ته سڀني ندين کي پوئتي ڇڏي وڃي ٿو.... سندس گجگوڙ ڌرتيءَ تان کڄي آسمان تائين وڃي پهچي ٿي؛ هو پنهنجي بي انت قوت، وڄ جي وراڪي سان گڏ لڳاڻي ٿو.... جيئن سوڻا ڳانيون پريل اوهه کڻي پنهنجي وڇڙن ڏانهن رنيندي ڊوڙنديون وينديون آهن، تيئن ٻيون نديون گجگوڙ ڪندي وڃي سنڌوءَ سان ملنديون آهن. جيئن سورمو راجا ٻين سورمن جي اڳواڻي ڪندو آهي، تيئن سنڌو ٻين ندين جي اڳواڻي ڪندو آهي سنڌو پلن گهوڙن ۾ شاهوڪار، سون ۾ سرس، پوشاڪ ۾ شاندار ۽ مال خزانن ۾ به خوشحال آهي."

سنڌو ايترو ته زندهه ۽ آسماني آهي جو ڪيس 'بي جان' ڪوئي نٿو سگهجي، ۽ تنهنڪري سنڌو هڪ 'جاندار' شخصيت آهي!

جڏهن رشي آڪاس ۽ ڌرتيءَ جو نالو جپيندا آهن ته آهي سنڌوءَ جو نالو پڻ ڄپيندا آهن. ويدن ۾ گنگا جو به پيرا ذڪر ٿيل آهي، پر سنڌوءَ جو ڏهه پيرا ذڪر اچي ٿو.

اهو مهان سنڌو ئي آهي، جنهن 'سنڌ' ۽ 'هند' کي پنهنجو نالو ڏنو! هندستان جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ ۾ اهو سڀ کان قديم نالو آهي. جڏهن شيو پنهنجي زال ستيءَ جو ڪپيل جسم ڌرتيءَ جي مٿان کڻي لنگهيو ٿي ته سندس هنگل (سندور) ڏنل سيند واري سسي، جنهن هنڌ تي ڪري پيئي هئي، اهو

اڄ به 'هنگلاج' سڏجي ٿو، جيڪو ڪراچيءَ جي پرسان سنڌ - بلوچستان جي سرحد تي آهي. انهيءَ هنڌ تي ـ جتي رام، سيتا ۽ لڪشمڻ پڻ پنهنجا پير گهمايا هئا ـ سنڌ جو صوفي سنت ڪوي شاهه عبداللطيف ڀٽائي جوڳين سان گڏجي ويو هو. جڏهن اوير ۽ اولهه پاڪستان گڏيل ملڪ هو ته بنگلا ديشي هندن لاءِ اولهه پاڪستان ۾ ڏسڻ جو هڪ وڏو سبب هنگلاج هو.

سنڌ جئدرت جي حڪومت جو حصو هوندي هئي. جڏهن ڪيڪئي شوڪ - گهر ۾ ويهي رهي ته دسرت کيس چيو هو: "منهنجي راڄ تان سج نٿو لهي. سنڌ، سؤويرَ، سؤ راشٽر، انگ، ونگ، مگڌ، ڪاشي، ڪوشل ـ سڀ منهنجا آهن. منجهن اڪيچار آملهه شيون پيدا ٿين ٿيون. جيڪي وڻئي، مون کان گهري وٺ."

پر ڪيڪئي کي پنهنجي پٽ ڀرت لاءِ راڄ - گديءَ کان سواءِ ٻيو ڪي ڪين گهربو هو. باقي ڳالهه تاريخي وير - گاٿا آهي. جڏهن سيتا کي راوڻ اغوا ڪيو ته رام باندرن کي سنڌس ڳولا ڪرڻ لاءِ ٻين هنڌن کان سواءِ سنڌ ۾، اتان جي 'بهترين تارو گهوڙن' سان روانو ڪيو. پوءِ جڏهن رام پنهنجو بنواس خير خوبيءَ سان پورو ڪيو ته سنڌو - سؤ وير (سنڌ ۽ ملتان) ڀرت جي حوالي ڪيائين، جنهن پوءِ پنهنجر راڄ اتر کان گنڌارا (جيڪو مهاڀارت ۾، ڌرت راشٽر جي زال گانڌاريءَ جي شهر جي طور تي مشهور آهي) تائين وڌايو، جنهن کي هاڻي قنڌار ڪوٺيو وڃي ٿو. پشاور (پشڪلاوتي) ۽ ٽئڪسيلا (تڪشم سلا) جا شهر سندس پٽن ٻڌايا هئا.

سنڌ 'مهاڀارت' جي ڏنڏيل روشنيءَ مان ابري ٿي. کيس 'پاپ پورڻ پرديش' (گناهگار پرڳڻو) ڪوٺيو وڃي ٿو. انهيءَ جي پويان هڪ ڪهاڻي آهي. سنڌ جي راجا جئدرت، ڪورون جي راجڪمار دريوڌن جي ڀيڻ دُهشلا سان شادي ڪئي هئي. هو تنهنڪري ڪورون جو طرفدار ۽ پانڊون جو دشمن هو.

۾ جئدرٿ لاءِ اهو چيو وڃي ٿو ته هن ڌرتراشٽر ۽ پيشم وانگر پاندون ۽ ڪؤروَن جي وچ ۾ تباهي آڻيندڙ چوپڙ راند جي مخالفت ڪئي هئي.

جئدرٿ جي پاندون سان اڻبڻت جون پاڙون پراڻيون هيون. دروپديءَ جي سويمورَ (راجڪمارن جي ميڙ مان پنهنجي خواهش موجب مڙس چونڊڻ جي رسم) ۾ هو هڪ ناڪام اميدوار هو. پوءِ جڏهن پاندو پنهنجو وقت جلاوطنيءَ (بنواس) ۾ گذاري رهيا هئا تڏهن جئدرٿ، دروپديءَ کي اڪيلو ڏسي، ساڻس ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. دروپدي ڪانئس معصوميت، ۽ سادگيءَ سان سنڌو - سؤوير جي رهواسين جي حال بابت پڇيو هو. جڏهن دروپدي ڏٺو ته جئدرٿ جي نيت ۾ کوٽ آهي ته کيس اُتان هليو وڃڻ لاءِ چيائين. تنهن تي جئدرٿ کيس زوري کنيو. جڏهن ارجن ۽ ڀيم کيس دروپديءَ کي کڻي ويندي جهليو ۽ دروپديءَ کي ڪانئس ڇڏايو ته ڀيم سزا طور پنجن هنڌن تان سندس وار ڪپي ڇڏيا. هو کيس مارڻ وارو هو، پر پنهنجي وڏي ڀاءُ يڌشٽر جي چوڻ تي ته ائين ڪرڻ سان سندن سؤٽ ڀيڻ دُهشلا بيوهه ٿي ويندي، کيس ڇڏي ڏنائين.

مهاڀارت جي لڙائيءَ ۾ جڏهن دروپديءَ جو پٽ ابيمنيو مارجي ويو ته جئدرٿ سندس لاش کي پيرن سان ٺڏو هنيو. تنهن تي ارجن ڪاوڙ ۾ اچي قسم کاڌو ته هو جئدرٿ کي سانجهي ڏينهن تي سج لهڻ کان اڳ ماريندو. جئدرٿ لڙائيءَ جي ميدان مان ڀڄڻ چاهيو، پر ڏاڍي دير ٿي چڪي هئي ۽ هو ذلت ڀريو موت مئو.

هندستان ۾، شيواجي، پرتاب ۽ گرو گوبند سنگهه جي وقت تائين، راجائي جهنڊي ۾ ڪجهه قدر ڳيرو يا ڪيسري رنگ جي لهر هوندي هئي. اها ساڳي ڳالهه 'مهاڀارت' جي وقت ۾ پڻ رواج ۾ هئي. فرق رڳو جهنڊي تي نشانيءَ جو هو. دلچسپ ڳالهه اها آهي ته جئدرٿ جي جهنڊي تي نشاني طور

اڇو سوئر هو، جنهن جو شڪار ڪرڻ اڄ به راجپوت (۽ سنڌي) پسند ڪندا آهن.

جئدرت جي ٻي پسنديده شيءِ ڪير ۽ ڪڙهيل ڪير هو، جنهن کي سنڌيءَ ۾ 'ڪيرڻي' چئبو آهي. جئدرت کي مارڻ جي وچن ڪرڻ جي اعلان وقت ارجن چيو هو: "جئدرت بيشڪ ماڻٺ آهي پر هو ڪميڻو آهي. هو، ڪير ۽ ڪيرڻيءَ تي پليو آهي، پر مان کيس پنهنجي تيرن سان پرڻ ڪري ڇڏيندس."

انهيءَ مان اهو نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته 'مهاڀارت' ۾، سنڌ کي 'گناهگار' سنڌس رهواسين جي ڪري نه، پر سنڌس راجا جي ڪرتوتن ڪري ڪوٺيو ويو آهي. (ساڳئي سبب جي ڪري، راجا ڪرڻ پڻ شاليه جي مدرا راڄ جو ساڳين لفظن ۾ ذڪر ڪيو آهي.) 'مها ڀارت' جي 'ڀيشم پروا' حصي ۾ سنڌوءَ کي 'عظيم محافظ' ڪوٺيو ويو آهي، جنهن کي ڏينهن رات ياد ڪرڻ گهرجي. ظاهر آهي ته سگهارو سنڌو، ديس جي بچاءُ جي سرحد هئي. 'مها ڀارت' جو 'انوشاسن پروا' حصو موت کان پوءِ سرڳ وڃڻ لاءِ سنڌو-سنان تجويز ڪري ٿو.

اها ڏاڍي دلچسپ ڳالهه آهي ته 'ڀڳود گيتا' سنڌ سان وابسته هڪ پراڻي نصيحت تي ٻڌل آهي! هڪ ڀيري سنڌ جي راجا، سؤ وير جي نوجوان راجڪمار سنجيه کي شڪست ڏني. سنجيه دلشڪستو ٿي پيو ۽ راڄ ڀاڳ سڀ ترڪ ڪري ويهي رهيو، پر سندس سورهيه ماءُ وِدولا سندس همت ٻڌائي کيس وڙهڻ لاءِ روانو ڪيو. هن کيس چيو ته "پنهنجي خاندان ڏانهن ڏس، عوام ڏانهن پنهنجي ذميداريءَ کي ياد ڪر، ڌرم کي اوچو رک ۽ شان سان زنده رهه يا شان سان قربان ٿي." جڏهن پانڊو دلشڪست ٿي پيا هئا ۽ وڙهڻ کان نابري واري ويٺا هئا تہ سندن ماءُ ڪنتي، ڪرشن کي وِدولا جي ڳالهه ياد ڏياري هئي ۽ اها پنهنجي پٽن کي ٻڌائڻ لاءِ چيو هئائين ته

جيئن اهي دل ٻڌي وڙهڻ لاءِ تيار ٿين. نتيجي ۾ گيتا جهڙو امر اُپديش وجود ۾ آيو.

ڌَهشلا پڻ موٽ ۾ سنڌ سان چڱا پير پريا. جيئن ته هندستاني سڀيتا جو مرڪز سنڌوءَ کان گنگا ڏانهن منتقل ٿي ويو هو، تنهنڪري ظاهر آهي ته سنڌ کي سرحدي پٽي جي حيثيت سان، هر هر ڌارين حملن جو مقابلو ڪرڻو ٿي پيو. ڌَهشلا کي سنڌ جي جٽن ۽ ميد قبيلن جي وچ ۾ نه ختم ٿيندڙ مقابلن جو ڏک هو. تنهنڪري هن پنهنجي پاڻ دريوڌن کي سنڌ جي سماجي ۽ سڀيتائي زندگيءَ ۾ همآهنگي آڻڻ لاءِ ڪجهه برهمڻ موڪلڻ لاءِ چيو. دريوڌن سنڌ ۾ ڏيهه هزار برهمڻ موڪليا. اهي برهمڻ ڏي ڪٺا، جن پوءِ سڪندر جو مقابلو ڪرڻ لاءِ ريڙهه. جي هڏيءَ جي حيثيت حاصل ڪئي. پر اهو گهڻو پوءِ ٿيو.

ڪاليداس 'رگهو ونش' ۾ چوي ٿو ته رام پنهنجي مامي يڌاجت جي چوڻ تي سنڌ جو راڄ ڀرت جي حوالي ڪيو هو. رام جي ٽڙ ڏاڏي راگهوَ جي هڻڪندڙ گهوڙن سنڌوءَ جي ڪنارن تي وسرام ڪيو هو.

سنسڪرت جي هڪ ٻئي ڪوي ڀاس جو 'ناٽڪ اويمارڪ' راجڪمار اويمارڪ ۽ سنڌو-سؤوير جي راجڪماري ڪُرنگيءَ جي محبت جي داستان تي ٻڌل آهي.

'ڀويشيه پراڻ' ۾ چيل آهي ته اُجين جي مهاراجا وڪرمادتيه جي پوٽي شاليوَهان 'سنڌ استان' ۾ پنهنجو راڄ قائم ڪيو ۽ سنڌوءَ تي پنهنجي سرحد مقرر ڪيائين.

يارهون جين تيرٿ انڪار انش ناٿ سنڌي هو، جيڪو بنگال ۾ مري ويو.

جين 'دڪشڻيه چهن' (اٺين صدي) ۾ سنڌين جي ٻاري ۾ چيل آهي ته "اهي شاندار آهن. سندن چال وٺندڙ، نرم ۽ ڏيمي آهي. اهي راڳ، سنگيت ۽ ناچ جا ڪوڏيا آهن ۽

پنهنجي وطن سان محبت ڪندڙ آهن.“

چون ٿا ته مهاتما ٻڌ سنڌ ۾ پنهنجا پير گهمايا هئا. هن سنڌ جي سخت آبهوا ۽ خشڪ ۽ متيهاڻي سر زمين ڏسي ’ڀڪشوئن‘ کي پيرن ۾ جتي پائڻ جي اجازت ڏني هئي. هن نرم ڪپڙا استعمال ڪرڻ جي به اجازت ڏني هئي، جيڪي ٻين هنڌن تي پائڻ جي اجازت نه هئي. روهڙي يا روهڙڪا (موجوده روهڙيءَ جي پرسان اروڙ يا الور) جو راجڪمار سئورتيس هن سر زمين تي ٻڌي سنڌس پوئلڳ بڻيو هو.

جڏهن مهاتما ٻڌ پنهنجي وطن ڪپل وستو جي چوڏاري رٿ ۾ چڪر ڏنو هو ته هيو وڃي ٿو ته ”ڪنول جي رنگ جهڙا چار شاندار گهوڙا سنڌوديش مان گهرايا ويا هئا.“ هيل تائين، تاريخي ٻڌ - اسٽوپا سنڌ ۾ ڏي مليا آهن. ان ڳالهه ۾ به وڏائي ناهي ته جڏهن ذوالفقار علي ڀٽو پاڪستان جو صدر ٿيو هو ته پنهنجي آفيس ۾ ٻڌ جي مورتي سجائي رکي هئائين.

’دويه ودن‘ (تبتي زبان) ۾ لکيل آهي: ”ٻڌ راج گرهه ۾ آهي. ان وقت جمپدويپ (اتر هندستان) ۾ ٻه وڏا شهر آباد هئا: پتاليپترا ۽ روهڙڪا. جڏهن روهڙڪا اوج تي رسي ٿو ته پتاليپترا جو زوال ٿئي ٿو؛ جڏهن پتاليپترا اوج تي رسي ٿو ته روهڙڪا جو زوال ٿئي ٿو.“ اهو روهڙڪا سنڌ جو شهر آهي، جو مگڌ جي شهنشاهيت جي گاديءَ جي هنڌ پتاليپترا جو مقابلو ڪري ٿو. جڏهن بيمبي سر مگڌ جو راجا هو ته هن سنڌو - سؤوير جي راجا رُدريان ڏانهن ٻڌ جي اها تصوير موڪلي هئي جيڪا ناياب هئي. ان وقت سنڌ جا ٻه طاقتور وزير هيرو ۽ ڀيرو هئا، جن جا نالا اڃا تائين سنڌ ۾ عام آهن.

چندر گپت موريا پهريائين سنڌ ۽ پنجاب کي فتح ڪيو. انهيءَ هنڌ تان هن نند کي پڇائي ڪڍيو، پتاليپترا تي قبضو ڪيو ۽ موريا شهنشاهيت جو پايو وڌائين.

ڪشمير جي قديم شاهي تاريخ ’راج ترنگڻي‘ ۾ سنڌ

۾ سنڌين بابت گهڻيئي حوالا ڏنل آهن. ڪُويٽہ جو پٽ سنڌو، ڪشمير جي هاڻين جي فوج جي اڳواڻي جي عهدي تائين رسيو. هو راڻي ديدا جو صلاحڪار هو. ڪشمير ۾ 'سنڌو- گج' (سنڌ جي هاٿي) جي وڏي هاڪ هئي.

اِن مان ظاهر آهي تہ سنڌ سيني ڳالهين جو سچ پچ مرڪز هو.

2

سنڌو ماتا

ويدن ۽ پراڻن ۾ سنڌ کي ديوتائن ۽ راجائن جي نالن سان منسوب ڪيل آهي. پر، قديم سنڌ جي ڌرتي، اتان جي ماڻهن ۽ ڪلچر بابت ڇا چيل آهي؟

مهان يوناني تاريخدان هيروڊوٽس (Herodotus) لکيو آهي: ”هندستاني سڀ قبيلا، جن جيا مون نشاندهي ڪئي آهي، جانورن وانگر گڏجي ـ عام سنجوڳ ڪن ٿا. سندن چمڙيءَ جو رنگ ساڳيو، گهڻو ڪري ايٿوپيا وارن جهڙو آهي. سندن ويرج (Semen) پڻ ماڻهن جي جهڙو اڇو نه، پر سندن چمڙيءَ جهڙو ڪارو آهي. اها ساڳي خصوصيت ايٿوپيا جي رهاڪن ۾ پڻ آهي. سندن ملڪ ايران کان گهڻو پري، ڏکڻ ۾ آهي ۽ اتان جا رهاڪو ڪڏهن به دارا جي تابع نه رهيا آهن.“

يونان جي هڪ ٻئي تاريخدان اسٽرابو (Strabo) لکيو آهي: ”هندستانين کي ڪڏهن به ڪنهن ڌارئين حملہ آور شڪست ڏيئي فتح نه ڪيو هو.“

وڏن قديم تاريخدانن جي اها تصديق ٻڌي اهو چڱو لڳو ته هندستانين کي ان وقت ڌائين ڪنهن ڌارئين حملہ آور فتح نه ڪيو هو. جيتري قدر ڪلئي ـ عام سنجوڳ جو تعلق آهي ته ظاهر آهي ته هيرو ڊوٽس تاريخ کان اڳ واري اُن دور جو حوالو ڏي ٿو، جڏهن ماڻهو اڃا گهر اڏي منجهن رهڻ نه سکيا هئا. اسان کي شيڪسپيئر چو ٿو ٻڌائي ته ايلزبيٿي دور ۾ انگريز آباديءَ جي اڪثريت ’ڪٽڪ جي ٻنين‘ ۾ محبتن جا پيچ پائڻ پسند ڪندي هئي.

پر ’ڪاري ويرج‘ تان ياد آيو ته جڏهن گذريل صديءَ

۾ ڇيئين پڊو ته انگريز چون ٿا ته دل، ڇاتيءَ جي ڪابي پاسي آهي ته ڪين پڪ هئي ته سنڌن پنهنجون دليون ساڄي پاسي هونديون- جو اهي برطانوين ڪان بلڪل نرالا هئا.

يوناني وڏي پايي جا فنڪار ضرور هئا، پر سائنٽيفڪ مزاج سنڌن لوڪ- ڀاوَ ڪان اوپرو هو. هڪ ڀيري يوناني فيلسوف عورتن جي ڏندن جي ڳاڻيٽي تيَ بحث ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا. جيئن ته مردن کي ٻٽيهہ ڏند هئا ۽ عورت، جيڪا مرد ڪان گهٽ درجي جي هئي، تنهنڪري فيصلو ڪيائون ته مردن جي ڀيٽ ۾ ڪين ڏند ٻہ گهٽ هئا- يعني اٺاويهہ. منجهانئن ڪنهن به اها رٽ پيش نہ ڪئي ته ڪنهن عورت جو وات کولائي، منجهس ڏند ڳڻيا وڃن.

بهرحال، بزرگ هيروڊوٽس کي اها سڌ نہ هئي ته سندس پنهنجي عظيم يوناني تهذيب، سنڌ جي لاڙ واري حصي جي ماڻهن ۽ اوپر يونوچ جي، سامونڊين جي پاڻ ۾ شاديءَ جو نتيجو هئي. عظيم يوناني شاعر هومر (Homer)، ليمناس (Lemnos) ڀيٽ تي 'سنٽين' (Sintians) جي نشاندهي ڪئي آهي، جيڪي "عجيب ٻولي ڳالهائيندا هئا." (Illiad 1: 594).

پوڪوڪ (Pococke)، جنهن ڪي 'يونان تي هندستان جو اثر' جي موضوع تي سنڌ سمجهيو ويندو آهي، لکي ٿو: "سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ ڦرٽ، چتر ۽ جانباز خلاصي، جيڪي انهيءَ وڏي لڏ پلاڻ ڪان وٺي، لاڳيتو زمانن ڪان، پنجاب جي جنگجو رهاڪن سان گڏ رهندا پئي آيا. پنهنجي ڌرتيءَ تان ڌڪاڻجي، ڏور يونانين جي ديس ۾ آباد ٿيڻ لاءِ آيا، دريا جي ڇوڙ ڪان وٺي، ڪوري (Coree) تائين ڦهليل سامونڊي ڪناري تي آباد واپاري طبقو پڻ انهيءَ لڏ پلاڻ ۾ لڳل آهي. انهيءَ لڏ پلاڻ جا اثر تهذيب تي پيا آهن ۽ جنهن جي فن جي وڏين تحريڪن ذهن ۾ تعريف ۽ خوف ڳاڏڙ جذبا پيري ڇڏيا آهن. مڪران جي سامونڊي ڪنارن تي رهندڙ انهن ماڻهن، ايراني نار جي ڇوڙ مان لنگهي

عمان، هئڊرامنٽ ۽ يمن جي بندرگاهن تي لنگر انداز ٿي، ڳاڙهي سمنڊ مان جهاز هاڪاري، ۽ پوءِ ارڏي نهر مان اڳيرو ٿي- جيڪا عجوبن جي سرزمين کي آباد ڪري ٿي- مصر، نوبيا ۽ حبش جي بادشاهتن جو بنياد وڌو. اهي ماڻهو آنهيءَ ساڳئي نسل مان آهن، جن انهيءَ بيٺڪيت کان لاڳيتو صديون پوءِ، هيلا ۽ ان جي ٻيٽن کي تهذيب سان نوازيو. تنهنڪري اهو تعلق، جيڪو يوناني تاريخدان ايتري قدر لاڳيتو پيش ڪن ٿا ته مصر ۽ اٿينس ڌوڙي بيٺوڻيا ۽ يونان جي ٻين حصن ۾ قائم آهي، مڪمل طور تي فطري آهي. حقيقت ۾ اسان کي اهڙن ماڻهن کان اهائي توقع رکڻ گهرجي، جن پنهنجي آبائي وطن جي 'مقدس ٻاهه' ۽ برهمڻن جي آجيان ڪري سنڌس ايڏي وڏي عزت ۽ احترام ڪيو....

"اهڙي طرح 'سنڌو' ۽ 'هيلا' جي جابلو چوٽين جو رهاڪو، جڏهن هيلا ۾ قيام پذير ٿيو، 'اٿينس' ۾ انهن جو سڏريل پونئير ٿيو، جيڪو جيتوڻيڪ يوناني سڏجڻ ۾ آيو، پر پنهنجي ذوق، مذهب ۽ ادب ۾ پنهنجي ابن ڏاڏن وانگر مڪمل طرح 'سنڌي' هو.

"جيئن ڏي پڙهندڙ مون سان گڏجي 'ڪورن ٿس' (Corin-thus) جي تاجر پيشه ۽ خوشحال قوم جي ڳولي لڌل آفريڪا جي بيٺڪيتن جي جاگرافيائي ترقيءَ مان هلندو ته ڪيس انهيءَ ته - پاسائين تعلق لاءِ، جيڪو مصر، يونان ۽ سنڌوءَ جي سرزمين کي پاڻ ۾ ڳنڍي ٿو، شڪ جي ڪا گنجائش نه رهندي. اهو پراڻو تڪرار آهي ته سنڌوءَ جو ڪلاسيڪي نالو 'اباسين' (Abusin)، يونان ۾ 'ڪوئي انڊس' Coi Indus (Corinthus) سڏجڻ ۾ آيو، جنهن جي معنيٰ آهي 'ڪوري انڊس (Cori Indus) جا رهاڪو'.

تاريخ ۾ اهي ماڻهو فونيشنس (Phoenicians) طور سڃاتا وڃن ٿا. اوائلي تاريخدان هميشه عجب ڪائيندا هئا ته مغربي تهذيب جا اهي ابا ڏاڏا ڪٿان آيا هئا؟ پر هاڻي اهو طئه ٿي

ويو آهي ته Vedic Panis، (جيڪي هندستان ۾ واڻڪ، واڻيا ۽ بنيا ڪوٺجن ٿا)، اولهه ۾ Panikas يعني Punic نسل يا فونيشنس چوائڻ ۾ آيا. جيتوڻيڪ ڳاڙهي سمنڊ کي پونوچ سمنڊ سان ڳنڍيندڙ موجوده سئيز ڪئنال جو تڏهن وجود نه هو، پر آن زماني ۾ هڪ واهه هوندو هو، جيڪو نيل نديءَ جي انتهائي اوڀر طرف هڪ مٺي پاڻيءَ جي چئنل کي ڳاڙهي سمنڊ سان ملائيندو هو. اهي قديم رهاڪو انهيءَ چئنل وسيلي، ڳاڙهي سمنڊ کان نيل نديءَ مان ٿيندا، پونوچ سمنڊ تائين ويندا هئا. اسان جا اهي فونيشنس ايترو اڳتي نڪري ويا جو فونيشيا نالي ملڪ قائم ڪيائون، جتي اڄ ڪلهه شام ۽ لبنان جا بندرگاهه آهن.

چيو وڃي ٿو ته "Panis لوڪن" راڄا کي ماري وڌو هو، تنهنڪري ڪين پرڏيهه ۾ آباد ٿيڻ لاءِ سنڌ ڇڏڻي پيئي هئي، پر آهي مقدس ٻاهه ۽ برهمڻ پاڻ سان گڏ کڻي ويا هئا. اينسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا پٽاندر، "فونيشنس جو چوڻ آهي ته سندن پراڻا شهر خود ديوتائن قائم ڪيا هئا ۽ سندن نسل ٽيهه هزار ورهيه پراڻو هو." هتي قديم هندستان جي هڪ دؤر کان ٻئي دؤر جي تهذيب جا پڙاڏا ٻڌا آهن، ۽ سنڌ جون قديم واپاري روايتون پڻ ملن ٿيون.

هيءَ مهان نديڙي سنڌ ڪنهن جهڙي هئي؟

سڀني قديم تهذيبن جو جنم دريائن جي وادين ۾ ٿيو هو. ان وقت قديم ماڻهوءَ لاءِ جبل ۽ سمنڊ وڏي ڏکيائي جو سبب هئا. ظاهر آهي ته سنڌو تهذيب گهڻو ڪري ايتري پراڻي آهي جيتري خود سنڌو، جيڪا خود پون-وديا سان تعلق رکي ٿي، نه ڪي تاريخ سان.

ابتدائي ماڻهوءَ کي پنهنجي جياپي لاءِ نه رڳو دريا جو پاڻي گهربل هو، پر ڪيس ٻين عنصرن کان بچاءُ جي پڻ ضرورت هئي. تنهنڪري اهو سمجهيو وڃي ٿو ته سنڌ جي

ايراضيءَ ۾ پکڙيل انساني رهائش ڪيرٿر جبلن جي اولهه ۾، دريا جي پرسان شروع ٿي. تنهنڪري اهو ڪو اتفاق ناهي ته سنڌ جي تهذيب جو تاج، موهن جو دڙو، سنڌو دريا ۽ ڪيرٿر جبلن جي وچ ۾ آهي. قديم لڪي تيرٿ پڻ ساڳئي جابلو ايراضيءَ ۾ واقع آهي.

جاگرافيائي، تاريخي ۽ ثقافتي طور تي سنڌ هميشه هندستان جو حصو رهي آهي. وسيع جابلو بلوچستان جو بيابان، سنڌ کي مؤثر طور تي ايران کان جدا ڪري ٿو. پر ڪڇ ۽ راجستان جا ننڍا بيابان پڻ تاريخي طور تي سنڌ جي ڪجهه حصي کي اوپر کان جدا ڪن ٿا. انهيءَ بيهڪ سنڌ کي پنهنجي هڪ جدا سڃاڻپ ۽ شخصيت ڏني آهي. اهڙي، ريت قديم سنڌ جهڙوڪر الڳ ٿلڳ ملڪ هو، جنهن ۾ نه رڳو بلوچستان ۽ ڪڇ شامل هئا، پر ملتان پڻ شامل هو. 1947ع ۾ ملڪ جي ورهاڱي تائين، جڏهن سنڌي، بمبئي ۾ پهتا ته مرهٽن، سنڌين کي 'ملتانين' جي طور تي ڄاتو ٿي!

پوءِ سنڌو اوڀر-رائون وهڪرو اختيار ڪيو ۽ اڀرندي وهڪري ڪڇ ۾ وچي تي چوڙ ڪيو، جيڪو اڳيئي سمنڊ هيٺ هو. اها بلڪل عجيب ڳالهه ناهي ته هڙاپا، (جنهن کي ويدن ۾ 'هري يو پيا' چيو ويو آهي)، جيڪو سنڌ جي اتر (پنجاب) ۾ آهي ۽ لوٿل، جيڪو سنڌ جي ڏکڻ (گجرات) ۾ آهي، موهن جي دڙي واري ساڳي تهذيب جا مالڪ هئا. پين سيني رڪاردن جي پيٽ ۾ موهن جي دڙي جا کنڊر قديم سنڌ جي شاندار ماضيءَ جي وڏي ڪسوٽي آهن.

اڄ جڏهن پاڪستان ۾ سنڌي قوم پرست پنهنجي پر ڳٺي کي 'سنڌو ماتا' سڏين ٿا ته اهي محض قديم حقيقت کي ورجائين ٿا. سنڌ نه رڳو سنڌين جي ماءُ آهي، پر قديم يونان ۽ قديم مصر جي پڻ ماءُ آهي.

3

امر ”موئن جو دڙو“

1918ع کان 1922ع تائين هندستان جي آثار قديمه جي راکل داس بئنرجي سنڌ ۽ پنجاب جي ڀرارڙين ۾ سڪندر جي گذرگاهه جي کنهن آثار ملڻ جي اميد ۾ پئي ڊوڙ ڇاڻي. پر اهڙو کو آثار کونه مليس، جيئو ٽيڪ يوناني فاتح عام ماڻهن کان وڏا پنهنجا هٿيار هندستان جي سر زمين ۾ دفن ڪيا هئا ته جيئن ايندڙ نسلن کي خبر پوي ته يوناني سپاهي ڪيڏا قداور سورما هئا. پر راکل کي ننڍا وڏا گهڻيئي پراڻا دڙا مليا، جيڪي ٻُڌ جي دؤر سان وابسته هئا. منجهائئن سڀني کان وڏو ٻڌ دؤر جي اسٽوپا وارو دڙو هو، جيڪو هاڻي لاڙڪاڻي جي پرسان 'موهن جي دڙي' جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو.

هن دڙي جو 'موهن' يعني 'سري ڪرشن ڀڳوان' سان ڪو واسطو ناهي. سنڌي زبان ۾ هيءُ دڙو 'موئن جو دڙو' سڏجي ٿو، جنهن جي معنيٰ آهي مري ويلن يا مئلن جو دڙو. روايت آهي ته هن دڙي ۾ ڪيترائي ماڻهو دفن ٿيل هئا، جڏهن ته جزوي کوٽائيءَ مان پتو پيو ته آتي ڪوبه لاش نه هو. پر اڀرندو هڪ مڪمل عظيم شهر پڌرو ٿي پيو. حقيقت ۾ اهو هڪ شهر نه، پر گهٽ ۾ گهٽ ست شهر آهن، جيڪي هڪ ٻئي مٿان تعمير ٿيل آهن! اسٽوپا تي بيهي اوڀر ڏانهن ڏسبو ته پري کان سنڌو هڪ چاندي جهڙي رب ن واڱر نظر ايندو. سنڌو هر سال پاڻ سان لٽ جا انبار کڻي ايندو آهي ۽ هر صدي دوران آسپاس جي زمين جي اوچائيءَ ۾ ستن انچن جو واڌارو ايندو آهي. موئن جي دڙي جا ست شهر، پنهنجي ستر فوٽن جي اوچائيءَ سان، لڳ ڀڳ پارنهن هزار ورهين

جي تاريخ پيش ڪن ٿا.

سمورو شهر پڪين سرن جو جوڙيل آهي. اهو ڏيکاري ٿو ته اُتان جي تهذيب نه رڳو اعليٰ ترقي يافته هئي، پر ثابت ڪري ٿي ته ان زماني ۾ وڏا پيلا موجود هئا، جن مان وڏي انداز ۾ ٻارڻ حاصل ٿيندو هو. حقيقت ۾ آڳاٽين مهرن تي اُڪريل چيتن، گينڊن ۽ هاٿين جي شڪلين مان جهنگلي زندگيءَ جي زرخيزيءَ جو ڏس ملي ٿو.

ٻاهرين ملڪن جي آثار-قديمه جي آڳاٽن هنڌن ۾ گهڻو زور ديوتائن ۽ بادشاهن تي هوندو آهي. اُتي وڏا مندر ۽ شاندار محلات هوندا آهن. پر هيءُ شهر ظاهر ظهور هڪ لوڪ-راڄ ۽ بيشڪ برابري وارو لوڪ-راڄ هو. جيئن ته منجهس ڪو به محلات ناهي، تنهنڪري سمورا گهر پڪا (چڱي طرح اڏيل) ۽ سمورين سهوليتن سان آراسته آهن. گهڻيون ويڪريون ۽ سڌيون آهن ۽ گهر ڪليل ۽ هوادار آهن. هر گهر کي پنهنجي کوهي-۽ حوض آهي، جيڪو فالتو پاڻيءَ کي مرڪزي ڪسين جي سرشتي ۾ نئي ٿو. سڀ کان عجيب ڳالهه اها آهي جو سڀ ڪسيون ڍڪيل آهن. جيئن ته انهيءَ خطي ۾ سيمنٽ وانگر ڇڻ جو استعمال نه ٿيندو هو، تنهنڪري سرون اهڙي طرح جوڙيل ۽ هڪ ٻئي سان ٺهڪائي بيهاريل آهن، جو انهن کي ڳنڍڻ لاءِ سيمنٽ جي ضرورت ئي نه هئي.

انهيءَ ڳالهه اڄ جي شهري رٿا جوڙيندڙن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو آهي. برطانوي رهائشي گهرن جي هڪ ماهر بي. ايس. ٽائون رو (B. S. Townroe) ٻي مهاڀاري لڙائيءَ جي خاتمي تي چيو هو ته ”سنڌو-ماٿر ۾ دفن ٿيل شهر گهٽ ۾ گهٽ پنج هزار ورهيه پراڻا آهن. انهن جي جڏهن کوٽائي ڪئي وئي ته ڏٺو ويو ته انهن جي باقاعدي رٿابندي ٿيل هئي ۽ پاڻيءَ جي نيڪال جو بندوبست ٿيل هو. هرڪنهن وڏي گهر ۾ وهنجڻ جي جاءِ هئي. آڳاٽا ويدن جا پستڪ، عمارت سازيءَ

جي ترقيءَ جي عام چاڻ ۽ شهري انتظام هلائڻ جي ڏاهپ ۾، هندستان جي اوائلي ماڻهن جي علم ۽ دانش جو ٺوس ثبوت پيش ڪن ٿا. جڏهن اسان سينڌوءَ ماٿر جي پنج هزار سالہ آڳاٽي شهري تهذيب تي ويچار ڪريون ٿا تہ اڄ جي مسئلن ڪي منهن ڏيڻ ۾ اسان ۾ نهٺائي اچي وڃي. يورپ ۽ اتر آفريقا ۽ پوءِ وارن سالن دوران ڏور-اوير ۾ بمباريءَ ۾ تباهہ ٿيل اسان جي شهرن جي نئين سر ترقيءَ جي مسئلن ڪي منهن ڏيڻ لاءِ، اسان هندستان ڪان صبر ۽ ڏاهپ پڻ سکي سگهون ٿا.

مشهور مفڪر آلڊس هڪسلي (Aldous Huxley) موئن جي دڙي جي امن پري خصوصيت ڪان ايڏو متاثر ٿيو جو لکيو اٿس: ”سنڌو-ماٿر جي تهذيب ايڏي شاهوڪار ۽ ترقي يافتہ هئي، جيڏي ’سُمير‘ ۽ ’مصر‘ جي. پر سنڌو-ماٿر جي تهذيب لڙائي ڪان غير واقف هئي. انهن دفن ٿيل شهرن مان نہ ڪو هٿيار مليو آهي ۽ نہ چوڌاري ديوار هجڻ جو ڏس مليو ٿو. اها حقيقت سڀ ڪان وڏي اهم آهي. انهيءَ مان ثابت ٿئي ٿو تہ اُتان جا رهواسي ڳتيل شهري تهذيب جون سهوليتون ماڻيندا هئا، جن لاءِ ڪين وقفي بوقفي قتلِ عام جي صورت ۾ قيمت ادا ڪرڻي نہ پوندي هئي.“

اهو شهر بي هٿيار انهيءَ ڪري نہ هو جو وٽس حفاظت لاءِ ڪي ڪين هو. پر اهو انهي ڪري هو، جو اهو هڪ بين الاقوامي، تجارتي ۽ شاهوڪار شهر هو. حقيقت ۾، سر جان مارشل (Sir John Marshall)، جيڪو ان وقت ۾ آثارِ قديمہ کاتي جو ڊائريڪٽرجنرل هو، نشان ڏهي ڪئي آهي تہ ”پراڻا زيور ايڏا تہ سٺا گهڙيل ۽ پالش ٿيل آهن جو لڳي ٿو تہ پنج هزار ورهيہ آڳاٽي گهر بدران بانڊ اسٽريٽ (لنڊن) جي صراف وٽان آيا آهن.“

هن شهر کي هٿيارن جي انهيءَ ڪري بہ ضرورت نہ هئي جو اهو قانون، انتظام ۽ انصاف وسيلي محفوظ هو. هيءُ اهو

شهر هو، جنهن کي هٿيارن جي ضرورت نه هئي، پر پنهنجي پيارن ٻارن لاءِ گهٽيءَ راندڪا ناهيا هئائون، جيڪي کوٽائيءَ وقت سيٽيون وڄائي ۽ چٽڪي رهيا هئا.

شروع ۾ اولهه وارن اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ته هيءُ سنڌي شهر آرين تباهه ڪيو هو. پر اها شاهدي اهو ڏيکارڻ لاءِ جلدي تبديل ڪئي ويئي ته هندستان جي ٻين آثار-قديمه وانگر هيءُ شهر خود آرين جو شهر هو. هتي شيو پشوءُ پتي ناٿ ۽ ڪالي آهن، لنگ ۽ پپر جي پوڄا آهي ۽ مندر جي چوٽيءَ واري اسٽوپا جي سامهون، ياترين جي وهنجڻ جي رسم پوري ڪرڻ لاءِ وڏو تلاءُ ٺهيل آهي.

فتح ۽ تباهيءَ جي نظريئي کي پوءِ انساني تاريخ جي ماهرن (Anthropologists) رد ڪيو، جڏهن انهن اهو ڏٺو ته اڄ جي سنڌين وانگر موئن جي دڙي جي رهواسين جون ساڳيون ڏکهي مٽي واريون کوپريون آهن. ظاهر آهي ته سنڌ جي مقامي خصوصيت کي تبديل ڪرڻ لاءِ فاتحن جو ڳاٽيٽو تمام ٿورو هو.

رگ‌ وير ڏميل ۽ چين جي عظيم ديوار کان پوءِ، دنيا جو سڀ کان وڏو عجوبو موئن جو دڙو ئي آهي. حقيقت ۾ اهو ايترو جيترو جاڳندو آهي، جو ڪيس 'موئن جو دڙو' سڏڻ نه جڳائي. جيستائين اسان اتان جي لپي پڙهون ۽ انهي شهر جو اصل نالو ڳولي لهون، تيستائين انهيءَ جو صحيح نالو 'امر سنڌ دڙو' هئڻ گهرجي. اهو سنڌ ۾ سڀ کان مقدس هنڌ آهي. اهائي سموري انسان ذات جي تيرٿ ياترا يا زيارت جي جاءِ آهي.

4

سڪندر جو واڌرلو - سنڌ

ويدن ۽ وير- رس ڪاوين (جنگنامن) کان پوءِ وڏيڪ، سنڌ جي شڪل سڪندر (Alexander) جي تاريخي هنڌن ۾ تمام چٽي نظر اچي ٿي.

برطانوي تاريخدان سڪندر کي 'دنيا جو فاتح' ٿا ڪوٺين، جيڪو "جنهن هنڌ به پهتو، ڏنائين ۽ فتح ڪيائين." هندستان جي درسي ڪتابن ۾ ڪيس اڄ تائين اهو مشهور ڪيو ويو آهي ته هو هندستان جي راجا پورس (پوروءَ) کي لڙائيءَ ۾ هارائي سوپارو ٿيو هو. پر سڪندر جي پنهنجن يوناني تاريخدانن جا دستاويز ٻي ڳالهه ٿا ٻڌائين. ٻي مهاڀاري لڙائي جي مشهور روسي فوجي ڪمانڊر مارشل زهوڪوف (Marshall Zhukov)، انڊين ملٽري اڪيڊمي ديرادون ۾ ڪجهه ورهيه اڳ چيو هو ته هندستان سڪندر کي شڪست ڏني هئي.

پنجاب ۾ پورس سڪندر سان ڪافي خراب هلت ڪئي. حقيقت ۾ پورس کيس تڏهن ٿي مات ڏني هئي، جڏهن چيو هئائين ته "اسان هڪ ٻئي سان ڪهڙي ڪارڻ جنگ جوٽيون، جڏهن تنهنجي هتي اچڻ جو مقصد اسان جي پاڻي يا اسان جي کاڌي کسڻ جو ناهي؟ ڇا هي آهي شيون آهن، جن تي ڏاها ماڻهو ضروري طور تي وڙهندا آهن؟ جيتريقدر ٻين دولتن ۽ ملڪيتن جو تعلق آهي، جيڪي دنيا جي نظرن ۾ اهميت واريون آهن، جيڪڏهن مان انهن سان تو کان وڌيڪ نوازيل آهيان ته مان انهن ۾ توسان حصيداري ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، پر جيڪڏهن قدرت مون کان وڌيڪ توتي مهربان آهي، ته مون کي تنهنجي اطاعت ڪرڻ ۾ ڪا هٻڪ ناهي."

پورس جي انهيءَ سوال جو جواب سڪندر وٽ نہ هو. اڏلندو ڏمڪائيندي ايمان وڃان چيائين، "مان وڙهندس ۽ توسان جنگ ڪندس، پوءِ پلي ڪٺي ڏون ڪيترو بہ مروت وارو چونہ هجين. مون سان تون چڱائي جي اميد نہ رک." پر پورس کي سڪندر مان چڱائي حاصل ٿي. جنگ نتيجہ خيز ثابت ٿي. يوناني هندستانين جي سورهيائيءَ کان ايڏو ڊڄي ويا جو سڪندر جي خواهش ۽ ارمان پريل دانهن جي باوجود، انهن اڳتي وڌڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. عظيم يوناني تاريخدان 'پلوٽارچ' (Plutarch) لکي ٿو: "پورس سان انهيءَ، آخري مقابلي ۾ مقدونين جي همت جو پلؤ ڪانئن ڇڏائجي ويو ۽ هندستان ۾ ڪين اڳتي وڌڻ کان روڪي ڇڏيو....سڪندر نہ رڳو پورس کي پنهنجي فتح ڪيل بادشاهي جي، پنهنجي پاران حڪومت سنڀالڻ جي آڇ ڪئي، پر مختلف خودمختيار قبيلن جي واڌو زمين بہ حوالي ڪئي، جن کي هن آڻ مڃائي هئي. لڙائيءَ کان پوءِ، پورس سڪندر کان مليل زمين سان اڳي کان پيٽو طاقتور ٿي اڀريو ۽ سندس سون جي خزاني ۾ اضافو ٿيو. اها هئي پورس ٿي سڪندر جي 'سوپ'! پر سنڌ ۾ ٿنس جيڪا مصيبت نازل ٿيڻي هئي، آها ان کان وڌيڪ خراب هئي.

سڪندر ايران، افغانستان ۽ اتر اولهہ هندستان سان لڙاين ۾ ايترا تہ دشمن پيدا ڪيا هئا، جو پنهنجي وطن ڏانهن ساڳئي رستي ڏان ورڻ جو ساهس ڏي نہ ڪيائين. هن تنهن ڪري سنڌ جي رستي سفر ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پر ملتان ۾ مالا لوڪن هن لاءِ مصيبت پيدا ڪري ڇڏي.

جڏهن سڪندر جي لشڪر تئين جنگي نعري 'الا لا لا لا لائي!' سان سنڌ فتح ڪئي تہ سنڌي ظاهري طرح ڊڄي ويا. ميوزيڪنس (Musicanus)، سيندمين (Sindemana) ۽ پٽالا (Patala)، جن کي گزيٽيئر آف سنڌ (Gazetteer of Sind 1968) جي مصنف ڊاڪٽر ايچ. ٽي. سورلي، آءِ. سي. ايس.

الور، سيوهڻ ۽ حيدرآباد ڪوٺي ٿـو، جـا حاڪم پڄي ويـا. [’پٽالا‘ يوناني ٻوليءَ جي ’پٽڻ‘ (Patan) لفظ جي بگڙيل صورت آهي، جنهن جي معنيٰ آهي دريا جو ڪپ يا سمنڊ جو ڪنارو.] پر ٿوري وقت گذرڻ کان پوءِ، انهن پنهنجي حواسن تي قابو پاتو ۽ سڪندر کي ڏاڍي سيکت ڏني. سنڌ جو اڳوڻو ڪمشنر ۽ Sindh Before Muslim Couquest جو مصنف ايچ- ٽي- لئمبرڪ (H.T. Lambrik) نشاندهي ڪري ٿو ته ”سنڌ ۾ هڪ اهڙي قوت هئي، جنهن ڌارين سان مقابلو ڪرڻ جو حوصلو پيدا ڪيو. اهو اصل ۾ برهمڻن جو اثر هو.“ سنڌ ۾ ڏشهلا جا آباد ڪيل ٽيهه هزار برهمڻ بيڪار نه ٿيا!

سڪندر وطن ڏانهن موٽندي، پنهنجي دوستن سان اها ڳالهه تسليم ڪئي ته ”هتي هرهنڌ مون تي حملو ڪيو. هتي منهنجو ڪلهو زخمي ڪيو، ٽنگ ڏکي وڌي، ڇاتيءَ ۾ تير هنيو ۽ ڪنڌ تي زوردار ڏڪ هنيو.“ هڪ ڏينهن يوناني لشڪرگاهه ۾ اها ڳالهه پکڙجي ويئي ته سڪندر مري ويو. ڪيس ٽيڪ ڏيئي اٿين وهاريو هئائون، جڏهن جيئرو هجي.

برهمڻ سنڌي راجا سباس کي آٿڻ ۽ جنگ جوٽڻ لاءِ همت ڏيارائي تيار ڪيو هو. سڪندر انهيءَ لاءِ ڪين ڪڏهن نه بخشيو. مقامي ماڻهن ۾ ڌڪاءُ وجهڻ لاءِ، هن سنڌين سموري جتي کي قتل ڪري ڇڏيو. پر برهمڻن جي علم، لياقت ۽ جذبي کان ايترو ته متاثر هو، جو هو ڏهن برهمڻن کي حراست ۾ وٺي، پاڻ سان گڏ وٺي ويو. سڪندر جي سوالن ۽ سنڌين جوابن جا جيڪي تفصيل پلوٽارچ (Plutarch) لکيا آهن، اهي پڙهڻ وٽان آهن. هن لکيو آهي:

”پهرئين برهمڻ کان پڇيائين ته ’سيني ماڻهن ۾ گهڻا ماڻهو مئل آهن يا زنده؟‘ ته هن وراڻيو، ’زنده، ڇاڪاڻ ته جيڪي مري ويا آهن، سي آهن ئي ڪونه.‘ ٻئي کان پڇيائين ته ’سڀ کان وڏا جانور ڌرتيءَ تي آهن يا سمنڊ ۾؟‘ ته هن ورندي ڏني،

’ڌرتيءَ تي، ڇو جو سمنڊ به ڌرتيءَ جو حصو آهي.‘ هن ٽئين برهمڻ کان پڇيو، ’سڀني کان چالاڪ جانور ڪهڙو آهي؟‘ تنهن تي هن وراڻيو، ’اهو اهڙا انسان ڳولي لڌو ناهي.‘ هن چوٿين برهمڻ کان پڇيو ته ’ٻڌاءِ، تو سباس کي ڪهڙو دليل ڏنو هو، جو هو وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويو؟‘ هن ٻڌايو، ’انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه، ته هو يا ته شان سان مري يا شان سان جيئي.‘ پنجين برهمڻ کان هن پڇيو ته ’ڇمار ڪنهن جي وڏي آهي— رات جي يا ڏينهن جي؟‘ عالم وراڻيو، ’ڏينهن ڇمار ۾ وڏو ٿيندو آهي، گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڏينهن جو ٿي سهي.‘ انهيءَ جواب مان سڪندر کي پوري طرح مطمئن ٿيندو نه ڏسي، هن اڳتي چيو، ’توکي پنهنجي عجيب سوالن جا عجيب جواب ملن ٿا ته ان ۾ توکي عجب کائڻ نه گهرجي.‘ هن ڇهين کان پڇيو، ’پاڻ وڏائڻ لاءِ ماڻهو کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟‘ ’پنهنجي پاڻ کي گهڻي ڊپ ۾ مبتلا ڪرڻ کان سواءِ، کيس بيحد طاقتور هئڻ گهرجي.‘ ستين برهمڻ کان اهو پڇڻ تي ته ’ماڻهو ديوتا ڪيئن ٿو بڻجي؟‘ هن جواب ڏنو هو، ’ناممڪن کي ممڪن ڪري ڏيکارڻ سان.‘ اٺين برهمڻ کيس چيو ته ’زندگي، موت کان وڌيڪ طاقتور آهي، ڇوجو اهو گهڻين مصيبتن کي سهارو ڏئي ٿو.‘ ۽ آخري عالم کان جڏهن پڇيائين ته ’تنهنجي خيال پٽاندر هڪ ماڻهو کي ڪيترو وقت جيئڻ مناسب آهي؟‘ ته جواب مليس: ’جڏهن موت زندگيءَ لاءِ وڌيڪ ضروري هجي.‘

موت ۾ انهن عالمن سڪندر کان پنهنجا سوال پڇيا. دندامس (ڏندامٽي؟) سڪندر کان پڇيو ته ’تو ايڏو ڏورانهن هنڌن تي اچڻ لاءِ ايڏو ڏکيو سفر ڇو ڪيو؟‘ ڪلانوس (ڪلياڻ) سڪندر سان ڳالهائڻ کان ايستائين انڪار ڪري ڇڏيو، جيستائين هن پنهنجو پاڻ کي اگهاڙو نه ڪيو ۽ پوءِ کيس نهنائي ۽ ڏيان سان ٻڌائين. ڪلياڻ پوءِ سڪندر کي

چيو ته ’تنهنجو اٿين ڏورانهن هنڌن تي پٽڪڻ نه تنهنجي لاءِ مناسب آهي ۽ نه ئي تنهنجي لاءِ مناسب آهي ۽ نه ئي تنهنجي ملڪ لاءِ.‘ پلوٽارچ لکي ٿو: ”ڪلانوس فرش تي جانور جي گهنجيل سڪل کل اهو ڏيکارڻ لاءِ وڇائي ته اها اٿين سڌي نه ٿيندي. هو پوءِ اهو ڏيکارڻ لاءِ ته اها ڪيئن جلدي سڌي ٿيندي، پاڻ انهيءَ جي وچ تي ٿي بيٺو. انهيءَ تمثيل جي معنيٰ اها هئي ته ڪيس پنهنجي شهنشاهيت جي وچ يعني گادي واري هنڌ تي گهڻو وقت گهارڻ گهرجي ۽ نه ڪي ان جي سرحدن تي.“

پر سڪندر لاءِ سنڌ ۾ زندگي عالمن سان انهن مناظرن جي پيٽ ۾ ڪجهه وڌيڪ هئي، جو ڏکيا ڏينهن ته اڃا اچڻا هئا. جڏهن هن سگهاري سنڌوءَ کي ڏٺو ته سمجهيائين ته نيل نديءَ جو منڍ لڌو ويو آهي... سنڌوءَ ۾ رڳو مانگرمڇن جي موجودگي، انهيءَ ڳالهه جي پڪ ڏياري هئي، جو اهي نيل ۾ پڻ موجود هئا. سندس لشڪر بيحد خوشيءَ وچان توتارا وڄائيندو سنڌوءَ ۾ ڪاهي پيو، جو کين پڪو آسرو هو ته هاڻي هو مصر پهچي ويندو. پر سٽ ئي هنن پاڻ کي سمنڊ ۾ پاتو. اتي چوماسي ۽ سامونڊي ويرين، پنهي سندن متيون منجهائي ڇڏيون. اهي ويريون سندن وطن لاءِ اوپريون هيون، جيڪو ڇوڙاري سمنڊ سان گهيريل ۽ يونوچ سمنڊ جي پرسان آهي. هن پنهنجو لشڪر ٽن حصن ۾ ورهايو. اڌ سڪندر جي مهنداريءَ ۾ سنڌ جي هيٺين حصي ۽ بلوچستان جي سامونڊي ڪناري تان ٿيندو ايران ڏانهن آسهيو ۽ ٻيو اڌ، جنهن جو اڳواڻ نيئرڪس (Nearchus) هو، سمنڊ رستي راهي ٿيو. جلدئي ٻنهيءَ جو هڪ ٻئي سان رابطو ٽٽي ويو ۽ هرڪنهن اٿين سمجهيو ته ٻيو رستو وڃائي ختم ٿي ويو! خشڪيءَ جي رستي، پاڻيءَ جي اڻاٺ گهڻن کي چريو ڪري ڇڏيو. جيئن ئي کين پاڻيءَ جو تلاءُ ٿي مليو ته منجهس ٽپي ٿي پيا ۽ ايترو ته پاڻي ٿي

پيتاڻون جو آڱرجي. مرندا ويا! چاليهہ هزار يونانين مان، جيڪي سنڌ مان خشڪيءَ رستي روانا ٿيا هئا، ايران پهچڻ تائين رڳو پندرهن هزار وڃي بچيا. سڪندر جو جديد سوانح نگار روبن لين پول (Robin Lane Poole) لکي ٿو ته ”انهن سڀني اهو تسليم ڪيو ته سموري لشڪر جون ايشيا ۾ پيش آيل مصيبتون جيڪڏهن گڏ ڪجن، ته به مڪران ۾ پيش آيل مصيبتن سان پيٽي نٿيون سگهجن. اعليٰ عملدار زنده هئا – ۽ سڪندر پڻ زنده هو – پر ڪين بيعزتو ٿيڻو پيو، جنهن کان سواءِ ٻيو چارو نه هو. سڪندر اها پنهنجي ڀيرين شڪست ڄاڻي هئي.“

ظاهر آهي ته سڪندر هندستان جو چڪر اهڙو ئي ’ڪامياب‘ ٿيو هو، جهڙي نيپولين جي روس جي فتح. هن بهرحال انهيءَ خيال سان پنهنجو پاڻ کي ڏڍ ڏنو ته اشيريا (Assyria) جي راڻي سيميرامس (Semiramis)، جنهن سنڌ فتح ڪئي هئي، رڳو ويهن سائين سان واپس بچي پهتي هئي – ۽ ايران جو سائرس (Cyrus) رڳو ستن سائين سان بچي موٽيو هو.

پر سڪندر جي هندستان جي مهم مڪمل طور تي اسقل نه ٿي هئي. هن هندستان جي هاٿيءَ کي اولهہ ۾ متعارف ڪرايو هو. هو وڏي تري وارين ٻيڙين کان ڏاڍو متاثر هو، جيڪي سنڌوءَ ۾ اوپارو توڙي لهوارو اناج ڪڻي وينديون هيون. هن، تن کي يونان ۾ متعارف ڪرايو. تڏهن يونانين وري گرم مصالحي کي اولهہ ۾ پهچائڻو وڏيڪ متعارف ڪرايو. ايران جي بادشاهي محلات سُوسا (Susa) جي ٿنڀن جي تعمير ۾ پنجاب جو شيشم (Sisoo) استعمال ٿيندو هو. انهيءَ ۾ شڪ ناهي ته هو ’خدائي حاڪم‘ (God King) لاءِ انب به ڪٺي وڃي ها، پر اهي گهڻا ڪاڻ سان سنڌس دست بيماڻي نه هئا، تنهن ڪري هن پنهنجي منزل انداز ٿيڻ دوران انب ڪاڻ تي بندش وجهي ڇڏي هئي.

انبن جو اهو ڪٿو – منو تجربو رڳو سڪندر تائين

مجدود نہ هو. جڏهن جي۔ ڊي۔ برلا (G.D.Birla) الفنسو انبن جو ڏوڪرو ـــ روس جي اڳوڻي وزيراعظم خروشچوف لاءِ سوڪڙي طور ڪٺي ويو تہ هن شڪريئي سان اهو ڇٽي موٽائي ڇڏيو تہ روسي ماڻهن جي پيٽ ڪي اها عجيب شيءِ پانهہ نٿي پوي.

يونانين وٽ سنڌ جي باري ۾ بڌائڻ لاءِ دلچسپ ڳالهيون هيون. اڊبرمل نيئرڪس، جنهن يونانين جي سمنڊ رستي واپسي مهل اڳواڻي ڪئي هئي، نشاندهي ڪندي لکيو آهي تہ سنڌي ماڻهو ڊگها ۽ سنها آهن ۽ ٿلهي تري واري ڇمڙي جي جتي پائيندا آهن. سنڌن پاهريون ڏيکاءُ نڪي اڄ ڪلهہ جو آهي ۽ تہ وري آڌارو ورتل آهي.

سڪندر خود سنڌين کي سگهارو، سنجمي ۽ برادريءَ جي مانيءَ ۾ هم شريڪ پاتو هو. ظاهر آهي تہ ’لنگر‘ جو سلسلو سکن جو شروع ڪيل ناهي. هن اها بہ نشاندهي ڪئي آهي تہ ’سنڌي جنگ کي ڌڪارين ٿا ۽ دوادرمل جا چاهيندڙ‘ آهن ـــ يعني سائنس، تندرستي ۽ ڊگهي ڄمار.

يونانين ۽ سنڌين، ٻنهي ۾ جيڪا ٻي ڳالهہ مشترڪ آهي، اها آهي سنڌي ’پونبو‘ يا ’ٻنجو‘. اهو عمل هٿ جي تري، آڱرين سميت کولي، ڪنهن جي منهن سامهون ڏيکارڻ، علامتي طرح لعنت يا ڌتڪار وجهڻ جو مخصوص سنڌي اشارو آهي. جڏهن قبرص جي يوناني رهاڪن، برطانوين کي قبرص مان لوڏي ڪڍڻ چاهيو ٿي تہ انهن برطانوي جهنڊي ’يونين جئڪ‘ سامهون ساڳي طرح هٿ جي مخصوص اشاري سان لعنت ملامت ڪري ساڙيو هو. ساڳيءَ طرح جڏهن پاڪستاني عوام جمهوريت لاءِ زوردار گهُر ڪري رهيو هو، ۽ سيپٽمبر 1983ع ۾ ضياالحق سنڌ جو دورو ڪري رهيو هو تہ سنڌس آڌرڀاءُ ساڳئي ملامتي اشاري سان ڪيو ويو هو.

پروفيسر ڊيميٽرائس لوڪاڊوس (Prof. Demetrios

Loukatos) جو چوڻ آهي ته، يونان جو اهو اشارو آڳاٽي وقت کان وٺي استعمال ۾ ايندو آهي ۽ اهو رومي (Romans) ۽ بالڪني (Balkanians) ۽ البانوي (Albanians) لوڪن ۾ پڻ پکڙجي ويو. يونان ۾ 'موجا' (Moudja) لفظ کي 'ٻوجا' اچاريو ويندو آهي، جو يوناني زبان ۾ 'م' جو 'آچار' 'ب' ۾ بدلجي ويندو آهي ۽ 'ٻوجا' لفظ 'ٻجا' يا 'ٻونڊي' جي ويجهو آهي.

اهو موضوع ڊاڪٽريٽ جي ٿيسز لاءِ بهتر آهي، جنهن ۾ اها ڳوليها ڪجي ته ڇا اهو سنڌ جي ٻاران سڪندر لاءِ سوکڙي هئي، يا ٻيو ڪجهه هو؟ يا، ڇا اهو اسان جا 'ٻاڙي' لوڪ، (جن کي Phoenicians ڪوٺجي ٿو)، هزارين ورهيه اڳ يونان ۾ ڪٿي پهتا هئا؟

5

ڏاهر جي حقيقت

اسلام جو پيغمبر سنڌ ۽ هند کان واقف هو. سندس زالن مان هڪ جو ناٿالو هند هو، جنهن لاءِ هو چوندو هو: ”شال الله مٿس ۽ سندس ملڪ مٿان مهربان هجي، جنهن جي نالي پويان هوءَ سڏجي ٿي!“ جڏهن ڪيس سڌ پيئي ته يمن تي ڏارين جو قبضو ٿي ويو آهي، ته سندس آمالڪ سوال اهو هو ته سنڌين قبضو ڪيو آهي يا حبشين.

عربستان ۾ گهڻيئي هندستاني جت رهندا هئا. منجهانئن ڪنهن هڪڙي، پيغمبر جي زال بيبي عائشه کي بيماريءَ مان ڇڏايو هو، جيڪا ڪيس سندس نوڪرياڻي جي ڄڃن ڪيڻ جي ڏوڻن ڦيٽن وسيلي لڳل هئي.

جت پنهنجي سينڌ مٿي جي وچ مان ڪيندا هئا، جنهن جو نمونو پيغمبر کي ايڏو وڻندو هو، جو پاڻ به ساڳيو نمونو اختيار ڪيو هئائين. عربستان ۾ سنڌي جتن جي ٿلهي تري واري ’جتي‘ ڏاڍي مشهور ٿي. اسان مان گهڻا اهـا ’جوتي‘ جي نالي سان سڃاڻن ٿا. سنڌيءَ ۾ اهـا اڄـا تائين ’جتي‘ سڏجي ٿي.

عرب تاجرن گهڻو اڳي پڌايو هو ته هندستان ۾ ”دريا موتي آهن، جبل ياقوت آهن، ۽ وڻ خوشبوءِ آهن.“

حقيقت ۾ عرب ۽ سنڌي ـــ ۽ پيا الهندي گهاٽ وارا هندستاني ـــ هڪ ٻئي کي چڱيءَ طرح سڃاڻيندا هئا. عربن جي عقيدي مطابق، آدم ۽ حوا هندستان ۾ رهندا هئا ۽ هندستان ’جنت نشان‘ هوندو هو. آهي هندستان جي مورن ۽ هاٿين، ڪافور ۽ صندل تي عجب کائيندا هئا. اسلام کان اڳ، عربن

جو مذهب گهڻو ڪري هندو ڌرم جهڙو هو، يعني فطرت سان همآهنگ مذهب (Pantheistic) هو. سنه 53 هجريءَ ۾، جڏهن عربن سسليءَ فتح ڪيو ته اُتان جي مقامي سون جي مورتين کي قبضي ۾ ڪيائون، جيڪي پوءِ سنڌ جي راجا کي وڪرو ڪيائون.

جڏهن دنيا ۾ اسلام جو ظهور ٿيو، ۽ سيني ڏسن ۾ ڦهليو ته ان جو هندستان ۾ ڦهلجڻ اڻ ٽر هو. افسوسناڪ ڳالهه اها آهي ته ان زماني ۾ هندستان بهتر صورت ۾ نه هو. هرشا کان پوءِ اتر هندستان جي حالت ابتر هئي، ۽ سنڌ تي ان زماني ۾ هڪ متضاد گهراڻي جي حڪومت هئي.

سنڌ جو راجا راءِ سهاسي، چتور جي راجا جو پاءُ هو. کيس ڪو به اولاد ڪونه هو. سندس راڻي ”سهندي“ برهمڻ وزير چچ جي عشق ۾ گرفتار ٿي پيئي. جڏهن سهاسي مري ويو ته سهندي حڪومت جي سيني دعويدارن کي ماراڻي ڇڏيو ۽ پوءِ چچ سان شادي ڪري ڇڏيائين. انهيءَ ڳالهه رعيت کي ڏڪو رسايو.

پر چچ پاڻ کي هڪ ڪامياب حاڪم ثابت ڪيو. هن ملتان کي سنڌ سان ملايو ۽ سنڌ جي سرحد ڪشمير تائين مقرر ڪيائين. سنڌ جو ديال ۽ ڪشمير جو بهڻ اهڙيءَ طرح پوکايائين، جيئن پنهيءَ جون ٽاريون هڪ ٻئي سان وچڙي وڃن. ساڳيءَ طرح ايران جي سرحد چٽي ڪرڻ لاءِ، هن ڪجهيءَ جا وڻ پوکايا. اهي اڄ جي جديد سيمنٽ جي ٿنڀن کان ڀڪ سان وڌيڪ خوبصورت هئا.

چچ کي سهنديءَ مان ٻه پٽ ٿيا — ڏاهر ۽ ڏاهرسيهه. چچ کي ٻي زال مان هڪ ڌي ”ٻائي“ نالي پڻ هئي. ڏاهر، الور ۾ اتر سنڌ تي راڄ ٿي ڪيو ۽ ڏاهرسيهه نوابشاهه جي برهمڻ آباد ۾ سنڌ جي هيٺين علائقي تي حڪومت ٿي ڪئي. جڏهن ٻائي لائق ٿي ته جوتشي اڳڪٿي ڪئي ته هوءَ الور

جي قلعي کان ڪڍهن به ٻاهر نه ويندي ۽ سندس مڙس سنڌ ۽ هند جو حڪمران ٿيندو. انهيءَ تي وزير، پنڊيمان (ڏاهو)— پر هند حالت ۾ بلڪل ٻڌي هيڻ (بيوقوف) ثابت ٿيو— ڏاهر کي پنهنجي ويڄي ڀيڻ سان شادي ڪرڻ ۽ پنهنجو پاڻ کي ۽ حڪومت کي بچائڻ لاءِ نيزاري ڪيائين. انهيءَ صلاح وٺڻ ڪري هو ڪنهن به عام ماڻهو وانگر گلارو ٿيو. ڀهر سوچڻ کان پوءِ، هن علامتي طور تي ڀائيءَ سان شادي ڪرڻ قبول ڪئي. هن ڪبس شاديءَ جي منڍي پيش ڪئي، تلوار سندس هنج ۾ رکيائين ۽ پنهنجي ڀوتي سندس مٿي تي ڏيڪيائين. ڏاهر جي ائين ڪرڻ سان، يعني پنهنجي ويڄي ڀيڻ سان شاديءَ جي ڪري، توڙي جو اها علامتي هئي، 'ڏاهري' لفظ جي سنڌيءَ ۾ معنيٰ 'چسو يا بيوقوف' مقرر ٿي.

پر ڏاهر جي حق ۾ چيو ويندو آهي ته ويڄن ڀائرن ۽ ويڄين ڀينرن ۽ سوٽين وچ ۾ شاديون، آڳاٽين راجائي تاريخن ۾ آچاتل نه هيون. مصر جا فرعون ۽ ايران جا اڳوڻا شهنشاهه عام طرح پنهنجي ويڄين ڀينرن يا سوٽين سان انهيءَ بنياد تي شاديون ڪندا هئا ته شاهي گهراڻي جي شهزادي جي ڪنهن به ٻي عورت سان شادي، هڪ سچي شهزادي لاءِ مناسب نه نه هئي، ۽ ٻين شاهي خاندانن مان شاديءَ ڪرڻ ڪري سندن سالن جي وچ ۾ دشمنيون ٿي پونديون هيون. ۽ ٻائي ته رڳو ڏاهري جي ويڄي-ڀيڻ هئي.

پر ڏاهر جي ڀائي سان شاديءَ ماڻهن ۾ چوٻول پيدا ڪيو ۽ سنڌن دلين ۾ ڏڪار پيدا ڪئي. عربن جي حملي وقت سنڌ جي صورتحال اها هئي. پر ساراهه جوڳي ڳالهه اها آهي ته جيئن ڏي معلوم ٿيو ته سنڌ وارن مردانه وار مقابلو ڪيو.

ڪنهن عرب سردار جڏهن ڪنهن سنڌيءَ کان سنڌ جي باري ۾ پڇيو ته هن وراڻيو: "پاڻي تمام ٿورو آهي. ميوو بيڪار آهي. چور کي چوريءَ جي سزا نٿي ملي. ٿورو

لشڪر بلڪل مارجي ويندو. وڏو لشڪر بکون ڪاٺي مري ويندو." عرب سردار انهيءَ جواب ۾، عربي حملي کي بي همت ڪرڻ لاءِ هڪ سنڌيءَ جي حب الوطني جي ڪوشش ڄاڻي. پر عربن رت جو ذائقو چکي ڏٺو هو ۽ آهي ايران کان موراڪو تائين ڦهلجي چڪا هئا. ڪين پنهنجي فيصلي تان هٽائڻ سولو نه هو. جديد تحقيق جي بنياد تي، مولانا ابوالڪلام آزاد پنهنجي تصنيف "انسانيت موت جي دروازي تي" (Humanity at Death's Door) ۽ مولانا ندوي پنهنجي تصنيف "عرب و هند ڪي تعلقات" (Indo-Arab Relation) ۾ لکن ٿا 638ع کان 710ع تائين عربن سنڌ تي خشڪي توڙي بحري رستي پندرهن حملا ڪيا هئا، پر رڳو آخري ڀيري 711ع ۾ محمد بن قاسم پنهنجي حملي ۾ ڪامياب ٿيو.

'چچ نامہ'، جيڪو سڀ کان مصدق ۽ گهڻو ڪري شنڌ جي احوال جو عربي فتوحات جي باري ۾ سهڻو گهي تفصيل آهي، ۾ بيان ٿيل آهي ته 638ع ۾ خليفي حضرت عمر، سنڌ تي بحري حملي لاءِ مغيره کي موڪليو، پر اهو هندستان جي رخ ۾ پسپا ٿي ويو. 'چچ نامہ' ۾، ٻين اسي سالن دوران، ڇهن ٻين وڏن زميني ۽ بحري حملن جو ذڪر ملي ٿو، جن جا مهندار حڪم، عبدالله، راشد، منذر، سنان ۽ بذيل هئا مارجي ويا.

خليفو حضرت عثمان پنهنجي دور ۾ سنڌ ۾ عربن جي شڪست جي ڪري ايترو فڪرمند هو، جو هن سنڌ تي انهيءَ ڪري وڌيڪ حملو نه ڪيو ته "اتان جو پاڻي ميرو آهي اتان جي زمين پٿريلي آهي ۽ اتان جا ميوا گهٽر/ڪتا آهن."

اها ڏاڍي دلچسپ ڳالهه آهي ته 'مشڪ ۽ موتين' جي سرزمين تڏهن 'ميري ۽ پٿريلي' تي ويٺي، جڏهن ڪيس سيڪت ڏيڻ جي ڪا واهه نه نڪتي. سنڌي انگور ڪتا ٿي پيا!......

پر جنگ لاءِ خواهش ۽ مال غنيمت جي لالچ عربي روح کي چڪ پاتو ۽ خليفي حضرت علي سنڌ تي پنهنجو

لشڪر چاڙهي موڪليو. پر پوءِ حضرت عليءَ جي موت جو ٻڌي اهو دل شڪستو ٿي واپس موٽي آيو. ان کان پوءِ جي خليفي معاويہ هڪ وڏو زميني لشڪر روانو ڪيو، جنهن وٽ ڪاڏو خوراڪ جو سامان ايترو تہ پيل هو، جو ڪيس منزل تي باهہ ٻارڻ جي بہ ضرورت نہ پيئي. پر سنڌي لشڪر ڪين اهڙا ڏوتا ڇپايا جو سنڌن سپهہ سالار عبدالله پنهنجي موت کان اڳ رحم جو ڳي رڙ ڪري چيو، ”پيغمبر جي اصحابن جا اولادؤ، پنهنجا منهن سچي مذهب کان اصل نہ ڦيرجو، تہ جيئن اوهان جو ايمان ڪنهن شڪ کان آزاد رهي ۽ اوهان آزاديءَ جي عزت حاصل ڪري سگهو.“ پر عربن مڪران ۾، رڳو جنت جي آسري تي وڙهڻ ۽ مرڻ جي بدران ڀڄڻ ۽ زندهہ رهڻ کي ترجيح ڏني.

ٻئي رڏي حملي جو مهندار 'سنان ولد سلمہ' هو، جنهن جي ولادت جي موقعي تي پيغمبر پاڻ هلي ويو هو. هن موقعي تي سنان، پيغمبر کي پنهنجي فتح لاءِ خواب ۾ دعا ڪندي ڏٺو. پر ولادت توڙي ٻي دنيا مان ڪيل دعائن ڪو اثر نہ ڏيکاريو، جڏهن تہ ٻڌيا جي مقام تي سنڌين کيس ماري ڇڏيو.

پوءِ 680ع ۾، گورنر زياد، منذر بن جارود بن بظاهر کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو. پر هو جيئن ئي دربار ۾ پنهنجي هنڌ تان اٿيو تہ کاٽ جي ڏڪر ۾ سنڌس جيو ڦاسي ڦاٽي پيو. عراق جي گورنر عبدالله انهيءَ ڳالهہ کي بدسؤڻ سمجهي رڙ ڪري چيو، ”منذر پنهنجي سفر تان نہ موٽندو ۽ مري ويندو.“ ۽ ائين ئي ٿيو.

انهيءَ موقعي تي حجاج کي عراق جو گورنر مقرر ڪيو ويو، جيڪو بدنام، ظالم ۽ بي رحم مشهور هو. هاڻي سنڌ فتح ڪرڻ سڏي طرح سنڌن فرض هو. سنڌس ظلم کان تنگ ٿي، علافيءَ نالي هڪ عرب سردار پنهنجي پنج سؤ ماڻهن کي گڏ ڪري سنڌ ڀڄي ويو ۽ ڏاهر کيس پناهہ ڏني. انهيءَ کان سواءِ حجاج جي اها پڻ دعوىٰ هئي تہ سنڌي قزاقن عرب

پيڙن کي لٽيو آهي، جيڪي لنڪا کان اچي رهيا هئا. هن انهن پنهي واقعن کي سنڌ تي حملو ڪرڻ لاءِ بهانو بنايو. خليفي وليد بي دليءَ سان منظوري ڏني. حجاج وڏي لشڪر سان بذيل کي سنڌ تي چاڙهي موڪليو، پر ڏاهر جي پٽ جئسيہ کيس شڪست ڏيئي قتل ڪري ڇڏيو. هاڻي حجاج ڌمڪي ڏني، ”چين جي حدن تائين ڪنهن بہ ڪافر کي جيئرو نہ ڇڏيو.“ هن پنهنجي نجومين جي اڳڪٿين جي بنياد تي، پنهنجي ڀائيٽي ۽ ناٺي، محمد بن قاسم کي سپہ سالاري هيٺ سنڌ تي چاڙهي موڪليو. اهڙي طرح نہ رڳو جوتشين کي ڏاهر بہ مڃيو ٿي، پر حجاج جو پڻ منجهن اعتقاد هو.

خليفي وليد کي سنڌ جي رت-وهڻ ۾ ايتري دلچسپي نہ هئي. هن حجاج کي لکيو: ”ماڻهو (انهيءَ ملڪ جا) چالاڪ آهن ۽ خود ملڪ بہ ڏورانهون آهي. اسان کي لشڪر ۽ جنگ لاءِ هٿيارن ۽ اوزارن لاءِ ناڻي جي صورت ۾ وڏي قيمت ادا ڪرڻي پوندي. اهو معاملو اسان لاءِ وڏي مصيبت جو باعث آهي، ۽ تنهن ڪري اسان کي انهيءَ ڳالهہ تان هٿ ڪڍڻ گهرجي جو هر ڀيري لشڪر (جنگ لاءِ) وڃي ٿو ۽ مسلمانن جو وڏو تعداد مارجي وڃي ٿو. تنهن ڪري انهيءَ مهم تي نہ سوچ.“ پر حجاج ’اسلام جي فتح‘ لاءِ دعا گهري ۽ سموري عراق جي دولت خرچ ڪرڻ‘ جو قسم کاڌائين.

711ع ۾ نجومين جي مقرر ڪيل هڪ ’ڀلاري ڏينهن تي محمد بن قاسم، عراقي، شامي ۽ ٻين عربي سپاهين جي سپہ سالار جي حيثيت سان سنڌ تي حملو ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. سندس گهوڙن ۽ اُٺن کي اهڙيون جهلون پارايون ويون هيون، جيئن اهي شينهن ۽ هاٿين وانگر ڏسڻ ۾ اچن.

جڏهن عربي لشڪر ديبل (’ديول‘ يا ’ديوليہ‘— ديوتا جو مسڪن، مندر) جو گهيرو ڪيو تہ لڙائي ڏهن ڏينهن تائين جاري رهي، جيتوڻيڪ اهو الور، سيوهڻ، نيرون ڪوٽ (حيدرآباد)

يا برهمڻ آباد وانگر وڏو شهر نہ هو، پناهہ گاهہ ڏنل مندر تڏهن فتح ٿي سگهيو، جڏهن هڪ هراسيل برهمڻ ٻاهر نڪري اچي عربن کي ٻڌايو تہ جيستائين هو مندر جي چوٽيءَ تي لهرائيندڙ ڳاڙهي جهنڊي کي هيٺ نہ ڪيرائيندا تيستائين قلعي جا رهواسي مقابلو ڪندڙ پيش نہ پوندا. جڏهن ائين ڪيو ويو تہ ديبل جو رکوالو جاهن پوڙي اچي پيش پيو. ان کان پوءِ قتلام ٿيو ۽ اهڙي طرح مقابلو ختم ٿيو.

جڏهن عربن وٽ کاڌو تورڙي چارو کٽڻ لڳو تہ نيرون ـ ڪوٽ جي رکوالي ٻنڌرڪن سمنيہ شهر سندس حوالي ڪيو. سمنيہ يا شمني، جيڪو ٻڌ ڌرم جو مڃيندڙ هو ۽ برهمڻ جي برابر هو، پوڙي مٺڻ جي حيثيت سان چيائين تہ هو امن پسند آهي ۽ انهيءَ ڳالهہ ۾ سندس ڪا دلچسپي نہ آهي تہ ملڪ تي ڪير ٿو حڪومت ڪري. انهن سيوهڻ جي گورنر بجهراهہ کي هڪ هفتي کان وڌيڪ شهر جي بچاءَ کي جاري رکڻ نہ ڏنو. جڏهن عربن کي اها چاڻ نہ ملي تہ سنڌو دريا ڪيئن پار ڪجي تہ قلعي جي رکوالي موڪہ ولد بيسايهہ (موڪو پٽ وسايو) تخت ۽ ملڪ جي لالچ ۾ ٻيڙيون ۽ کاڌو خوراڪ کين مهيا ڪيو. هاڻي جوتشين اڳڪٿي ڪرڻ شروع ڪئي تہ ’عربن جي فتح اٽل آهي.‘ پر ڏاهر کي اچا بہ پنهنجي سوڀ جي پڪ هئي. عرب علافيءَ جي صلاح جي ابتڙ، هن عربن کي لڙائي ڪرڻ لاءِ دريا پار ڪرڻ جو وجهہ ڏنو تہ ”متان اهي ائين سمجهن تہ اسان جون متيون منجهي ويون آهن ۽ اسين ڪمزور ۽ بي همٿ ٿي ويا آهيون.“

جيئن ئي سنڌين ۽ عربن جي وچ ۾ جنگ ڇڙي تہ علافيءَ جو هڪ ساٿي عبيد عربن وٽ هليو ويو ۽ کين ڏاهر جي منصوبي جي مخبري ڪيائين. انهيءَ جي باوجود، سنڌي لشڪر ايڏي جوانمرديءَ سان وڙهيو، جو ’چچ نامہ‘ ۾ لکيل آهي تہ آخري يارهين ڏينهن تي ’اسلامي لشڪر بتال ٿي ويو

۽ انهيءَ حالت ۾ سنڌين صفون ڇڙوڇڙ ٿي ويون.

ان وقت محمد بن قاسم ”ايڏو منجهي پيو جو پاڻيءَ جي گهڙ ڪيائين.“ انهيءَ موقعي تي، ديش دروهي موڪه پنهنجي ماڻهن سان اَتي پهچي ويو ۽ عربن جي لشڪر سان ملي ويو. ساڳئي وقت اها ڳالهه پکڙجي ويئي ته سنڌي لشڪر ۾ راجڪمارين جو گهيرو ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڳالهه مونجهارو پيدا ڪري ڇڏيو. عربن ڏاهر کي ”نِسي مِن، نِسي مِن“ (معنيٰ ’مان هتي آهيان، مان هتي آهيان‘) رڙ ڪندي ٻڌو، جيئن هو پنهنجي ماڻهن کي ٻڌائي ته آهي دل نه هارين. پر پوءِ هڪ تير ڏاهر جي (هاٿيءَ جي) هودي ۾ وڃي لڳو، جنهن ان کي ٻاهر ۾ وڪوڙي ڇڏيو. جلد ئي ٻيو تير سندس دل ۾ کپي ويو، ۽ پوءِ سڀ ڪجهه ختم ٿي ويو. اها 16 جون 712ع جي خميس جي شام هئي. چوهتر سالن (636–712ع) جي دوران، نون خليفن جي دورن ۾، انهيءَ پندرهين ڪاهه کان پوءِ عربن سنڌ فتح ڪئي هئي. اهو هندستان جي تاريخ ۾ سڀ کان ڏکدائڪ ڏينهن هو.

ڏاهر جي زال راڻي لاڏيءَ کي قبضي ۾ ڪيو ويو. لاڏيءَ، عربن جي لشڪر ۾ فاتحن ۽ مقامي ماڻهن جي وچ ۾ ائين ڏيکاري ڏنو چڱو ته هوءَ صدمو برداشت ڪري ويئي آهي. ڏاهر جي زال ’ٻائي‘، عربن جي هٿ اچڻ کان بچڻ خاطر ستي ٿي ويئي. مقابلو پوءِ به جاري رهيو.

پر ديبل ۾ پهرئين شخص جي اسلام قبول ڪرڻ سان ئي هندستان ۾ مسلم مسئلو پيدا ڪيو ويو هو. انهيءَ شخص جو نالو ’مولانا اسلامي‘ رکيو ويو ۽ کيس شامي سردار سان گڏ ڏاهر کي نياپو پهچائڻ لاءِ موڪليو ويو. ’چچ نامہ‘ ۾ ڄاڻايل آهي ته جڏهن اهي ٻئي ڏاهر جي دربار ۾ پهتا ته شامي سردار جهڪي سلام ڪيو، پر نَوَ مسلم جهڪڻ يا سلام ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ڏاهر کيس سڃاتو ۽ کانئس درباري آداب

بچا نہ آڻڻ جو ڪارڻ پڇياڻين. جنهن تي انهيءَ نؤمسلم وراڻيو تہ مذهب متاثڙ سان هاڻي هن جي وفاداري 'اسلام جي بادشاهہ' سان آهي. مذهب متاثڙ سان چڙ قوميت بدلجي ويئي ۽ پاڪستاني مزاج وجود ۾ آيو هو.

جڏهن ڏاهر جو ڪپيل ڪنڌ حجاج کي پيش ڪيو ويو تہ هڪڙي درباري شاعر چيو: ”اسان گهڻين مصيبتن کان پوءِ سنڌ تي سوڀ پاتي آهي........ محمد بن قاسم جي ماهرانہ حڪمت عملي ڏاهر کي نيٺ ڦاسائي وڌو. خوشيون ملهايو جو گناهگارن جي ڌرڳت ٿي آهي. سنڌن دولت آندي ويئي.... هو هاڻي آنن وانگر رقسي پيا آهن ۽ سنڌن خوبصورت ۽ مشڪ جهڙيون عورتون اسان جي حرمن ۾ سٽيون پيون آهن.“

اهو سڀ ڪجهہ ڪيئن ٿيو؟

بنيادي نقطو اهو آهي تہ انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي تہ ڪوبہ ملڪ هميشہ دنيا جي بلنديءَ تي قائم نٿو رهي. ماڻهن جون قسمتون ڦرنديون رهن ٿيون ۽ ان زماني ۾ سنڌ پنهنجي صحيح حيثيت ۾ نہ هئي. چين جي عظيم سياح هيون تسيانگ پورا سترہ ورهيہ اڳ سنہ 145ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو ۽ چڱيون ڳالهيون نہ ڏنيون هئائين. هن لکيو آهي:

”سوين سنگهہ— (آرام گهر) آهن، جن ۾ ڏهہ هزار پوڄاري رهيل آهن.... ٽيهارو کن ديو — مندر آهن، جن ۾ مختلف عقيدو رکندڙ ماڻهو گڏ ٿيندا آهن. انهن جو راجا سودر (شو-تو-لو) ذات مان آهي. هو فطرتاً ايماندار ۽ سچو آهي. هو ٻڌ جي قانون جو احترام رکندڙ آهي.... سنڌو دريا جي ڪناري سان ميداني گهميل هيٺاهين زمين تي هزارين گهر آباد آهن. اهي بي حس ۽ هوڏي طبيعت وارا ماڻهو آهن. اهي رڳو مال چارڻ جو ڪم ڪن.... عورتون ۽ مرد، ٻئي پنهنجا وار ننڍا رکائين.“

جيتوڻيڪ ان وقت جو حڪمران چچ نالي برهمڻ هو، پر هيون تسيانگ کيس سودر (شو-تو-لو) انهيءَ ڪري ڪوٺي

ٿو، جو هن باقاعدگيءَ سان تخت هٿ نہ ڪيو هو، يا هن هندستاني مُلڪ-ڏارا ڪان الڳ، مشڪل سرحدي سرزمين تي حڪومت ڪئي ٿي، ڪي محقق 'شو-تُو-لو' مان 'سودر' نہ، پر 'ڪشودرڪ' جي معنيٰ وٺن ٿا، جيڪو مرڪزي سنڌ ۾ هڪ آڳاٽو لوڪ-راڄ هو. ٻيا وري 'شو-تُو-لو' کي 'سودر' بلڪل نٿا سمجهن، پر چون ٿا تہ انهيءَ جو مطلب 'شُرودريہ' برهمڻ آهي. راجا برهمڻ ذات جو هو، پر ٻوڌي ايترا گهڻا هئا، جو آهي سماجي ميل کي خراب ڪندا هئا. سماجي چڪتاڻ جي ڪري ماڻهن جو مزاج هوڏي ۽ رتوڇاڻ ڏانهن مائل هو. گهڻا ٻوڌي تاجر هئا ۽ مقابلو ڪرڻ جي بدران امن سان رهڻ پسند ڪندا هئا.

انهيءَ عام پستيءَ کان الڳ، ڪي خاص سبب پڻ هئا.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي تہ راڄائي گهراڻي جي باري ۾ ڪيتريون ئي متضاد ڳالهيون هيون. ٻي ڳالهہ اها هئي تہ ڏاهر پنهنجي مقاني لشڪر ۾ بزدلي ۽ غداري کي روڪي— ۽ سيڪت ڏيئي — نہ سگهيو هو. انهيءَ کان سواءِ ٻوڌين جي شڪي حالت هئي، جن سهوليت سان بزدليءَ کي امن پسنديءَ جي لبادي سان ڍڪي ڇڏيو هو، ٿوڙي جو ڏاهر کين اهم عهدن تي مقرر ڪري رکيو هو. پر سڀ کان وڏو سبب اسلام جي زوردار ۽ سگهاري فطرت هئي، جنهن هڪ الله ۽ هڪ پيغمبر کي رکيو لٽ مار ۽ قتل غارت ڪرڻ جي ارپنا سان گڏيل ڇڏيو هو. انهيءَ ۾ ڪا عجب جي ڳالهہ ناهي تہ عربن، جن ايران کي 641ع ۾ سنڌين جي مدد جي باوجود فتح ڪري ورتو هو— ۽ ڏورانهين ملڪ اسپين ۾ 711ع ۾ داخل ٿي ويا هئا، — 712ع ۾ سنڌ جي تڏا-ويڙهہ ڪرائي ڇڏي.

اتر هندستان جي قنوج جي حڪومت، سنڌ جي مدد ڪري سگهي ٿي— جيئن فرينڪن اسپين جي مدد ڪئي هئي—

پر 647ع ۾ هرشا جي موت کان پوءِ، ڪيس ٻين جي مدد ته ڏهيو پر پنهنجي مدد ڪرڻ جي پڻ همت نه هئي. سنڌ مقابلو ڪيو ۽ اڪيلي شڪست کاڌي.

پاڪستان ۾ ڏهن جلدن ۾ شايع ٿيل، سنڌ جي سرڪاري تاريخ پڙهڻ، دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندي. ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ مطابق عربن جا پيش ڪيل حملي جا سبب ڪوڙا آهن. سنڌي قزاقن جي عربن جي جهازن کي لٽڻ جي ڳالهه کي هو ’جڙتو‘ ٿو سمجهي. هو وڌيڪ چوي ٿو: ”عربن جي فتح کان پوءِ، عرب قيدين کي ديبل مان هٿ ڪيو ويو- اها ڳالهه پڻ ڪوڙي آهي، جنهن جي تاريخي شاهدي نٿي ملي، ۽ سهيوڳي ذريعن ۾ چاڙايل حقيقن جي ابتڙ آهي.“ هو انهيءَ جا ٻه حقيقي سبب- لٽ مار ۽ ويڙهاڪ عربن کي ٻئي ڪنهن هنڌ مصروف رکڻ جي ضرورت- سمجهي ٿو. مالي ڪوٽ جي ڀوراڻي ۽ پنهنجو خزانو ڀرڻ لاءِ حجاج نون منصوبن تي پنهنجو عمل ڪيو. انهن حملن جو خاص مقصد سياسي سببن جي ترغيب ٿي سگهي ٿو. عرب پاڻ ۾ وڙهندا رهن، ان جي بدران سنڌس نيت عربن جي قوتن کي نين مشغولين ڏانهن موڙڻ جي هئي. ڊاڪٽر پٺاڻ کي انهيءَ ڳالهه ۾ ڪو شڪ ناهي ته اهو چٽو پٽو زيادتي ۽ ارهه زوراوريءَ جو معاملو هو. ”سنڌ جي فتح، حجاج جي اڳواٽ سوچيل سمجهيل رٿا ۾ شامل هئي، جنهن لاءِ ڪي معمولي بهانا گهربل هئا.“ حقيقت ۾ حجاج پنهنجي ماڻهن کي چين جي سرحدن تائين وڃڻ جو حڪم ڏنو هو.

ڊاڪٽر پٺاڻ ٻوڌي شمنين کي ڏوهي ٿو ٺهرائي، جن ڏاهر سان ويساهه گهاتي ڪئي. هو چوي ٿو ته جڏهن ڏاهر جي راج ۾ ڪن طبقن سان غير برابري وارو سلوڪ ڪيو ويندو هو ته عربن جي حڪومت ۾ سندن ڀاڳ وڌيڪ رڦو.

هائي عربن کين وڏيڪ حڪم ڏنو ته آهي پنهنجو مٿو نه ڍڪين ۽ عربن جي موجودگيءَ ۾ پيرين اگهاڙو هلن. ٻوڏين کي پڻ حڪم ڏنو ويو ته اهي ڪنهن به عرب ـ سپاهي، تاجر يا جانباز ـ جي خاطرتواضع گهٽ ۾ گهٽ ٽن ڏينهن لاءِ ڪن. ”گهڻين حالتن ۾ ته عرب مهمان پنهنجي ميزبانن جي زالن ۽ ڌيئرن کي ڀڄائي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. عربن سنڌ ۾ پارڻ ٻاري ڇڏيو هو. ايتري قدر جو پنهنجي ڪُل بچائڻ خاطر جن اسلام قبوليو، تن کي ’موالي‘ ڪوٺيو ويو ۽ هندن وانگر ڪائنن جزيو وصول ڪيو ويو، ۽ اهڙي ريت ڪيترائي ساڙهو پنهنجي اصلوڪي مذهب ۾ موٽي آيا. زوري ٿيل مسلمانن کي ’شُڌي ڪرڻ (واپس موٽائڻ) جو موقعو فراهم ڪرڻ لاءِ، ڪجهه پاڪ ڪرڻ جون رسمون ادا ڪري ’ديول سمرتي‘ آچاريو ويو. ايتري قدر جو اڄ سنڌي مسلمان لاءِ ان ڳالهه ۾ ڪو عجب نه رهيو آهي ته ڏاهر هيرو آهي ۽ محمد بن قاسم هڄارو.

عربن جي فتح جي ٻن سالن اندر، عربن جو اثر ديبل ۽ آس پاس جي ساموندي پٽيءَ تائين محدود رهجي ويو. ڏاهر جو پٽ جيسيه پاڻ بچائڻ خاطر مسلمان ٿيو ـ رڳو عزت سان جيئڻ خاطر پيهر هندو ٿيو. انهيءَ تي عربن هڪ وڏو لشڪر پنجويهه ورهين کان پوءِ سالم جي سپهه سالاري هيٺ چاڙهي موڪليو. جئسيه، جنهن جي مدد سندس ماءُ لاڏي، ۽ چتور جو سگهارو ٻاپا راول (739ـ753ع) ڪري رهيا هئا ۽ جنهن کي هرت سوامي جي آشيرواد حاصل هئي، عربن کي شڪست ڏني. هن امن جو عهدنامو تڏهن صحيح ڪيو، جڏهن سالم هٿيار ڦٽا ڪيا، پنهنجي ڌي ٻاپا راول کي شادي ڪرائي ڏنائين ۽ عربن کان اهو وچن ورتائين ته اهي هندستان تي وري ڪڏهن به نه ڪاهيندا. اهو ظاهر آهي ته پوءِ وارين صدين دوران عربن ڪڏهن به هندستان تي نه ڪاهيو.

پر سورمن کان وڌيڪ، عربن جي سنڌ جي فتح واري عرصي ۾ سورمين جو وڏو حصو آهي. اهي سورميون ڏاهر جون ڌيئرون — سوريه ديوي ۽ پرمل ديوي — هيون. محمد بن قاسم کين خليفي وليد جي حرم لاءِ موڪليو. 'چچ نامي' ۾ ڄاڻايل آهي ته خليفو سندن سونهن ۽ دل فريب ادائن تي موهت ٿي پيو، پر ٻنهي راجڪمارين خليفي کي چيو ته قاسم سندن اڳيئي عصمت دري ڪري چڪو آهي. اهو ٻڌي خليفو تپي باهه ٿي ويو ۽ حڪم ڏنائين ته محمد بن قاسم کي قتل ڪيو وڃي ۽ سندس لاش ڍڳي جي کل ۾ سبرائي آندو وڃي. جڏهن حڪم جي بجاوري ٿي ته راجڪمارين سچي ڪئي ته هنن اها ڪهاڻي رڳو سنڌ ۽ هند جي راجا جي تباهي ۽ پنهنجي ابن ڏاڏن جي راڄائي جي خاتمي جو بدلو وٺڻ لاءِ گهڙي هئي. غصي ۾ آيل خليفي کين ايذاءُ ڏيئي مارڻ ۽ سندن لاشن کي ٽڪرس دريا ۾ اڇلائڻ جو حڪم ڏنو. اهڙيءَ ريت سنڌ جي شڪست جو ڪجهه قدر بدلو ورتو ويو.

عربن سنڌ ۾ سڀ کان اول ديبل مندر کي قيدخاني ۾ تبديل ڪيو. جلد ئي شمورٽي سنڌ عربن جو قيد خانو ٿي پيو. سنڌ جي لٽ مار عربن جي ايراضين ۾ اضافو آندو. ويهه هزار سنڌي غلام طور وڪرو ڪيا ويا، جيڪي گهڻو ڪري بورچي ۽ خزانچي هئا. اتي هنن خاص ڪري سنڌي ڇاڙورن جي پٽ [پيڪت (سنسڪرت)، پات (هندي)] کي مقبول عام ڪيو. پين وري پڪتاري ۽ ڪنجهين جي مدد سان پنهنجي سُريلي ڳائڻ سان عربن جون دليون موهي ڇڏيون. پيا گهڻا سنڌي عربن جي ڪاروبار ۾ اعتبار جوڳا ليکاري ٿيا. سنڌي ليکاري ڪاروبار جي ڪاميابي جي ضمانت هو. گهڻا سنڌي وَيد (مقامي 'ويچ' يا حڪيم) اولهه ايشيا ۾ ڏاڍو مشهور ٿيا. منجهانئن هڪ مائڪ نالي وَيد، خليفي هارون الرشيد کي نئون بڻو ڪيو،

جڏهن ته مقامي توڙي يوناني حڪيم آسرو لاهي ويٺا هئا. ٻئي موقعي تي ماڻڪ، خليفي جي پياري سوٽ ابراهيم کي سرجيت ڪيو، جنهن کي حڪيمن مثل پٽدرو ڪيو هو. گهڻا مقامي فن ۽ سائنسون سنڌ مان عربي سرزمين تي پهچڻ لڳيون. هتان جو تارن جو علم، حڪمت ۽ حساب عربن جي هٿان يورپ پهتو. هن وقت تائين 1، 2، 3ــ عربيءَ ۾ 'هندسن' جي طور تي ڄاتا وڃن ٿا. 'پنچتنتر' جون ڏاهپ ڀريون آکاڻيون عربيءَ جي 'ڪليله و دمنه' جي عنوان سان ترجمو ڪيون ويون.

ايتري قدر جو عربي رسم الخط عربن جي سنڌ جي فتح کان ڪئين صديون اڳ هندستان ڪلان آئي هئي. ماهرن مطابق ٻاويهن حرفن مان سورنهن حرف اشوڪ جي دور جي برهمي لپيءَ مان سڌيءَ طرح ورتل آهن. اهي بلڪل مختلف انهيءَ ڪري نظر ٿا اچن، جو اهي 'خروشتي' (گڏهه جي چپن وانگر) نموني ۾ ساڄي کان کابي لکجڻ ۾ آيا. ڊاڪٽر پٺاڻ لکي ٿو: "ايتري قدر جو عربي رسم الخط جيڪا نباتائين کان اڌاري ورتل سمجهي وڃي ٿي، گهڻي ڀاڱي هندو ناگري لپيءَ کان اثر ورتل آهي."

هندو اثر هيٺ، عظيم شامي شاعر عبدالعلي معري هندو ڌرم جي زير اثر گوشت جي بدران نبادات (ڀاڄيون) واپرائيندو هو. حلاج سنڌ ۾ آيو ته دانهن ڪيائين 'اناالحق' ('اهم برهم اسمي:' مان سچ آهيان) ۽ ڦاهيءَ تي ٽنگيو ويو. ايتري قدر جو هڪ عرب ــ سنڌي عشق جو داستان وجود ۾ آيو. لوڏائي، محمد جي پونيرن مان هو. ڪيس ۽ سندس زال هند کي عاصم نالي پٽ هو. اهو ڪٽنب سنڌ جي ساماره مقام ۾ آباد ٿيو، جتي هند، هندن جي مندر جي مرمت ۾ حصو ورتو. اتي عاصم سيتا جي محبت ۾ گرفتار ٿيو، جيڪا مندر جي پوڄاريءَ جي ڌي هئي. پر لوڏائي، عاصم کي هندو ٿيڻ جي اجازت نه ڏني ۽ نه ئي پوڄاري، سيتا کي مسلمان ٿيڻ جي موڪل ڏني. آخرڪار هند پنهنجيءَ

کي سنيتا (مشهور سنڌي اڳواڻ جي۔ايم سيد جو آبائي ڳوٺ سن) وٺي آئي. پنهي پنهنجي پنهنجي مذهب ۾ رهندي، شادي ڪئي. جڏهن سيتا مري ويئي ته، عاصم پنهنجو پاڻ سنڌس چکيا ۾ اڇلائي قربان ڪيو!

۾ ٻي طرح سنڌين ۽ عربن جا ناتا گهڻو سٺا نه هئا. سنڌ ۾، عرب جدا بستين ۾ رهندا هئا، خاص ڪري برهمڻ آباد جي جاڙي - شهر منصوره ۾. جڏهن ته عام ماڻهو پنهنجي نموني مقامي وڏيرن جي راڄ ۾ رهندا هئا. سنڌي، بغداد ۾ رونما ٿيل واقعن کي ڏپ وچان ڏسندا هئا. هن وقت به سنڌي ٻوليءَ ۾ 'بغداد' جي معنيٰ آهي 'ظلم جي انتها'! محمود غزنويءَ جي سنڌ جي فتح، سنڌ ۾ عرب گورنرن جي لانڍ جو خاتمو آندو ۽ اهڙيءَ طرح مقامي راڄپوت نسل جي سومرن کي اڳيان وڌڻ جو موقعو مليو. اڄ هندستان ۾ عرب جو ٽي سؤ سال ڊگهي عرصي جي حڪمرانيءَ جو ڪو نشان به ناهي. برهمڻ آباد ۽ منصوره جا جاڙا شهر جيڪي هاڻي رڳو 'برهمڻ آباد' جي نالي سان ڄاتا وڃن ٿا، ايتري قدر مڪمل طور تي تباهه ٿي ويا جو آثارقديمه جي ماهر رچرڊ سن مطابق، "هرهڪ گهر جي هيٺان ويهه بئرل بارود رکجي ته به کيس مڪمل طور تباهه نه ڪري."

سنڌيَ ڪردار تي عربي اثر جي باري ۾ ڊاڪٽر پٺاڻ بلڪل چٽو ڪري ٿو. هو سال 1978ع ۾ لکي ٿو: "سنڌي ماڻهو، عرب مزاج جو پتلو آهي. فارغ وقت جو ضدي، هو اوترو ئي ڊڄڻو آهي ۽ طاقت جو مقابلو نٿو ڪري سگهي. عرب وانگر هو گهڻين عورتن سان شاديون ڪرڻ جو شوقين آهي ۽ جسماني لاڳاپا ڪيترن ئي عورتن سان رکندو ۽ رکي سگهندو آهي، جن کي 'سُريتون' چيو ويندو آهي. غزوه ۾ عربن جي معمول وانگر عورتون پڄايون ونڊيون آهن... انهيءَ ڪري عورتون ڏوهه ۽ رتوڇاڻ جو بنيادي ڪارڻ آهن." هو وڌيڪ

چوي ٿو: ”نفسياتي خوبين ۾، هڪ سنڌي، عرب جو پاڻ آهي، جيڪو هروقت انتقامي ۽ دوکيباز هوندو آهي. سچي عرب وانگر، هو چالاڪ منافق ۽ بيمثال سازشي آهي.“

پروفيسر همايون ڪبير چيو هو ته هندستان جي حڪومت اسرائيل جي برخلاف، عربن جي حمايت ڪري ٿي، جڏهن ته هندستان جو عوام عربن جي خلاف، اسرائيل جي حمايت ڪري ٿو. هن انهيءَ جو ڪارڻ پارنهن سؤ ورهيه اڳ عربن جي سنڌ تي سونپ چاڙهايو آهي. هو بلڪل درست آهي. نسلي يادگيريءَ ڪي نڪي وساريو ويو آهي ۽ نه ئي عرب فتح ڪي مهان ڪيو ويو آهي. اڄ سنڌي سنڌو ديش جي ’ڏاهرسين‘ جي عزت ڪن ٿا ۽ محمد بن قاسم کان هڪ فاتح جي حيثيت سان نفرت ڪن ٿا.

سنڌ جو عظيم پوڙهو شخص جي. ايم سيد ۽ ’آزاد سنڌ‘ هلچل جي پويان تحرڪ ۾ آئيندڙ جذبو، حقيقت ۾ ڏاهر جي تدبر ۽ بهادريءَ جي باري ۾ بيخودي آهي. سيد مطابق ڏاهر ته پيغمبر جي ڏوهٽي حضرت امام حسين کي پناهه ڏيڻ جي آڇ ڪئي هئي. هن جي شادي هڪ سنڌي ڇوڪريءَ سان ٿيل هئي. ڪيس پنهنجي گهر ۾ آزاريو ويو هو. هو سنڌ ڏانهن وڃي رهيو هو ۽ رستي تي عراق ۾ ڪربلا جي مقام وٽ روڪيو ويو ۽ کيس نهايت بيدرديءَ سان قتل ڪيو ويو. سنڌي امام حسين لاءِ روئندا آهن — ۽ راجا ڏاهرسين لاءِ به هنجون هاريندا آهن.

6

جھولي لال

1017ع جي شروع ۾، جڏهن محمود غزنوي سومنات جي لُٽ مار ڪري موٽيو ٿي ته هن سنڌ جو رستو اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پر سنڌ ۾ جتن ڪيس اهڙا ٿوڌا ڇاپايا جو پوءِ ساڳئي سال، سنڌين کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ. ڪيس خاص طور تي ڪاهه ڪرڻي پئي. انهيءَ ڪاهه جو 'مذهبي' ڪارڻ اهو هو، جو محمود سُني هو، ۽ بغداد جي خليفي جي اثر هيٺ هو ۽ سنڌ جا مسلمان مصر جي شيعا حڪمرانن، قرمطين (Karmatians) کان متاثر هئا، جيڪي ڪعبةالله مان حجراسود (مقدس ڪارو پٿر) به پٽي کڻي ويا هئا. هندستان ۾ قرمطي آڏ هندو هئا، انهن پيغمبر جي ناٺيءَ ۽ چوٿين خليفي حضرت علي رضه کي وشنو جو ڏهون اوتار ڄاتو ٿي.

ظاهري طرح، محمود جي اها ڪاهه ڪا خاص ڪامياب نه ويئي. پر سهيو ڳي مصنف اهو ٻڌائين. پر پوءِ جا خوشامدي تاريخدان اها دعوى ڪن ٿا ته محمود سنڌين کي دريائي ويڙهه ۾ وڏي شڪست ڏني هئي، جنهن ۾ ...بيڻ طور تي سندس 1400 ٻيڙين، سنڌين جي 4000 ٻيڙين کي ٻوڙيو هو. اهي تاريخدان، اها پڻ دعوى ڪن ٿا ته محمود جو زالچو پيغمبر جهڙو هو....

پر فتح جي دعوى تي تاريخدانن جو اختلاف آهي. اهي نشاندهي ڪندي چون ٿا ته محمود جو لشڪر زميني هو ۽ ڪڏهن به جل-ٿل واسي نه رهيو هو. هو اهو پڻ ٻڌائين ٿا ته محمود هن کان اڳ ڪڏهن به ٻيڙيون استعمال نه ڪيون هيون — ۽ اهو به ته ايتريون ٻيڙيون، سنڌ—پنجاب جي دريائن ۾ گڏ ڪجن، ته به نه ملنديون.

محمود جي پرستارن جي دعويٰ آهي ته محمود جي پيڙهين جي ترين ۾ لڳل لوهي ڪاٽ جهڙن ڪنڊن، سنڌي پيڙهين کي تباهه ڪري اونڌو ڪري ڇڏيو هو. تاريخدان پڇن ٿا: محمود جي لوهي ڪنڊيدار پيڙهين، انهيءَ عمل ۾ پاڻ اونڌي ٿيڻ کان سواءِ، سنڌي پيڙهين کي ڪيئن اونڌو ڪيو هوندو!

پر ڏسجي ٿو ته محمود ڪيترن ئي سنڌين کي غلام بنائي پاڻ سان گڏ وٺي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. اڄ يورپ جي سٺ لک خانه بدوشن ۾ ڪين 'سنٽيس' (Sintis) جي طور تي سڃاتو وڃي ٿو.

پر تاريخ جي شاگردن کي ٿي نقطا ڌيان ۾ رکڻ گهرجن: محمود، جنهن 1000ع ۽ 1026ع دوران سترهن ڀيرا ڪاهيو، سنڌ جي ڪاهه کان پوءِ وري ڪڏهن نه ڪاهيائين، جيتوڻيڪ هن ٻه پنج ورهيه حڪومت ڪئي. ٻيو قرمطي اڄ به اسماعيلي خوجن جي صورت ۾ موجود آهن — جن سان 1937ع تائين 'هندو شهري قانون' (Hindu Civil Law) لاڳو رهيو — جن مان موجوده سنڌ جا مشهور اڳواڻ جهڙوڪ محمد علي جناح ۽ آغا خان ٿي گذريا آهن. ٽيون، محمود جي حملي، سنڌ ۾ عربن جي وجود کي ختم ڪري ڇڏيو. جنهن کان پوءِ، راجپوت نسل جا سومرا سنڌ جا خودمختيار حڪمران ٿي اڀريا.

سومرن جو پهريون وڏو نالو، ٻارهين صديءَ جي شروع ۾، راجا دلوراءِ جو هو. لوڪ ڪهاڻيءَ ۾ راجا دلوراءِ کي هڪ بدڪردار شخص طور ياد ڪيو ويو آهي. هر نئين ڪنوار کي 'سهاڳ رات' ساڻس گذارڻي پوندي هئي. عقيدو اهو آهي ته الله پنهنجو قهر مٿس نازل ڪيو ۽ 'دلوراءِ جي نگري' ناس ڪيائين. ڪنهن کي به خبر ناهي ته دلوراءِ جي گاديءَ جو اهو هنڌ ڪهڙو هو. پر مقامي ماڻهو، سنڌ ۾ هر وڏي ڀڙي کي 'دلوراءِ جي نگري' ئي سڏائين.

ممڪن آهي وچئين عهد جي معاشرن ۾ انساني تاريخ جي پراڻي رائج رسم 'راجا سان سهاڳ رات' وانگر، دلوراءِ 'پهرين رات' ملهائيندو هجي. (ڪجهه وقت اڳ، ڪن ذاتين جا ڳهوٽ، ڪنوار جو 'ڪنوارپ جو پردو' ڦاڙڻ سان، رت وهڻ کي 'تشدد' تصور ڪري، اها 'رتوچاڻ' پيشه ورن کان ڪرائيندا هئا.) عين ممڪن آهي ته عوامي قبوليت انهيءَ کي مٿاهين درجي جي اخلاقيات ڄاڻو هجي. ڇو جو اوائلي دؤر جو ڪو جوڙو ـ سومرن جو مخالف ۽ سندن دشمن ساهتيءَ (وچولي) جي سهتن جو گهڻگهرو ـ دلوراءِ کي انهيءَ عمل ڪري ننديندو هجي، ۽ پيا ذريعا کيس اوچ ۽ انصاف پسند راجا جي طور تي ساراهيندا هجن.

اها دلچسپ ڳالهه آهي ته الور ۽ برهمڻ آباد جا قديم آثار، جيڪي هڪ ٻئي کان سوين ميل پري آهن، ٻئي، 'دلوراءِ جي نگري' سمجهيا ويندا آهن. پر هاڻي خبر پئي آهي ته برهمڻ آباد، دلوراءِ کان پنجاهه ورهيه اڳ، 962ع ۾ ڌرتيءَ ڌٻڻ سبب برباد ٿي ويو هو، ۽ الور ٿي سؤ ورهيه پوءِ درياءَ جي پيٽ مٽائڻ سبب تباهه ٿي ويو هو!

تاريخ، واقعن جي داستان کان پيو به گهڻو ڪجهه آهي. اها ماڻهن جي آرزوئن، ۽ خوفن ۽ خدشن جو اظهار پڻ آهي. 'دلوراءِ جي نگريءَ' جي ڪهاڻي، ماڻهن جي دلين ۾ ڪريل اخلاقيات کي رد ڪرڻ ۽ اعليٰ اخلاقي قدرن جي حفاظت جو هڪ انساني طريقو آهي.

سومرن سنڌ تي گهڻو ڪري 1315ع تائين لڳ ڀڳ ٽي سؤ ورهيه حڪومت ڪئي. پر اهي ڪير هئا؟ ڪي مسلمان مصنف اهو سمجهن ٿا ته منجهن گهٽ ۾ گهٽ ڪو عربي خون ضرور هو. پر محققن کي ڪو شڪ ناهي ته جاڙيجا پڻ راجپوتن وانگر پرمار هئا. 'تاريخ طاهري' مطابق سومرا هندو هئا. ايڇ.ٽي. سورلي (H.T. Sorley) مطابق، سومرا پوءِ مسلمان

ٿيا، پر ڪڏهن، اها ڪنهن کي به خبر ناهي. هو چوي ٿو ته اهي جاڙيجن (راجپوت) وانگر آهن، ”جن لاءِ هڪ ٻيري راءِ خود ڀڪ سان چيو هو ته ٻن هزارن جاڙيجن مان ٿي ٻه اهڙا نه هئا، جن کي اها خبر هجي ته سندن مذهب ڪهڙو هو.“ ظاهر آهي ته سومرا هندو هئا، جن تي ڪجهه اسلامي اثر هو، جيڪي پوءِ نالي ماتر مسلمان ٿيا ۽ پنهنجو هندو ڪلچر قائم رکيائون.

ايڏي وقت جي فاصلي تي، سومرا حاڪمن — راجپال، پونگر ۽ دودي کان وٺي همير، ننگر ۽ چنيسر تائين — جي اوسر ۽ زوال جي معاملي ۾ وڃڻ جي ضرورت ناهي. ايترقدر جو هڪ نهرو دودو پڻ هو، جنهن علاءالدين جي، فاتح لشڪر جي سپهه سالارن کي، سنڌين جي خليجن سان ٻي رخيءَ طور، ڪاٻي هٿ سان ڪيڪاريو هو. پر بادشاهن جي تاريخن کان وڌيڪ چٽا ماڻهن جا آهي رزميه داستان آهن، جيڪي سندن معاشري جي زندگيءَ ۽ ڪلچر تي گهڻي روشني وجهن ٿا. ارنولڊ ٽائن بي (Arnold Toynbee) پنهنجي تصنيف ’تاريخ جو مطالعو‘ (Study of History) ۾ لکي ٿو: ”تاريخ، ناٽڪ ۽ ناول وانگر، ڏند ڪٿا جي صورت ۾ سرجي ٿي، جيڪا پروڙڻ ۽ اظهارڻ جو اوائلي طريقو آهي — جنهن ۾ جيئن پرين جي آکاڻين ۾ هوندو آهي، جيڪي ٻار چاهه وچان ٻڌندا آهن، يا جيئن خوابن ۾ هوندو آهي، جيڪي نوجوان ڏسندا آهن ته حقيقت ۽ تصور ۾ ڪا به ليڪ ڪڍيل نه هوندي آهي. مثال طور ’ايليڊ‘ (Iliad)، جي باري ۾ چيل آهي ته ”جيڪو به اها تاريخ طور پڙهندو ته ڏسندو ته اها ڪوڙ سان ڀري پيئي آهي، پر ساڳي طرح جيڪو به اها افسانوي طور پڙهندو ته ڏسندو ته اها تاريخ سان ڀري پيئي آهي.“ سنڌي لوڪ ڪهاڻين سان ساڳي ڳالهه لاڳو ٿئي ٿي، جيڪي تاريخ ۽ ڪهاڻيءَ کي پاڻ ۾ جوڙي ادب پيدا ڪن ٿيون، جيڪو زندگيءَ کي گهرائي سان

پڙرو ڪري ٿو ۽ مڪمل طور تي پڙرو ڪري ٿو.

سنڌ جي سڀ کان آڳاٽي ڪهاڻي 'راءِ ڏياچ' جي آهي، جنهن جو هنڌ لاڙ کان سؤراشٽر تائين ڦهليل آهي. عربن جي فتح کان پوءِ، سنڌ جا سما راجپوت سؤ راشٽر (سنڌيءَ ۾: سورٺ) ڏانهن لڏي ويا هئا. يارهين صديءَ جي پهرين ڏهاڪي ۾، راءِ ديـواس (ڏيـاچ)، جيڪو سمن جـي چڊا نـک مـان هـو، جهوناڳڙهه جيّ گرنار ۾ راڄ ڪندو هو. سندس ڀيڻ کي جڏهن پٽ ڄائو، تہ جوتشين چيو تہ هيءُ وڏو ٿي پنهنجي مامي جو ڪنڌ ڪپيندو. پر هوءَ پنهنجي ٻار جـي سونهن ۽ معصوميت کان ايڏو متاثر ٿي جو کيس ٿوڪريءَ ۾ وجهي دريا ۾ وهائي ڇڏيائين. ٿوڪري، راجـا انيراءِ جي راڄ ۾ هڪ چـارڻ کي هٿ آئي، جنهن ٻار جو نالو ٻيجل رکيو. ٻيجل وڏو ٿي وڏو راڳي ٿيو. اُن وقت، گرنار ۾، رتني ڪنڀار جي ڌيءَ سورٺ جو مڱڻو انيراءِ سان ٿيو. جڏهن ڄڃ رستي تان لنگهي تہ راءِ ڏياچ رستو روڪي، سورٺ کي کڻي ويو، ۽ وڃي ساڻس شادي ڪيائين.

انيراءِ پنهنجي اتهيءَ بيعزتيءَ تي ڏاڍو ڪاوڙيو. هن قيمتي هيرن ۽ جواهرن جي ڀريل ٿالهہ جـي انعام ڏيڻ جو ڍنڍورو گهمايو تہ اهو انهيءَ کي ڏنو ويندو، جيڪو سندس بيعزتيءَ جو بدلو وٺندو ۽ راءِ ڏياچ جو سِر وڍي آڻي ڏيندو. ٻيجل جي زال، جنهن کي پڪ هئي تہ سندس مڙس پنهنجي موهيندڙ آواز وسيلي ڪابہ شيءِ آڻي سگهي ٿو، تنهن اهو جواهرن جو ٿالهہ اهو وعدو ڪري ورتو تہ اُهين ڏي ٿيندو. ٻيجل جي گهر اچڻ تي سندس زال کيس چيو تہ وڃي راءِ ڏياچ جي در تي سڏن هڻ ۽ جڏهن راجا کيس ڪجهہ گهُرڻ لاءِ چوي تہ کانئس سندس سِر گهُري وٺج. ٻيجل اُئين ئي ڪيو. راجا سورهياڻيءَ ۽ سخا سان پنهنجو سِر ڏيڻ قبوليو ۽ چيائينس: ”جيڪڏهن مون وٽ سوين سِر هجن ها تہ تنهنجي هڪ هڪ سُر تان

قربان ڪريان ها.“ سنڌ جي مهاڪوي شاهه عبداللطيف انهيءَ ڪهاڻيءَ کي پنهنجي ’سُر سورٺ‘ ۾ امر ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ ڪهاڻيءَ جا چار نقطا آهن. نياءُ ضرور ڪيو وڃي، قسمت جو لکيو اڻ ٽر آهي، ڪيترا عورت جي موتمار ڪمزوري آهن، ۽ ماڻهوءَ تي سنگيت جي سگهه سپنيءَ کان پرپل آهي.

انهيءَ ساڳئي دؤر جي هڪ ٻي ڪهاڻي آهي ’ليلا چنيسر‘. چنيسر، ننڍي جي پرسان، ديول ڪوٽ جو سومرو حاڪم هو. سندس زال جو نالو ليلا هو، جنهن سان سندس ڏاڍي دل هئي. لکپت جي سولنڪي راجا، راءِ ڪنگهار جي ڌيءَ ڪؤنرو جي دل چنيسر سان اٽڪي ويئي، پر ڪيس هر ڪائي نه سگهي. انهيءَ ڪري سڌ سٿياڻين ۽ نوڪرياڻي جو ويس ڪري، ليلا وٽ وڃي سندس ٻانهي ٿي. ڪجهه وقت کان پوءِ، ليلا کي هڪ قيمتي هار انهيءَ شرط سان ڏيئو ڪيائين ته هوءَ ڪيس چنيسر سان هڪ رات گهارڻ جي اجازت ڏيندي. هار جي لالچ ۾ ۽ انهيءَ اميد تي ته چنيسر شراب جي نشي ۾ ڪؤنروءَ ۽ ليلا ۾ فرق نه سمجهندو — ليلا اها آڇ قبول ڪئي. پر چنيسر حقيقت سمجهي ويو. هن ليلا کان منهن موڙي ڇڏيو ۽ ڪؤنروءَ سان شادي ڪيائين. هيءَ ڪهاڻي عورت جي گهڻن ٿوري معمولي شين تي هر ڪڻ جي ڪمزوريءَ تان پردو کڻي ٿي. هيءَ ڪهاڻي انهيءَ ڳالهه تي زور ڏئي ٿي ته مالڪ، پوءِ اهو ڪٿي سنساري هجي يا روحاني، آسانيءَ سان بيوقوف بڻائي نٿو سگهجي.

شاهه پنهنجي ’سر ليلا چنيسر‘ ۾ ليلا کي مخاطب ٿي چوي ٿو:

”تو جو ڀانيو هارُ، سو سُورن جو سڳڙو“

ليلا پڇتاءُ ظاهر ڪندي چوي ٿي:

”الا، ڏاهي مَ ٿيان! ڏاهيون ڏُک ڏسن.“

شاهه پڇاڙيءَ ۾ ليلا کي صلاح ڏيندي چوي ٿو:

"ليلا! لڄ م ايترو، آتي اڱڻ سور،
ابو ڏاڏو گهور، پاڻ سوڌو پرين تان."

پر انهيءَ دؤر جي ناياب سنڌي رزميہ ڪهاڻي 'عمرمارئي' آهي. مارئي ڳوٺاڻي وينگس آهي، جيڪا پنهنجي سنگيٽي کيت سين سان منگيل آهي. جڏهن عمرڪوٽ يا امر ڪوٽ جي سومري حاڪم عمر کي سندس سونهن جي سڌ پوي ٿي تہ هو کيس زوري کڻي اچي پنهنجي قلعي ۾ قيد ڪري ٿو رکي ۽ کيس شادي ڪرڻ لاءِ هرکائي ٿو. مارئي انڪار ڪري ٿي. هوءَ اميرانا ڪاڏا ڪاڏڻ ۽ ڪوبہ ڳهڻو پائڻ قبول نٿي ڪري. ايتريقدر جو پنهنجي وارن ۾ تيل بہ نٿي وجهي. کيس ڏپ آهي تہ سندس اباڻن کيس وساري ڇڏيو آهي، جو اهي متان اهو سمجهندا هجن تہ ٿر جي پٽن جي پيٽ ۾ هاڻي محلات ڇڏڻ نٿي چاهي. پر هوءَ پنهنجي اباڻن ڏانهن نياپا ٿي موڪلي. پوءِ هڪ ڏينهن، هوءَ عمر کي چوي ٿي تہ هوءَ ٻاهر گهمڻ لاءِ وڃڻ ٿي چاهي. انهيءَ ڳالهہ تي عمر سوچي ٿو تہ هاڻي مارئي خوش آهي ۽ مٿس راضي ٿي آهي. پوءِ هوءَ ٻاهر وڃي ٿي ۽ جتان کيس ڇوٽڪارو ملي ٿو. هوءَ پنهنجي وطن پهچي ٿي، جتي سندس اچڻ تي خوشيون ڪيون وڃن ٿيون.

مارئي، اسان کي سيتا جي ياد ڏياري ٿي، جيڪا لنڪا ۾ قيد هئي. اها ڳالهہ ڪافي دلچسپ آهي، جو راوڻ توڙي عمر، ٻئي معتبر شخص هئا، جن پنهنجا ارادا بيوس عورتن تي نہ مڙهيا:

مارئي پنهنجي ڳالهہ تي اٽل آهي تہ هوءَ غريب آهي، پنهنجي مڙس سان محبت اٿس، اڳيئي منگيل آهي ۽ محبت يا دولت ٻيا ٻئي سبب ڪري، ڪنهن بہ ڌارئين سان شادي نہ ڪندي. سندس پنهنجي غريب وطن ۽ غريب ماڻهن سان محبت، اسان کي پيارين ٿر وڃڻ ۽ آتي رهڻ جي خواهش ٿي جاڳائي. سندس پنهنجي وطن ٿر لاءِ بيقراري، سنڌي ادب

ڪي حب الوطنيءَ جي شاعري عطا ڪئي آهي.

شاهه جي مارئي چوي ٿي:

”هيڪ جيئن نه چاياس، پيو چاپندي جي مـران!....

”پـنهوارن ڪـي، عُمر! آءٌ مَ تـون....

”اي نه مارُن ريت، جيئن سيئن متائين سون تي....

”مـيائـي جيان، جي وڃي مـرڙهه ملير ڏي....

ڪاش! مان ڇمان ٿي نه ها،

يا جيڪڏهن ڇمان ها،

ته هن بدناميءَ جي بدران اوڏي محل ڏي مري وڃان ها....

اي عمر، هن غريب ڇوڪريءَ کي پنهنجا ريشمي ڪپڙا ڀارائي،

ڪلڦهاب نه ڪر،

اسان غريب ضرور آهيون،

پر پنهنجا ور سون تي نه مٽائيندا آهيون.

اي عمر، جڏهن مران ته منهنجو لاش منهنجي وطن آمائج،

جتي مان ٻيهر جيئري ٿي پوندس....

’عمر مارئي‘ حب الوطنيءَ جو (خوشيءَ جو) هڪ ڏکيو راڳ آهي. ان کان وڌيڪ اهو ’سو ڏرم‘ – اسان جي زندگي جي قدرن ۽ زندگيءَ جي اسلوب لاءِ – هڪ دليل آهي. ’عمر مارئي‘ اڄ جي سنڌي قوم پرستن لاءِ اتساهه جو جيئرو جاڳندو وسيلو آهي.

پر ڏکيو ۽ يادگار ’سومرن جو دور‘ دودي ۽ چنيسر جي تاريخي تنازعي ۾ ساڻيل آهي. تيرهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن ڀونگر راڻا سري ويو ته مُڪ اميرن سنڌس لوهارڻ زال مان چنيسر وڏي پٽ چنيسر جي بدران، ڏاڏي- پوٽي زال مان پيدا ٿيل ننڍي ۽ هوڏهار پٽ دودي کي تخت تي وهارڻ جو فيصلو ڪيو. ويڳي پاڻ دودي کي ڀڳ جي لالچ نه هئي، ۽ هن ايتري قدر چيو ته هو نالي ۾ حڪمراني ڪندو، پر

حقيقي حاڪم چنيسر هوندو، پر انهيءَ جي باوجود، ننڍي ڀاءُ جي رسمي پڳ ٻڌڻ، چنيسر جي ماءُ ۽ زال کي اڻين ناراض ڪري وڌو. جيئن ڪيڪئي ۽ منٿرا، رام جي راڄ گديءَ تي ويهڻ ڪري ناراض ٿيون هيون. انهن چنيسر کي اشتعال ڏياري، دهليءَ مان علاوالدين کي مدد لاءِ وٺي اچڻ لاءِ روانو ڪيو. 13000 ـ1296ع ۾ سنڌ ۽ خلجين وچ ۾ وڏو مقابلو ٿيو. هڪ وڏو لشڪر گجرات جي رستي، سنڌ پهتو. لشڪر ايڏو وڏو هو، جو سنڌي چارڻ چيو آهي: ”ايترو پاڻي پيتائون جو سابرمتي سڪي ويئي.“

خلجين نه رڳو دودي کي تخت تان لاهي، چنيسر کي ان تي وهارڻ ٿي چاهيو، پر هنن پونگرراءُ جي ٽين ڏاڏي پوٽي زال مان پيدا ٿيل ڌيءَ ياڳيءَ (ڀاڳهي) جو سڱ علاوالدين لاءِ گهريو. پر سڱ جي انهيءَ گهُر کي رد ڪندي سومرن چيو: ”توڻ ترڪ اسين سومرا، اهڙي جوڙ نه جڳائي.“ پوءِ جنگ لڳي ۽ ٻنهي ڌرين جو گهڻو نقصان ٿيو. دودي جو پٽ پونگرپيو ۽ چنيسر جو پٽ ’نهرو‘ پڻ دودي جي طرفان بهادريءَ سان وڙهيا ۽ مارجي ويا، سڀڙ ابڙي، جيڪو سمون سردار هو ۽ سومرن جو طرفدار هو، علاوالدين جي پٽ سيد غازي سالار کي ماري ڇڏيو. جڏهن دودي کي نيزي ۾ ٽنگي مٿي آيو ڪيو ويو ته پرسان بيٺل چنيسر کي چيائين: ”آئون اڃا به تو کان مٿي آهيان!“

انهيءَ وچ ۾ جڏهن سنڌس وطن ۽ ماڻهن تي خلجين حملو ڪيو ته چنيسر ٻيهر سوچڻ تي مجبور ٿي پيو. سنڌ جي خلاف ڏاڍاين جي ڪري هاڻي ڪيس علاوالدين جي خلاف نفرت ٿي پيئي. سمجهيو ٿو وڃي ته هو علاوالدين سان وڙهندي مارجي ويو هو.

هن داستان جو سڀ کان اهم پهلو اهو آهي ته سنڌ ۾ خلجين جي خلاف اها عام ماڻهن جي جنگ هئي. ايتري قدر

جو هاريءَ ۽ ناري، ڏنار ۽ ڳئوار، چارڻ ۽ فقير، مهاڻا ۽ ميربحر، ڪنير ۽ ڪوري، سڀ اٿيا ۽ جنگ ۾ ڪُڏي ڪاهي پيا. انهن سڀني جو نعرو هو: ”تلوار اسان جو هر آهي.“

سومريون محل ماڙيون ڇڏي، ڳجهي طرح سمن جي سار ۾ رهڻ لاءِ نڪري ويون. علاؤالدين جڏهن اتي پهتو ته ڪاريءَ وارا ڪک ڏٺائين. هو پريشان ۽ نا اميد ٿي واپس موٽي ويو.

اڄ ڏينهن تائين سومرن جي سورهيائي ۽ سومرين جي سونهن ۽ پوترتا جي ساراهه جا گيت ڳاتا ويندا آهن. دوديءَ جي شهادت کي اڄ تائين هر سال چيٽ مهيني ۾ ميلي جي صورت ۾ ملهايو ويندو آهي. ٽي سؤ ورهيه آڳاٽا اهي گيت اڄ به سنڌي ماڻهن جي چپن تي آهن.

”سنڌ سومرن جو ساهه آهي....
وڳهه ڪوٽ خدا جو پنهنجو ڪوٽ آهي!
شال سنڌس شان ذرو به جهڪو نه ٿئي.
او دودا!
جس هجي تنهنجي ماءُ کي،
جنهن توکي جنم ڏنو.
سنڌ جا سورما اڄ به دشمنن سان سينو سپر آهن.
اي خدا، ڪين سوڀارو ڪج....
شال هن پلاري پونءِ ٿي
اسن ۽ خوشحالي هجي....“

سومرن اسان کي ويهين صديءَ ۾ سنڌ جو وزير اعليٰ الله بخش سومرو ڏنو، جنهن مرڻ ڏينهن تائين ورهاڱي جي مخالفت ڪئي، ۽ سومرن جي دؤر جون سنڌي ماڻهن جي دلين ۾ وسندڙ ٻه پياريون شخصيتون آهن — جهوليءَ لال ۽ قلندر لال شهباز.

لال شهباز 1143ع ۾ هاڙوڪي افغانستان جي مروند شهر ۾ ڄائو هو. سندس اصل نالو پير عثمان شاهه هو. هو سنڌ ۾ اچي سيوهڻ ۾ رهيو، جيڪو آڳاٽي شيو مندر جي ڪري مشهور هو. هو پهريون نالي وارو مسلمان هو، جنهن سنڌ ۾ محبت ۽ سهپ جو پرچار ڪيو. کيس 'شهباز' انهيءَ ڪري چوندا هئا، جو هو پنهنجو پاڻ کي شهباز جي صورت ۾ تبديل ڪري پنهنجي دوست شيخ فريد گنج شڪر کي ڪتر ملتان جي قاهيءَ تان لاهي، پاڻ سان گڏي آيو هو. کيس لال لباس پائڻ ڪري، 'لال' ڪوٺيو ويندو هو، جيڪو هو سموري زندگي پائيندو رهيو. لال شهباز سنڌ جو پهريون اهم صوفي سنت آهي. هندو کيس مهاراجا وڪرماديتيه جي ڀاءُ ڀرتريءَ جو اوتار مڃيندا آهن، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته هن شيو جي پوڄا اُن هنڌ تي ڪئي هئي، جتي اڄ ڪلهه لال شهباز جي مزار آهي.

ٻي مقدس شخصيت جهولي لال آهي، جيڪو آڏيرو لال، امرلال ۽ لال سائين جي نالن سان سڃاتو وڃي ٿو. ڏهين صديءَ ۾ جڏهن عربن جو زوال شروع ٿيو ۽ سومرا آسري رهيا هئا ته ٺٽي جي تعصبي حاڪم مرخ شاهه هندن کي مسلمان ٿيڻ جو حڪم ڏنو هو، پريشان ماڻهو، سنڌوءَ جي ڪناري تي گڏ ٿيا ۽ بچاءُ لاءِ 'ورڻ ديوتا' تي اجتماعي پرارٿنا ڪيائون. ڏند ڪٿا موجب، هڪ سهڻو جوان، جنگي گهوڙي تي چڙهي دريا مان نروار ٿيو، جنهن ڪيترائي معجزا ڏيکاريا ۽ ماڻهن کي ثقافتي نسل ڪشيءَ کان بچايائين. سندس درشن نصرپور ۾ ڪرايو ويندو آهي- جتي سندس لاءِ مڃيو وڃي ٿو ته ٻالڪ جي روپ ۾ رتن راءُ لوهاڻي ۽ سندس زال ديوڪيءَ کي سوني جهولي يا پينگهي ۾ ڀڳوان ڪرشن وانگر- ڄائو هو. ٻين هندن کيس لهرائيندڙ ڏاڙهيءَ سان گرونانڪ وانگر، پر پاڻيءَ جي پيداوار، مڇيءَ تي ويٺل ڏيکاريو ويندو آهي. پر ظاهري طرح هو هڪ نوجوان اڳواڻ هو، جنهن هزار ورهيه

ڪن اڳ، سنڌ جي هندن کي مصيبت کان بچايو هو. اڄ ڏاڏين سنڌس مانَ ۾ مندر جوڙايا ويندا آهن ۽ سنڌس شان ۾ 'پنجڙا' ڳاتا ويندا آهن. ويجهڙائيءَ ۾ رونا ليلا جي سُريلي آواز ۾ ڳاتل گيت 'جهولي لال — ۽ مست قلندر' هندستان ۽ پاڪستان ۾ هڪجيترا مقبول آهن:

او لال! ميري پت رکيو سدا جهولي لالڻ !........

[او سنڌ جا سائين، جهولي لال، سيوهڻ جا سائين، لال لباس وارا قلندر، تون وڏي شان وارو آهين! مون تي شال تنهنجي مهر هجي!

تنهنجي مزار هميشه جئن مشعالن سان روشن آهي، ۽ هاڻي مان تنهنجي مان ۾ چوٿين مشعال روشن ڪرڻ آئي آهيان.

شال تنهنجو اوچو نالو هند ۽ سنڌ ۾ وڌندو رهي، شال تنهنجي شان ۾ گهڻو زور سان وڌندو رهي.

او سائين، شال تون هميشه هر هنڌ قائم رهين. منهنجي وينتي آهي تہ عليءَ جي صدقي منهنجي ٻيڙيءَ کي زندگيءَ جي دريا مان پار لنگهائج.]

7

سونهري دؤر

سومرن ۽ سمن سما اميرن گڏجي خلجين جي حملي جو مقابلو ڪيو. پر انهيءَ مقابلي سنڌ ۾ سياسي قوتن جو توازن مڪمل طور تي تبديل ڪري ڇڏيو. سومرن جو گهٽو رت وهيو. ساڳئي وقت سمن جي همت ۽ ڪردار، بهادر ۽ ڇٽو ٿي بيٺو. تنهنڪري اختيار لاءِ ٻنهيءَ جي وچ ۾ ڇڪتاڻ اٿئر هئي. جيئن ته سومرن وٽ اڳيئي اختيار هو، تنهنڪري دهلي سرڪار جو ساٿ سائن هو. دهلي سرڪار ته ملتان ۽ گجرات جي حڪمرانن کي به هدايت ڪري ڇڏي هئي ته اهي سومرن جي حمايت ڪن. پر سمن جي فائدي ۾ وڏيڪ اهم عنصر ڪم ڪري رهيا هئا.

سومرن جي حڪمرانيءَ جي سرزمين ڏکڻ اوڀر سنڌ هو ۽ سما صوبي جي گهٽي حصي ۾ پکڙيل هئا، ۽ سما ڳاڻيٽي ۾ سومرن کان وڌيڪ هئا. (مثال طور، 1901ع جي آدمشماري موجب سما 7,32,897 هئا، جڏهن ته سومرا 1,02,763 هئا، جيڪو ڳاڻيٽي جي لحاظ کان وڏو فرق آهي.)

سنڌو پنهنجو وهڪرو گهٽ ۾ گهٽ 1250ع کان تبديل ڪندو رهيو آهي. اهو اولهه ڏانهن—الور، برهمڻ آباد، امرڪوٽ، وڳهه ڪوٽ ۽ سومرن جي روپا کان پري—۽ سمن جي سيوهڻ ۽ ٺٽي جي شهرن ڏانهن منتقل ٿيندو رهيو. صدين کان، روهڙيءَ جي ٽڪريءَ مان پٿر کوٽي، دريا رستي سومرن جي شهر امرڪوٽ ڏانهن اڏاوت جي ڪم لاءِ نيا ويندا هئا. هاڻي اهو سلسلو ختم ٿي ويو هو. تمام جلدي اوڀر ۾ وهندي اصلوڪو واهه، جيڪو مقامي طور تي 'هاڪڙو' (گهگهر؟) ۽ 'مهراڻ' جي مختلف نالن سان

چاڙهو ويندو هو، ننڍي ڪان ننڍو ٿيندو ويو، ايستائين جو اڄ اهو گهٽجي 'اپرندي ناري' جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. نارا ڪئنال جا اڪيلا يادگار ساموندي مانگرمڇ آهن. جڏهن اهو واهه ٿر ۽ ڪڇ مان وهي، عربي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو، تڏهن 'رتناڪر' جي نالي سان سڃاتو ويندو هو. ظاهر آهي ته جڏهن دريا سمنڊ ڏانهن وهندي، وچ ۾ سڪي ويو ته اهي مانگرمڇ ان وقت اتي قاسي رهجي ويا.

واقعاتي طور تي، آڳاٽي الور ڪان، جيڪو روهڙي ۽ جي اوپر ۾ ڇهه ميل پري آهي، اروهڙي ۽ سکر جي وچ واري لڪ ڏانهن، دريا جي وهڪري جي تبديليءَ کي تاريخي نتيجن جو جاگرافيائي تسلسل آهي. روهڙي ۽ سکر جي وچ واري ٽڪري هاڻي سنڌ ۾ بکر جو ٽاڪرو ٻيٽ تي پيو آهي. الور جو قلعو هاڻي ڊهي ويو آهي ۽ انهيءَ جاءِ تي، سنڌ جي بچاءَ لاءِ، هڪ مضبوط قلعي جي اڏاوت لاءِ انسان جون سرون ۽ پٿر نيا ويا. ان وقت کان وٺي، صدين تائين، ننڍو ڏکڻ ۾ ۽ بکر اتر ۾ سنڌ جا ٻه ٽنيا تي پيا.

سنڌوءَ جي وهڪري جي تبديلي، سومرن جي قسمت تي تباهه ڪن اثر ڇڏيو. ان جي ابتڙ سمن جي قسمت تي برقياتي اثر پيو. انهيءَ ۾ ڪو عجب ناهي ته سومرا انهيءَ ڏينهن لاءِ دعا گهرندا هئا ته ڪڏهن هاڪڙو الور وٽان وهندو (سمن کي مٺيرو ڇڏي، سڪائي الڳ ڪندو)، ڪڏهن اهي سمن ڏانهن پاڻيءَ جي پيداوار جهڙوڪ مڇي، ٻيهه ۽ لوڙهه سوکڙي طور موڪليندا.

"هيڪ وهندو هاڪڙو، پڇندي پنڌ اروڙ،
ٻيهه مڇي ۽ لوڙهه سمي ويندا سوکڙي."

پر دريا پنهنجو الهنديون وهڪرو قائم رکيو. تڪل سومرا پٿن ۽ چارڻن وٽ بي مايا تي پيا، جن هاڻي نون اميرن، سمن جي سخاوت جي ساراهه جا گيت ڳائڻ شروع ڪيا هئا.

آخري سومرن جي هڪ عجيب مايوس ڳالهه چيو آهي:
”جيڪڏهن باقي دنيا اسان جي قتڪار جي اڌ حقدار آهي ته سومرا سڄي جا حقدار آهن.“ جيتري قدر سمن جو واسطو آهي ته شاهه لطيف پڻ چيو آهي: ”جڏهن اهي ناراض آهن، پوءِ به ڏين ٿا. جڏهن اهي خوش آهن ته پاڻ اڳي کان وڌيڪ ڏين ٿا، هو پنهي حالتن ۾ ڏاڍا سٺا آهن.“ اهو پڻ ممڪن آهي ته مارواڙ جي سرحد سان لڳ، ڏکڻ اوڀر جي وارياسي علائقي ۾ رهڻ ڪري، سومرا طبعاً ڪنجوس هئا. تنهنڪري ان وقت جي ’سيد سماءَ جي ماڻهن‘ (ڀٽن ۽ چارڻن) پڻ سمن جي اپرندڙ سج کي سلام ڪرڻ کي ترجيح ڏني. 1315ع ۾، وقفي بوقفي لڳل لڙاين کان پوءِ، 1351ع ۾ آخرڪار سمن کي سوڀ حاصل ٿي. جڏهن دهلي سرڪار ڦڏو وڌو ته سمن سيوهڻ ۾، مرڪز جي گورنر، ملڪ رتن کي ماري وڌو. ساڳئي سال، سمن اول پنهنجي شهر ساموئي ۾ تخت گاهه قائم ڪيو پر جلد ئي اهو ٺٽي ڏانهن منتقل ڪيائون، جيڪو پوءِ گاديءَ جي هنڌ جي حيثيت سان هوڪازجڻ لڳو.

اها سموري ترقي، دهليءَ جي سلطان محمد تغلق جي برداشت کان ٻاهر هئي. هو جلد ئي وڏو لشڪر وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو. ايليٽ (Elliot) ۽ ڊاسن (Dawson) سنڌن چوڻ بيان ڪندي چون ٿا: ”شمال خدا مون کي بيماريءَ مان نڌڻو ڪري ته جيئن مان ٺٽي جي ماڻهن کي نيچو نوايان. جيڪڏهن خدا مون کي پنهنجو ڪيو ته پوءِ به اها خواهش هميشه منهنجي دل ۾ رهندي.“

سنڌ جي مهم دوران، محمد سنڌ جو لذيذ پلو گهڻي تعداد ۾ کائيندو هو. (سنسڪرت ۾ مڇيءَ کي پلو چون، بينگالي ۾ ’هلشا‘ ۽ امريڪيءَ ۾ شاد چون). اهو ايترو ته لذيذ آهي جو سنڌيءَ ۾ ڪل پوڳ ۾ چئبو آهي:

”ٻلو سهري کان ٻيي ٻلو،
سيري ۾ نــه ســاءُ،
ٻلو ڳوڏا ڪوڙي کاءُ“.

اها ڏي امید رکي سگهجي ٿي ته محمد تغلق ٻلي کائڻ ڪري نه مئو هو، پر هن جو موت سنڌ ۾ ٿيو هو ۽ کيس ٺٽي جي ڀرسان دفنايو ويو.

کانئس پوءِ فيروز تغلق تخت تي ويٺو. هو محمد تغلق جي بيعزتي برداشت ڪري نه سگهيو. درٻاري تاريخ نويس لکي ٿو: ”جڏهن هو انهيءَ هنڌ (ٺٽي) جي باري ۾ ڳالهه ڪندو هو ته هو پنهنجي ڏاڙهيءَ تي هٿ گهمائيندو هو ۽ عجب کائيندو هو ته صد افسوس جو کانئس اڳيون سلطان محمد شاهه تغلق اهو فتح ڪرڻ ۾ ناڪام ويو.“

تنهنڪري، گهڻو وقت گذرڻ کان اڳ، فيروز وڏي لشڪر سان سنڌ تي ڪاهي آيو، پر هن لاءِ ٻ. شهر تي قبضو ڪرڻ ڏکيو ٿي پيو. ڪجهه وقت لاءِ گجرات ۾ ساهي پٽڻ کان پوءِ هن جڏهن شهر جو گهيرو ڪيو ته سنڌي لشڪر اڌ فارسي - اڌ سنڌيءَ فتح جو نعرو هنيو:

”بابرڪت پير پٺو،
هڪ مئو ٻيو ٽٺو.“

سنڌي مسلمان، راجا ڳيچند کي پير پٺو چوندا آهن، جيڪو پوءِ سنڌ جي ڍيڍن جو پير ٿيو.

1365ع ۾، فيروز شاهه وري سنڌ تي ڪاهي آيو. هن ڀيري هن سمن جي سردار ٻانڀڻيي (برهمڻ لاءِ سنڌي لفظ) ۽ سندس چاچي ڄام جوڻي کي پاڻ سان دهلي هلڻ تي آماده ڪيو، جڏهن ته ٻانڀڻيي جي پاءُ ڄام تماچي ۽ جوڻي جي پٽ ڄام تو ڳاچي گڏجي سنڌ تي راڄ ڪيو. دهليءَ ۾، فيروزشاهه، جوڻي کي پنيلائي، سندس ڀائٽي کي پويان ڇڏي، 1375ع ۾ ٺٽي جو گورنر ڪري واپس موڪليائين. ٺٽي ۾، جوڻي، ڄام

تماچيءَ کي گرفتار ڪيو ۽ ڪيس دهليءَ ڏانهن پري موڪلي، دهلي - سرڪار جي نمائندي جي حيثيت سان سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳو. اهو سنڌين لاءِ گهڻو ڪجهه هو. معزز شيخ حماد اهو چوندي ٻڌو ويو: ”جوڻو بيوقوف آهي. او چام تماچي، مهرباني ڪري موٽي اچ. ننڍو تنهنجو آهي، الله پڻ توتي مهربان آهي.“ ٻيو عالم، نوح اهو چوندي ٻڌو ويو: ”وڃ ۽ وڃي چام جوڻي کي قتل ڪر ۽ چام تماچيءَ کي حاڪم بناءِ.“ گهڻي وقت گذرڻ کان اڳ، چام تماچي حاڪم ٿيو ۽ سنڌ جي سونهري دؤر جي شروعات ٿي.

انهيءَ دور ۾، سنڌ ۽ گجرات دوستيءَ جي ناتن ۾ ڳنڍيل رهيا ۽ پنهنجي آزادي قائم رکڻ جي ساڳي ڪوشش ۾ ساٿي رهيا. ڪيترن ئي شهزادن جون شاديون هڪ ٻئي جي ملڪن ۾ ٿيون.

سنڌ ۾، سمن جي دؤر جي خوشحاليءَ جو بيان ’تاريخ طاهري‘ ترنگ ۾ اچي ڪري ٿي: ”جيڪي زمينون غير آباد هيون، هاڻي چڱيءَ طرح پوکجڻ لڳيون. زمين جو اهڙو ڪوبه ٽڪرو نه رهيو، جنهن تي هر نه هليو هجي. ننڍو اوپرجي ’منڊي بنجي ويئي. سنڌ علم ۽ دولت ۾ ’ٻيو عراق‘ بنجي ويئي. هڪ آڳاٽي آکر ۾ چيل آهي: ’هرهنڌ کوهه ۽ وڻ هئا.... ماڻهو ايڏو خوش هئا جو ٻڍا دائمي طرح جوان ٿي ويا.‘ ”رعيت راضي ايهه جهي، جو ٻڍا نت جوان.“

سما ڪير هئا؟ چوٽيءَ جي تارنخيدان سماجياتي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي مطابق، سما يادو نسل مان هئا. عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ، منجهانئن گهڻا لڏي وڃي گجرات ۾ آباد ٿيا. (سورٺ جو راءِ ڏياچ سمو هو.) پر، چوڏهين صديءَ جي اوائل ۾، منجهانئن گهڻا ڪجهه قدر سومرن جي مدد ۾، خلجين سان مقابلو ڪرڻ لاءِ واپس موٽي آيا. ايچ - ٽي - سورلي مطابق، ”انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته سما جادوَ ڪُل جا راجپوت هئا ۽ گهڻو ڪري اهو ئي قبيلو هو،

جنهن کي سڪندر سامبوس (Sambos) ڪري ڄاتو ويو آهي 1391ع کان اڳ مسلمان نه ٿيا هئا، ۽ سنڌ پونير ڪڇ جا سميجا ۽ جاڙيجا، ڪري ڄاتا وڃن ٿا.

انهيءَ جي معنيٰ ته سما سنڌ جا حاڪم ٽيڻ کان پوءِ، گهٽ ۾ گهٽ ڇهن ڏهاڪن تائين هندو رهيا. آهي ڪڏهن، ڇو ۽ ڪيئن مسلمان ٿيا، اها خبر ناهي، پر ڏسجي ٿو ته اسلامي دنيا جي ڇڪ اولهه ايشيا ۽ ان جي پر وارن ٿوڙي اتر هندستان ۾ اهم ڪم ڪيو آهي. پر اسلام انهن تي پنهنجو ڏيان مرڪوز ڪيو. رسمي مسلمان ـ نالن کان عليحده، انهن ڪين پنهنجا روايتي نالا ڏيڻ تي زور ڏنو. (اڄ به ٿائيلنڊ ۾، ڪنهن به شهريءَ جو ڪهڙو به مذهب هجي، هو پنهنجي ٻارن جا نالا سنسڪرت جي فهرست مان ڳولي رکندو آهي، جيڪا مندر ۾ رکيل هوندي آهي.)

پر سيني چڱين ڳالهين جو ڪيئن به خاتمو ٿيڻ گهرجي. جڏهن بابر پنهنجو وطن سمرقند ۽ بخارا وڃايا ته هو هندستان تي چڙهائي ڪري آيو. رستي تي 1516ع ۾، هن پهرين ايران ۽ هندستان وچ جو دروازو قنڌار (ڪوروَن جي ماءُ گانڌاريءَ جو پراڻو گانڌارديش) فتح ڪيو. ارغون جيڪي قنڌار مان تڙجي نڪتا هئا، بدلي ۾ 1521ع ۾ سنڌ تي ڪاهي آيا. لڙائيءَ ۾ ڄام نندي (نظام الدين) جو پٽ درياخان سمو وڙهندي مارجي ويو. هڪ ٻي جنگ ۾ ويهه هزار سنڌي ارغونن سان وڙهندي مارجي ويا. اهي ارغون، چنگيزخان ۽ سندس قبيلي مان هئا. سنڌي پنهنجي گهوڙن تان لهي، پٽڪن ۽ ڪمربندن جا سندرا ٻڌي، سر تان آهو ڪٽي جنگ وڙهيا، پر سنجهاڻن ڪوبه جيئرو نه بچيو.

سنڌين جي شڪست جو نمايان عنصر، مذهبي ڪٽرپڻو هو، جيڪو سمن جو آخري ڏينهن ثابت ٿيو. مخدوم بلاول، جيڪو وڏو گهراڻو هو، جنهن آزاد خيال مڪتب فڪر

پيش ڪيو.... سنڌس سرپرست درياخان هو، جيڪو خود هڪ مدبر سپاهي هو. پر جڏهن ڄام ننڊي جي گاديءَ تي ڄام فيروز ويٺو ته رجعت پسند گروهه مٿي ايري آيو. انهن ٻلاول کي تيل جي گهاڻي ۾ پيڙائي ڇڏيو! انهيءَ ڳالهه سنڌين جون دلون ٽوڙي ڇڏيون."

سمن جي شڪست کان پوءِ، بکر جي گورنر قاضي قاضن، جيڪو سپاهي، مدبر، عالم ۽ صوفي سنت هو، مداخلت ڪئي ۽ جيترو ممڪن ٿي سگهيو، ارغونن کي امن ۽ آرام سان حڪمراني حوالي ڪرايائين. شاهه بيگ ارغون، مغلن جي مدد سان سنڌ تي قبضو ڪيو. انهيءَ دپاءُ هيٺ هندو حڪمران اتر کان ڏکڻ لاڙ ڏانهن آيا، جيڪي اتي سمورو وقت پنهنجي آزادي قائم ڪريو ويٺا هئا. سنڌ کي وري پراڻي چوڻي ياد ڏياري ويئي: "جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، ته ڪي قنڌاران جو ڪو."

سمن جو دؤر ڄام تماچيءَ جي رومانوي داستان سان ياد ڪيو ويندو هو. هڪ ڏينهن جيئن ٺٽي هو (ٺٽي جي پرسان) ڪينجهر ڍنڍ تي شڪار ڪري رهيو هو ته سندس نظر هڪ غريب مهاڻي ڇوڪري 'گندري' (گندي، ميري) تي پيئي. هن سندس نالي 'نوري' رکيو ۽ کيس پنهنجي محل ۾ وڏي وچ مهاراڻي بڻايائينس. سڀني مهاڻن تان سموريون ڍلون ۽ محصول معاف ڪيائينس— ۽ پوءِ آرام سان رهڻ لڳو. اهو واقعو ڪوروَن جي ڏاڏي شانتنو جي ياد ڏياري ٿو، جيڪو ستيه وتيءَ جي عشق ۾ گرفتار ٿيو هو، جيڪا هڪ مهاڻي هئي.

پر سمن جي دؤر جو سڀ کان وڏو رومانوي داستان 'سسئي پنهون' جو آهي. سسئي برهمڻ گهراڻي ۾ جنم ورتو هو جڏهن پٽس کي سنڌس جنم پتريءَ مان پتو پيو ته ڏيٽس جو ليک کنهن ڏارئين سان لکيل آهي ته هن کيس ٽوڪريءَ ۾

وجهي دريا ۾ لوڙهي ڇڏيو. اها ٻوڪري ڀنڀور ۾ ڪنهن ڌوٻيءَ کي هٿ لڳي. هو اڳيئي بي اولاد هئي. تنهنڪري ڪٽي پنهنجي ڌيءَ طور پالڻ شروع ڪيائين. شڪل جي سهڻي هئڻ ڪري سندس نالو سسئي (ششي معنيٰ چنڊ) رکيو ويو. جڏهن وڏي ٿي ته سندس سونهن جي هاڪ پري پري تائين ڦهلجي ويئي. بلوچستان جي ڪيچ مڪران جو تاجر شهزادو پنهون ڀنڀور مان اچي نڪتو. پهرين نظر سان ئي هڪ ٻئي تي موهت ٿي پيا. پنهون تجارت ڇڏي واپس ورڻ کان نابري واري ڇڏي ۽ سسئيءَ سان شادي ڪري پاڻ ڌوٻي بنجي اتي ئي رهي پيو. پنهون جو پيءُ ڏاڍو ناراض ٿيو. هن پنهنجي ڀين پٽن کي پنهون کي واپس وٺي اچڻ لاءِ اماڻيو. جڏهن سسئي ننڊ ۾ سمهيل هئي ته پنهون جي ڀائرن، پنهون کي اٺ تي ٻڌي، پنهنجي وطن ڏانهن روانا ٿيا. پويان جڏهن سسئيءَ کي ننڊ مان جاڳ ٿي ته کيس حقيقت جي خبر پيئي. انهيءَ ساعت سسئي به پيرن اگهاڙي سندس پويان رواني ٿي.

ڏکيي ويران رستي ۾ هڪ ڀڪرار کيس ميريءَ اک سان ڏٺو. سسئي ڌرتي ـ ماءُ کي حفاظت ڪرڻ لاءِ پڪاريو. جنهن تي ڌرتي ڦاٽي پيئي ۽ سسئي منجهس هلي ويئي. پوءِ جڏهن پنهون هوش ۾ آيو ته اتان پنهنجي ڀائرن کان پاڻ ڇڏائي ڀنڀور ڏانهن روانو ٿيو. رستي تي کيس سسئي جي پڇاڙي جي خبر پيئي. ڇيهو وڃي ٿو ته کيس سسئي سان ملائڻ لاءِ ساڳي جاءِ تي ڌرتي وري ڦاٽي پيئي ۽ پنهون پنهنجي سسئيءَ سان هميشه لاءِ مليو. پوءِ ٻنهي جي وچ ۾ رکيو، ٻصر جي ڇلڪي جيتري وڇوٽي رهجي ويئي.

شاهه جي شاعريءَ ۾ سسئيءَ جا ورلاپ ڪنهن به سنڌي کي لڙڪ لاڙڻ لاءِ ڪافي آهن. اهي لڙڪ ورنداون جي جهنگ ۾ ڪرشن لاءِ گوپين جي تلاش کي پوئتي ڇڏي ڏين ٿا. سسئي پار ڪڏندي چوي ٿي: ”اڏون نه سمي آهيان نه سومري.

آڏون تہ برهمڻ آهيون، جنهن شاستر پڙهيا آهن. آڏون پنهنجي پنهون کي ڳولهي لهنديس ۽ سنڌس ڏوهڻ تي گذاريندس....
ماڻهو چون ٿا تہ تون چرخو ڇوڙ. آڏون چرخو ڇوريان ٿي، پر هڪ بہ تند نٿي نڪري. جيڪي نڪري ٿو، آهي رت جا لڙڪ آهن، جيڪي چرخي کي پسايو ٿا ڇڏين....
او لڙڪو، اوهين ڏکيا نہ ٿيو. ۽ او جبل، ايڏو اوچو نہ ٿيءُ. منهنجون اکيون سڪڻ ڏيو تہ جيئن آڏون پنهنجي پيرن جا نشان ڏسي سگهان.
اڄ آڏون پنهنجا ڪپڙا گيروئان رنگيندس. آڏون جوڳڻ ٿيڻ ٿي چاهيان. آڏون پنهنجي پنهون لاءِ ڪنن ۾ جوڳين وارا ڪنڊل پائيندس....
هي پنڌ، ٻين پنڌن وانگر ناهي. آڏون چاهيان ٿي تہ دانهون ڪري روئان. پر پوءِ ماڻهو چوندا تہ آڏون چري آهيان. ماڻهو منهنجي محبت جي ڪارڻ مون تي الزام مڙهيندا. پر پوءِ ڇا ٿيو؟ سچا محبتي ڏکرين تي ڏٺي پوڻ سان فڪرمند نہ ٿيندا آهن....
اڙي او سج، تون منهنجي محبوب سان ملڻ کان اڳ ۾ لهين ٿو. ٺيڪ آهي، پر وڃي ڪيس ٻڌائج تہ آڏون رستي تي ئي مري ويئي آهيان. اڙي او جبل، تون محبتين کي آٿت ڏج— ۽ سنڌن پيرن کي نہ ڏکوئج!....
۽ پوءِ سسئي ۽ جبل ٻئي پنهون لاءِ گڏجي رنا— ايتري قدر جو گگدام سنڌن دل جون دانهون ٻڌي ڏهي پيا....
جيڪي پنهنجي پرين لاءِ موت جو ذائقو چکين ٿا، پرين انهن جي هنج ۾ آهي.... سسئيءَ جا سور رڳو تيستائين جاري رهيا، جيستائين سسئي پاڻ کي پنهون کان ڌار سمجهيو. جنهن ساعت، سسئي اهو ڄاتو تہ سسئي ۽ پنهون هڪ ئي هئا، تہ سنڌس سڀئي سور ختم ٿي ويا.
سمن جي دؤر ۾، سنڌ اهڙيون ادبي ۽ ثقافتي اوچايون

ماڻيون! ٻه صديون پوءِ شاهه لطيف 'سُر بلاول' ۾ انهن جي ساراهه جا ڏُڪ پري ڳائيندو رهيو:

"او ڄام لاکا، آئون اڳلي اوڏ آهيان. مون پنهنجي جهوپڙي تنهنجي ٻاجهاري اجهي هيٺ اڏي آهي. تون اسان ٻي اجهن جو بچاءُ ڪج. ائين ٿو لڳي ته خدا خود ڄام ڄکري کي پنهنجي هٿن سان جوڙيو آهي. لڳي ٿو، هڪڙي ڄکري کي جوڙڻ ۾ تمام گهڻي مٽي ڪتب آئي هوندي..."

8

اڪبر جي ”ولايت دل - پسند سنڌ“

عربن جي اٺ سؤ ورهين اوائلي دؤر کان پوءِ، جڏهن بابر ارغونن کي سنڌ ۾ هيٺ ڏڪيو ته سنڌ ٻيهر يون گهمرو ڏارين جي حڪمراني هيٺ آئي. ڪجهه وقت کان پوءِ، ترخان پڻ گهڙي آيا— ۽ ٻنهي ڌارين گروهن سنڌ کي ورهائي پاڻ ۾ ڪنيو. پوءِ وارن 180 سالن دوران، سنڌ مغلن سان سيني لاهن چاڙهن کي منهن ڏنو. جڏهن شيرشاهه همايون کي شڪست ڏني ته همايون ڀڄي اچي سنڌ مان نڪتو. پر ارغونن جو رويو ڏانهس ٿڌو هو. همايون هڪ ڪنڌ کان ٻي ڪنڌ تائين پناهه لاءِ ڀٽڪندو رهيو. هڪ موقعي تي هن مڪي وڃي فقير ٿي گذارڻ جو پڻ سوچيو. پر سنڌس ساٿين کيس چيو، ته کين وچ ۾ ڇڏي نه وڃي. ”اسان جو ڇا ٿيندو؟“ هنن کانئس پڇيو. اهي مڪي وڃڻ لاءِ تيار نه هئا. انهيءَ موقعي تي ٽيٽيهن ورهين جو جوان همايون، چوڏهن ورهين جي هڪ ارغون سنڌي ڇوڪري حميده بانوءَ جي محبت جو ديوانو ٿي پيو ۽ سنڌ جي پاٽ ڳوٺ ۾ 1541ع ۾ ساڻس شادي ڪيائين. امرڪوٽ جي راڻي برسال، همايون جي ساٿين کي پنهنجي قلعي ۾ پناهه ڏني، جتي 15 آڪٽوبر 1542ع تي کيس اڪبر ڄائو. اهو سنڌ توڙي هند لاءِ هڪ يادگار ڏينهن هو.

پر جڏهن، اڪبر سنڌ جي لاڙ واري حصي کي پنهنجي حڪومت سان ملائڻ چاهيو ته جاني بيگ مرزا جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ جي ماڻهن سندس لشڪر جو مقابلو ڪيو. جاني بيگ مرزا پنهنجي سنڌي ماڻهن جي ڪري مڪمل طرح سنڌي

ٿي ويو هو ۽ 'سنڌي ٻچو' جي نالي سان سڃاتو ويندو هو. هو پنهنجي چوڪري بازيءَ جي بدنام عادت جي باوجود عوام ۾ بيحد مقبول هو.

اڪبر جي موڪليل ٻهرئين شخص محمد صادق خان شڪست کاڌي. ان کان پوءِ جڏهن اڪبر پنهنجي وزيراعظم خانِ خانان مرزا عبدالرحيم جي هٿ هيٺ هڪ وڏو لشڪر چاڙهي موڪليو، تڏهن سنڌ 'ولايت دل-پسند' جي نالي سان سڏجڻ ۾ آئي. اڪبر انهيءَ ڪاهه کي ايڏي گهڻي اهميت ڏني هئي جو هو خانِ خانان کي روانو ڪرڻ لاءِ پنهنجي سمورن درٻارين سميت راويءَ جي ڪناري تي هلي آيو هو. هن پيري وري مغل لشڪر جي رسد جا رستا بند ڪري مٿن گهيرو ايڏو سوڙهو ڪيو ويو جو آهي ماني گيهي لاءِ محتاج ٿي پيا. انهيءَ صورتحال هيٺ، پريشان مغل سپهه سالار ان وقت جي بااثر مذهبي اڳواڻ قاضي عثمان درٻيلائي وٽ ويو ۽ سندس پيرن تي ڪري پيو. هو ٺيسٽائين اتان نه اٿيو جيستائين قاضي ٺونڊ وڃان اهو چيو: "فتح عبدالرحيم جي ۽ مُلڪ جاني بيگ جو."

يعني ارغون حڪمراني ڪندا، پر مغلن جي بادشاهي هيٺ. انهيءَ ڳالهه لڙائيءَ جو رخ بدلائي ڇڏيو. اهڙي طرح، ارغون 'سنڌي ٻچو' اهڙو سنڌي قوم پرست نڪتو جو جڏهن ڪئين ورهيه پوءِ هن ڏورانهين هند خانديش ۾ وفات ڪئي ته، ڪيس سندس وصيت موجب ٺٽي ۾ دفنايو ويو.

جڏهن شاهجهان پنهنجي پيءُ جهانگير سان مهاڏو اٽڪايو، ته ڪجهه وقت پنهنجي بچاءُ ۾ ٺٽي ۾ گذاريو. هٿائين پوءِ جڏهن هو بادشاهه ٿيو، ته هن ٺٽي ۾ هڪ شاهي مسجد جوڙائي، جنهن کي "آسمان جو محل" ڪوٺيو ويو. اورنگ زيب پڻ ڪجهه وقت لاءِ سنڌ جي لاڙ واري حصي جو گورنر ٿي رهيو هو.

جڏهن اورنگ زيب پنهنجي ڀاءُ دارا شڪوهه کي شڪست ڏني ته دارا شڪوهه پڻ پيچي سنڌ ۾ آيو هو. پر سخت دل

ارغونن انهيءَ هردلعزيز شهزادي کي پڪڙي انڌو بڻايو ۽ ڪيس، زنجيرن ۾ جڪڙي دهلي موڪليائون. جڏهن سنگهه ڏانهن لکيل خط ۾ شيواجي لکيو هو، ته جيڪڏهن دارا دهليءَ جي تخت تي ويهي ها ته هندستان ۾ سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿئي ها. اها بدقسمتي هئي جو دارا کي سنڌ ۾ ارغونن بي مانو ڪيو.

ڊي لي (De Laet) جي لفظن ۾ ”ٺٽو ڏکڻي عرصي کان هندستان جو وڏي ۾ وڏو واپاري مرڪز ٿي رهيو هو.“ ۽ مورلينڊ (Moreland) چيو ته اهو دنيا جو آدمشماري ۽ واپار جي وڏن مرڪزن مان هڪ هو. جڏهن راڻي پرتاب، چتور وڃايو ته ڪجهه عرصي لاءِ امرڪوٽ ۾ پناهه ورتي هئائين. اتي هن ٺٽي جي باري ۾ ايترو گهڻو ٻڌو جو هن ٺٽي تي قبضو ڪري سنڌ تي حڪمراني قائم ڪرڻ چاهي. پر امرڪوٽ جي راڻي کيس پنهنجي آبائي وطن شاندار ميواڙ تي ڌيان ڏيڻ لاءِ چيو ۽ پٺي کنهن خيال ۾ وڃڻ کان پاسو ڪرڻ لاءِ چيائين.

1655ع جي چٽين لڙاين ۾، عيسيٰ خان ارغون پورچو گيزن کي مدد لاءِ سڏيو. حقيقت ۾ اهو تباهيءَ ڏانهن قدم هو. منجهائن 700 پورچوگيز 28 جهازن ۾ اچي پهتا. پر عيسيٰ کين ڪجهه به رقم ادا ڪرڻ کان انڪار ڪيو، جو سندس لڙائي توقع کان اڳ ختم ٿي ويئي هئي. پورچوگيزن پنهنجي مدد پاڻ ڪئي ۽ ٺٽي مان ’ويهه لک رپين جي ماليت جو سون لٽيو، جيڪو ايشيا ۾ وڏن مال غنيمت مان هڪ هو.‘ ان کان سواءِ، هنن جمعي جي ڏينهن، مقامي جامع مسجد ۾ باهه لڳائي ۽ اٺ هزار نمازين کي جيئري ساڙي ماري ڇڏيو!

پر پورچوگيزن جي پهچايل تباهي، ٺٽي جي خوشحال شهر کي گهڻو نقصان پهچائي نه سگهي. اهو پوءِ به صنعت تجارت ۽ ثقافت جي وڏي مرڪز جي حيثيت سان جاري رهيو.

ارغونن ۽ ترخانن جي سموري وقت دوران سنڌ ۾ صفا اونده، انڌوڪار نه هو. عظيم سنڌي رومانوي داستان ’سهڻي

ميهار‘ _ پنجاب جو ساڳيو ’سوهڻي مهيوال‘ _ انهي دؤر سان وابسته آهي. سهڻي _ جيڪن ذالي مان ظاهر آهي _ شهدادپور جي ڏتلا ذالي هڪ ڪنڀر جي ڌيءَ هئي. بخارا جو هڪ تاجر _ شهزادو عـزت بيگ سندس عشق ۾ گرفتار ٿـي پيو ۽ پنهنجي تجارت ۽ وطن وساري، دريا جي ڀڙ تي رهي پيو.

اتي ماڻهو ڪيس ’ساهڙ‘ ڪوٺيندا هئا. پر مينهون چارڻ ڪري ’ميهار‘ (مهيوال) جي نالي سان سڃاڻندا هئس. هر رات جـو سهڻي گهڙي تي دريا تري پار ڪري ميهار سان ملڻ جو وچن پورو ڪندي هئي. هڪ ڏينهن سندس نراڻ ڪي انهيءَ ڳالهه جي سـڌ پئجي وئي، جنهن پڪي گهڙي جي جاءِ تي ڪچو گهڙو رکي ڇڏيو. سهڻي جيئن ئـي دريا ۾ گهڙي ته ڪچو گهڙو ڀـري پيو ۽ هوءَ ٻرپور وهندڙ دريـا ۾ هٿ پير هڻڻ لڳي. سندس دانهن تي ميهار به زوردار دريا ۾ ڪاهي پيو ۽ ٻئي دريا جي لهرن جو ٻڪ بڻجي ويا. پر ان وقت سهڻي جيڪي چيو، سوچيو ۽ محسوس ڪيو، انهيءَ کي شاهه لطيف ’سر سهڻي‘ ۾ امر ڪري ڇڏيو آهي.

”منهنجون ميهڻا ڏيندڙ سکيون جيڪڏهن منهنجو عشق ڏسن ته آهي پنهنجي ڪانڌن جي پر ۾ جيڪر سمهن ئي نه.“

جنهن کي پيا ڪڏائي سمجهن ٿا، سا منهنجي لاءِ وڏي شان جي ڳالهه آهي....

جيڪي عشق جي نشي ۾ چور آهن، انهن لاءِ گهڙو هڪ بوجهه آهي....

هتي مون کي ميهڻن کي منهن ڏيڻو پوي ٿـو ۽ اتي مون کي ملڻ جو وچن پورو ڪرڻو آهي. هت تي وعدي جي ويـر، هـت ستون ڏينئم سرتيون....

محبوب ڪيترين ئي چاهيندڙ ٻڏندي ڏٺيون آهن، پر مون خود سمنڊ کي ٻوڙي ڇڏيو _ پنهنجي لڙڪن سان. (سهسين ساهڙ ٻوڙيون، منڌ ٻوڙيو مهراڻ) ...

اڙي دريا! مان قيامت جي ڏينهن توتي دانهيندس....
توکي پنهنجي محبوب اڳيان تمام هيٺاهين تائين جهڪڻو پوندو....
۽ ڪناري جي ڪمزور گهاٽ تي بيهي توکي پنهنجي محبوب کي سڏڻو پوندو....

سنڌ انهيءَ دور ۾ ’پنج رتن‘ پيدا ڪيا. ابوالفضل ۽ ابوالفيضي اصل ۾ سيوهڻ جا رهاڪو هئا ۽ اڪبر جي دربار جي نون رتنن مان هئا. حقيقت ۾ ابوالفيضي شهنشاهه جو ساٿو هٿ هو. ابوالفضل ۽ اڪبر جي خواهش هئي ته اڪبر کان پوءِ، جهانگير جي بدران، سندن پٽ خسرو تخت تي ويهي. انهيءَ ڳالهه کي روڪڻ لاءِ، جهانگير ابوالفضل کي مارائي ڇڏيو. انهيءَ واقعي اڪبر جي دل ٽوڙي وڌي ۽ هو جلد ئي مري ويو.

انهيءَ دور ۾ ٻيو شخص، جنهن تاريخ ۾ جاءِ ورتي، اهو سرمد فقير هو. سرمد هڪ يهوديءَ جي حيثيت سان آرمينيا ۾ ڄائو هو. هن سموري اولهه ايشيا جو سفر ڪيو، اسلام اختيار ڪيائين ۽ هڪ ترقي ڪندڙ تاجر جي حيثيت سان ٺٽي ۾ رهي پيو. اتي هڪ ڏينهن هن هڪ مشاعري ۾ هڪ هندو ڇوڪري آيي چند کي ڏٺو، جنهن جي محبت سندس زندگيءَ کي مڪمل تبديل ڪري ڇڏيو. ابي چند جي سونهن ۽ آواز جي ڪشش سرمد جي دل کي موهي وڌو ۽ هو ٻئي گڏ رهڻ لڳا. جلد ئي سرمد ڳائڻ لڳو: ”مان ڪافر آهيان ۽ مسلمان ناهيان.“ هتي مجازي محبت جو ڪلاسيڪي واقعو روحاني ميلاپ جي درجي تائين وڃي پهتو.

پوءِ سرمد جين ڏگمبر سادو وانگر پنهنجا سڀ ڪپڙا ڦاڙي ڇڏيا. ماڻهن جا ميڙ سندس الهامي ڳالهيون ٻڌڻ لاءِ چوڌاري گڏ ٿيندا هئا. جڏهن هو دهلي ويو ته سندس مريدن ۾ دارا شڪوهه پڻ هو. ڪيس شاهجهان سان متعارف ڪرايو

ويو، جنهن گهٽ ۾ گهٽ پين خاطر ڪپڙا پائڻ جي گذارش ڪئي، جيئن تي صديون پوءِ چرچل جي ڪونيل، "اگهاڙي فقير" انگلنڊ جي بادشاهه ڪي مسجدن ڪان انڪار ڪيو هو، تيئن سرمد پڻ ڪيس نه مڃيو.

جڏهن دارا پنهنجي وراثت جي جنگ اورنگ زيب ڪان هارائي ته، اورنگ زيب سرمد تي ڪڙي نظر رکي. هن اول چيو ته سرمد کي نه رکو اوگهڙ نه ڏکڻ جي ڏوهه ۾ سزا ڏجي، پر انهيءَ خيال ته سرمد دارا کي دعا ڪئي آهي، سندس دل ۾ پيدائي پيدا ٿي. سرمد دهليءَ ۾ اخلاقيات جي اختيار جو وڏو مرڪز بڻجي ويو هو. انهيءَ حقيقت اورنگ زيب کي پائيءَ مان ڪيڏي ڇڏيو هو. تنهن ڪري هن فيصلو ڪيو ته سرمد جي اوگهڙ نه ڏکڻ، سندس معجزن ۽ سندس سمورو ڪلمو پڙهڻ ڪان انڪار ڪرڻ، مجموعي طور تي ڪيس مرتد بڻائي ڇڏيو هو ۽ تنهن ڪري هو واجب القتل هو.

ايشور جي کوج ۾ جيئن هندو 'نيتي نيتي' (نه هيءَ، نه هو) چوندا آهن، تيئن سرمد 'الاالله' (ڪوبه الله ناهي، ڇڪي روڪجي ويندو هو ۽ اڳتي 'محمد رسول الله' (ڪوبه الله ناهي، سواءِ الله جي ۽ جنهنجو پيغمبر محمد آهي) نه چوندو هو.

شاهي فرمان تي سرمد جي سسي، دهليءَ جي جامع مسجد ۾ ڪپي ويئي، جتي اڄ به سندس قبر موجود آهي. پر سندس الاهي مجذوبيت ايندڙ صديون تائين ياد ڪئي ويندي. سرمد چيو: "سرمد کي دين جي شڪست تي ڪوبه ڏک ناهي؛ مون پنهنجو دين الاهي اکين جي اشاري تي قربان ڪيو آهي."

سندس ڪلاسيڪي جملا آهن:

"سرمد، تو وڏو نالو ۽ شهرت تڏهن حاصل ڪئي جڏهن تون ڪفر (يهوديت) مان اسلام ۾ داخل ٿين. پر الله ۽ رسول ۾ ڪهڙي چڪ ٿي هئي جو هاڻي تون رام ۽ لڪشمڻ جو چيلو ٿي پيو آهين؟"

اهو اردو ۾ اجهو هيئن آهي:

سرمد تيرا دنيا ميں بڑا نام ہوا
جب کفر سے تو مائل اسلام ہوا
الله و نبی میں برائی کیا تھی
کیوں پھر کے مرید لکشمن و رام ہوا

سنڌ جو ٻيو درويش ڏنڌي جي پرسان جهوڪ جو عنايت صوفي هو، جنهن ڪي دهلي نشانو بنايو. هو ڳيڙوڳاڙ ڪپڙا پائيندو هو؛ سندس درويشي جي ڪري ڪيترا ئي ماڻهو وٽس چڪجي ايندا هئا، جنهن ڪري پراڻي خيال وارن ملائن ۾ ساڙ پيدا ٿيو. جيئن ته هو پنهنجي خيراتي زمين تي هارين سان سٺو سلوڪ ڪندو هوندو هو، تنهن ڪري ان پسگردائي جا زميندار ڪائنس ان ڪري شڪي ٿيڻ لڳا، جو هو ماڻهن ۾ عدل ۽ برابري جا خيال پري رهيو هو. ٻه رجعت پسند قوتون گڏجي هن درويش صوفي جي برخلاف دهلي حڪومت جا ڪن ڀرڻ لڳيون ۽ جڏهن ڪيس ڏنڌي ۾ دعوت ڏيئي گهرايو ويو ته ان ڪيس قتل ڪيو ويو. ان ڪان اڳ، شاهه عنايت مغلن ۽ سنڌ ۾ سنڌن ارغون گورنرن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ، يارمحمد ڪلهوڙي کي دعا ڪئي هئي. ان کان پوءِ، عنايت جي مريدن دهليءَ جي مغل بادشاهه فرخ سير کي انڌو ڪري، سندس موت جو بدلو ورتو.

ٻيو اڻلپ رتن مهامتي پراڻ ناٿ هو. گجراتي پيءُ ۽ سنڌي ماءُ جي هن پٽ، پنهنجو وقت ٻنهي صوبن ۾ گهاريو ۽ ٻنهي زبانن ۾ شاعري ڪيائين. جڏهن 1679ع ۾ اورنگزيب هندن تي جزيه (في ماڻهوءَ تي ٽيڪس) مڙهي، تڏهن مهامتي دهلي ويو، جتي سندس ٻارنهن چيلا - ڌهه هندو ۽ ٻه مسلمان - مهامتيءَ جي محبت ۽ امن جي شاعري جامع مسجد جي پسگردائي ۾ ڳائڻ لڳا. ايتري قدر جو هڪ ڏينهن جڏهن اورنگ زيب گهوڙي تي چڙهي جامع مسجد ڏانهن نماز پڙهڻ

لاءِ وڃي رهيو هو، تہ انهن ڪيس رستي تي روڪيو. جڏهن بادشاهہ سنڌ گڏالهہ نہ ٻڌي تہ مهاتما پنهنجي چيلن سان گڏجي ٻهراڙيءَ ۾ پيرين پيدل نڪري پيو ۽ سرڪاري ارهہ زوراوري جي خلاف احتجاج ڪيائين. سنڌس سنڌي وائي (شاعري) سنڌس پڇاڙيءَ جي دؤر جي ۽ بهترين شاعري آهي. پوءِ مهامتي ناٿ بنديلا هيرو ڇترسال جو سياسي گرو ٿيو.

ڏسڻ ۾ ايندو تہ گانڌي پنهنجو اتساهہ رسڪن يا ٽالسٽا جي پيٽ ۾ مهامتي کان وڌيڪ پاتو هو. گانڌيءَ جي ماءُ پتلي ٻائي پران ناٿي هئي. هوءَ نوجوان گانڌي ۽ ڪستوربا کي سنڌس شادي کان پوءِ پراڻ ناٿ جي مندر وٺي ويئي هئي، جتي مورتيون رکيل نہ هيون (نج آنند سمپردايہ). گانڌيءَ جو 'ستيا گرهہ' مهامتي ناٿ جي 'سدا گرهہ' وانگر هو. 'ڏانڊي مارچ' مهامتيءَ جي دهليءَ کان سنڌ ۽ گجرات جي 'پد ياترا' وانگر هئي. ايتري قدر جو گانڌيءَ جون پرارٿنا جون گڏجاڻيون، مهامتي ناٿ جي هندو-مسلم جي گڏيل پرارٿنائن جي گڏجاڻين جو نعم البدل هيون.

تاريخ پنهنجو پاڻ کي ورجائي سگهي ٿي.

9

ٻه خزانا

جيئن جيئن مغل شهنشاهيت اورنگ زيب جي آخري سالن ۾ ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ لڳي، تيئن تيئن مغلن جا مقرر ڪيل عملدار پڻ ڇڙوڇڙ ٿيڻ لڳا. سنڌ جا ڪلهوڙن جي مقامي گهراڻي ورتي.

ڪلهوڙا عزتدار سيد هئا، جن جي دعويٰ هئي ته آهي عباسي خلافت جي دؤر ۾ عربستان ڪان آيا هئا. پر هزار ورهين کان پوءِ ڪوبه لڏي آيل ناهي ۽ اها حقيقت آهي ته سنڌس جد امجد ڪو اوڀاڻي نالي هو. اهو ئي سنڌن مقامي اصل نسل جي تصديق ڪندي نظر اچي ٿو.

صدين کان، ڪلهوڙن پنهنجي مذهبي حيثيت سان زميداري زور جوڙيو هو. ايتري قدر جو هنن گندا باهه جي زميداري حاصل ڪئي. هو انهيءَ حيثيت سان سنڌ- بلوچستان خطي ۾ بولان ۽ ٻين لڪن جي سنڀال ڪندا هئا. ڪلائيو (Lord Clive) لکي ٿو ته اورنگ زيب جي موت سان ”شهنشاهيت ڍهي اچي پٽ پيئي، جو ڪانئس پوءِ ان کي سهارو ڏيڻ وارو ڪوبه نه بچيو هو.“ سنڌ ۾ اها حاڪميت ميان يارمحمد هٿ ڪئي، جيڪو ڪلهوڙا خاندان مان هو. سنڌس هٿياربند فقيرن- ٽاجي ۽ جاديءَ مغل سپهه سالار امير شيخ جهان کي ماري وڌو ۽ بکر جي گورنر الهيار خان کي لوڏي ڪڍيو. اورنگ زيب جي پٽ معزالدين، جيڪو لاهور جو گورنر هو، اول ته ڪلهوڙن کي سيکت ڏيڻ جو سوچيو، پر جلد ئي محسوس ڪيائين ته

اختياري فيصلو، سورهياڻي جو بهتر حصو ٿيندو، تنهنڪري ڪلهوڙي کي سنڌ جو گورنر مقرر ڪيائين.

ڪلهوڙن سنڌ کي يڪجا ڪيو، جيڪا اڳ ۾ ارغون ۽ ترخان اميرن ۾ ورهايل هئي. هنن صوبي کي مقامي گهراڻي جو حڪمران پڻ ڏنو، جنهن جون زمين ۾ پاڙون هيون. پر هو اچا پوري طرح واڳ سنڀالي ڏي نه سگهيا هئا جو نادرشاهه پنهنجي طوفاني حملي سان صوبي تي اچي ڪڙڪيو. هن ايراني حملي آور 1739ع ۾ دهلي کي لُٽيو ۽ مغلن کي اٽڪ کان اڳتي ۽ سنڌ جي هندستاني سرزمين جي حڪمراني سندس حوالي ڪرڻي پئي. نادرشاهه هڪدم ڪلهوڙي حاڪم کي ڪابل ۾ حاضر ٿيڻ جو حڪم ڏنو. پر هو نه آئي حاضر ٿيو ۽ نه ئي ڪو جواب موڪليائين. هن نادرشاهه جي قهر ۽ دهشت کان پري رهڻ ۾ ئي بهتري ڄاتي. هن اهو به سوچيو ته نادرشاهه کي دهليءَ جي لُٽ مار مان ڪافي گهڻو مال حاصل ٿيو آهي، تنهنڪري هو مسڪين ننڍڙي سنڌ کي لٽڻ لاءِ خاص ڪاهي اچڻ جي تڪليف نه وٺندو. پر نادرشاهه آن جي اُبتڙ سوچيو. ڪيس خبر هئي ته جيڪڏهن هڪ گورنر اڳين بچي ويو ته ٻيا به ساڳيو رستو اختيار ڪندا. بدل ڪلهوڙو حاڪم، هڪدم آمرڪوٽ جي قلعي ۾ پاڻ بند ڪرائي ويهي رهيو. پر ڪلهوڙي حاڪم کي پنهنجي هڪ ڪروڙ رپين جي خزاني کي لڪائڻ جو وقت ڏي نه مليو جو 1740ع جي شروع ۾ نادر شاهه آئي وچي ڪڙڪيو. نادرشاهه دهشت جو پيو نالو هو. جڏهن سندس پٽ ناصر شادي ڪري رهيو هو ته نادرشاهه کي رسم موجب پنهنجي ستن پيڙهين جا نالا پڙڏاڏا هئا. ماڻهن سمجهيو ته نادرشاهه پنهنجي-ابن ڏاڏن جا نالا وٺڻ ۾ پريشان ٿي ويندو، جو سندن ڪابه حيثيت نه هئي. پر نادر ترتيب وار پڙهائيندو ويو: "ناصر ابن نادر، ابن شمشير، ابن شمشير، ابن شمشير، ابن شمشير، ابن شمشير، ابن شمشير". اهڙي طرح ماڻهو جي اها سوچ ته

”طاقت، بندوق جي نالي ۽ مان نڪري ٿي“ ڪا نئين ناهي. اها گهڻ ۾ ڳهٽ نادر جيتري پراڻي آهي.

انهي ۽ نادر ابن شمشير ڪلهوڙي حاڪم کان صاف صاف پڇيو تہ تون ڇو پٺي وٺين تہ هن سچائي ۽ سان وراڻيو، ”اسان هميشہ هندستان جي شهنشاهہ جا وفادار رهيا آهيون. اسان سولائي ۽ سان پنهنجون وفاداريون نہ مٽائي سگهندا آهيون.“ نادر کي جواب وڻيو ۽ کيس سنڌ جي گورنر جي حيثيت سان بحال ڪيائين. پر نادر کيس ڇيو تہ مون کي ٻڌڻ ۾ آيو آهي تہ ڪلهوڙن وٽ ٻہ قيمتي هيرا آهن. ڪلهوڙي حاڪم انهي ڳالهہ جي تصديق ڪئي ۽ ڪڏڪ جي اٺي جي ڳوڻ ۾ گيهہ جو ديو پيش ڪندي چيائين ”آهي اسان جا هيرا آهن. جيڪڏهن ڪنهن وٽ اهي شيون آهن تہ کيس ٻي ڪنهن شيءِ جي ضرورت ڏي نہ رهندي. پر جيڪڏهن ڪنهن وٽ اهي شيون ناهن تہ پوءِ کيس ٻي ڪا شيءِ حاصل نہ ٿيندي.“

نادر ڏاڍو خوش ٿيو. هن پوءِ ٺٽي شهر کي ڏسڻ جي خواهش ظاهر ڪئي. آتي سندس ۽ سندس فوج جي عيش و آرام جو سورنهن ڏينهن لاءِ انتظام ڪيو ويو. رواني ٿيڻ وقت، هو پاڻ سان هڪ ڪروڙ رپين جو خزانو کڻي ويو ۽ هر سال ويهہ لک رپين جي ساليانی خراج جي ڇماڻ سنڌ جي منهن تي هڻي ويو. هو ڪلهوڙن جي ڪتب خانن جا اڻليپ ڪتاب ۽ مخطوطا پڻ پاڻ سان کڻائي ويو. سنڌي سٺي چال چلگت جي هڪ جي طور تي هن پاڻ سان ٽي ڪلهوڙا شهزادا ۽ 12000 ماڻهن تي مشتمل سنڌي لشڪر پڻ کنيو. ڪلهوڙن جي شهزادن پوءِ فتني سان پريل ايران ۾ ترسڻ جو پنهنجو مصيبت پريو داستان بيان ڪيو آهي.

شروع ۾ جڏهن نادر شاهہ دهلي ۽ جي لٽ مار تان موٽيو هو تہ پاڻ سان ڪيترا ئي مترا جا برهمڻ ٻانڌي ٻنائي ايران ۾ غلامن جي طور ٽبي وڪڻڻ لاءِ کنيا هئائين. اها خبر

شڪارپور جي هڪ ماڻي تخت ڀائي کي پيئي. هن پنهنجي مڙس سيٺ ڪيولرام پوچواڻيءَ کي انهن سڀنيءَ جو ٻنگ ڀري ڏيڻ لاءِ چيو. نادرشاهه جي رستي ۾ ايندڙ سيٺ جي سڀني ڪاروباري شاخن کي هدايتون موڪليون ويون ته 100 کان 250 رپيا في برهمڻ جي حساب سان ڏيئي بدنصيب برهمڻن کي آزاد ڪرايو وڃي. ٻنگ تي ڇڏايل سڀني برهمڻن کي پوءِ ڪجهه روڪ رقم ڏيئي گهرن ڏانهن روانو ڪيو ويو.

پر هڪ جي پٺيان ٻيو آزار پيدا ٿيندو ويو. نادرشاهه جي وفات کان پوءِ، افغان نسل جو احمدشاهه ابدالي منظرِعام تي آيو. 1752ع ۾ دهليءَ ۾ صفدرجنگ، مغلن ۽ مرهٽن جي وچ ۾ ٺاهه ڪيو، جنهن تي سڀني هندو ديوتائن جي تصديق ڪرائي ويئي، ته جيئن گڏجي ابداليءَ جو مقابلو ڪري سگهن. انهيءَ ٺاهه ۾، مرهٽن کي پنجاب، گجرات ۽ سنڌ ۾ چوٿ جو حق ڏنو. پر انهيءَ ٺاهه جي عمل ۾ اچڻ کان اڳ، ٻيڪ ٻئي سال، 1753ع ۾، ابدالي سنڌ کي فتح ڪيو ۽ صوبي ۾ افغان حڪومت قائم ڪيائين. ڪلهوڙو حاڪم نورمحمد، هڪدم ڀڄي ويو، ابدالي سان جيئن بهتر سمجهي تيئن منهن ڏيڻ لاءِ، ديوان گدومل کي ڇڏي، جيسلمير پهچي ويو، جتي وفات ڪيائين.

گدومل، ابداليءَ کي ٺڳو ڪيو. هن ڪيس ٻه پوريون مٽيءَ جون پيش ڪيون، جنهن لاءِ چيائين ته، اهي ڪنهن به سون يا جواهر کان وڌيڪ قيمتي آهن جو منجهن سنڌ جي اوليائن جي درگاهن جي خاڪ آهي. هن پوءِ ٽيرهن لک رپين جي گهٽايل خراج ڏيڻ جي شرط تي، ڪلهوڙي کي گورنر جي عهدي تي بحال ڪرڻ لاءِ ابدالي کي راضي ڪيو.

سنڌ هڪ ٻيرو وري سک جو ساهه کنيو هو ته مددخان نالي هڪ ٻيو افغان اچي ڪڙڪيو. ان وقت جا ليکڪ لکن ٿا: ”اهي افغان وچون ۽ نانگن جهڙا آهن. اهي جيترو

آزاريندڙ آهن، اوترو ئي نيچ آهن. غريبن ۽ بي مددگارن تي بجلي وانگر ڪڙڪن ٿا، سگهارن کان بجلي وانگر ون ۽ وڃن ٿا. اهي قاتل ڪوڙيون ٻہ پاڻ سان کڻي ويندا آهن." هڪ عرصي کان سنڌي ڪنهن ٻہ مصيبت کي 'مدد خان جي اچڻ' سان منسوب ڪندا آهن.

آتر کان ڪلهوڙن جي اچڻ تي پراڻن هندو امرائن ڏکڻ جو رخ رکيو. 'دودي چنيسر' جي پراڻي چوڻي "سما، سوڍا ۽ سومرا سنڌ جي ڏکڻ ۾ راڄ ڪن ٿا،" هاڻي سچي نہ رهي هئي. سورلي لکي ٿو: "امرڪوٽ ۽ ڪڪرولا ۽ ٻين ننڍن هنڌن تي هندو حاڪم ٿورو ڪي گهڻو خودمختيار قوت جا مالڪ هئا. آتر سنڌ جي رهاڪو ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن کي لاڙ ۾ عام طرح 'سرائي' ڪوٺيو ويندو آهي. سندن اوسر هندن جي خودمختياري کي تبديل ڪري ڇڏيو. سرائي جڏهن شڪارپور ۽ سکر کان اڳتي روانا ٿيا تہ آهي ڏکڻ ۽ اوڀر ڏانهن وڌيا ۽ هندن جي آزاديءَ کي ختم ڪري ڇڏيائون." انهيءَ ڳالهہ جي ڪري سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ لڙايون لڳيون، جن ۾ سنڌ پنهنجي وڏي حيثيت ڪري، اڳري رهي. آخر ۾، غلام شاهہ ڪلهوڙي سنڌوءَ جي هڪ شاخ جي پاڻيءَ کي ڪڇ ۾ وهي وڃڻ کان روڪڻ لاءِ 'الله بند' نالي بند ٻڌايو. انهيءَ بند رکيو هڪ آڳاٽي زلزلي جي نتيجي کي زور وٺايو، جنهن انهيءَ ايراضيءَ ۾ پاڻي جي وهڪري کي هڪ ننڍي ڇنڊڻ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ ڳالهہ سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ ٻي رخي پيدا ڪئي، جنهن ڪري ڪڇ وارن هاڻي پنهنجو پاڻ کي گجراتي سمجهڻ شروع ڪيو، جيتوڻيڪ آهي هر لحاظ کان سنڌ کي ويجهو آهن. سنڌ جي فاتح چارلس نيپئر کي اهو لکيو پيو تہ سنڌ ۽ ڪڇ "زندگي، شهري، مذهبي، تجارتي ۽ فوجي لحاظ کان پاڻ ۾ گڏ آهن."

سندن ناتا خاص ڪري ٻوليءَ جي لحاظ کان ويجهو

آهن. ڪڇي، گجراتين جي ڀيٽ ۾ سنڌين کي ويجهو آهن. اهڙو دلچسپ مثال ٻي لوڪ سڀا (62-1957) ۾ ڏسڻ ۾ آيو. پريم جي ڀاٽي اسر، جيڪو ڪڇي هو ۽ مهاراشٽر ۾ رهندو هو، ڀارتي جن سنگهه (BJS) پارٽيءَ جي ٽڪيٽ تي چونڊجي آيو. سنڌس زال کي انگريزي، هندي ٿوري مراٺي نٿي آيون. پريم جي ڀاٽيءَ جي زال پنهنجي مڙس جي غير موجودگيءَ ۾ وٽن ايندڙ ماڻهن کي ڪڇيءَ ۾ جواب ڏيندي هئي. اڏواڻي، سنڌي هئڻ سبب، سندس ڳالهه سمجهندو هو ۽ جنهن کي هو پوءِ هنديءَ ۾ ترجمو ڪري ٻين کي ٻڌائيندو هو! پر سنڌ جي حڪمرانن جي ڪڇ - دشمن نيتيءَ جي ڪري اهي سڀ سنڌي - ڪڇي ناتا ٽٽي ويا.

نادر، ابدالي ۽ ڪڇ جي لڙائيءَ کان پوءِ، ڪلهوڙن بهتر طور تي حڪومت جو انتظام سنڀاليو. نوان واهه کوٽايا ويا، جنهن ڪري زرعي پيداوار ۾ واڌارو آيو. مڇي ايڏي وڏي تعداد ۾ مرندي هئي جو اُها سڪائڻ کان پوءِ گهوڙن کي کارائي ويندي هئي. آدم شماري وڏي وڃي ٿيهن لکن تائين پهتي، جڏهن ته ڪاٿئن اڳوڻن حڪمرانن ارغونن جي ڏينهن ۾ اها ويهه لک هئي ۽ ڪاٿڻ پوءِ جي حڪمرانن ٽالپرن جي ڏينهن ۾ رڳو پندرهن لک وڃي بچي. زمين جي ڍل مغلن جي ڏينهن ۾ پيداوار جي $\frac{1}{3}$ حصي مان گهٽجي $\frac{1}{3}$ ۽ $\frac{1}{5}$ جي وچ ۾ وڃي پهتي، جنهن جو مدار زمين ۽ فصل تي هو.

ڪجهه وقت اڳ، ايسٽ انڊيا ڪمپني ٺٽي کي ”لنڊن جيڏو وڏو شهر“ ڪوٺيو هو. هاڻي منجهس پنجاهه هزار گهر هئا، جنهن مان گهڻا پٽ ۽ ڪچ مان اڏيل هئا، جن کي وڏا ورانڊا ۽ بعض تي چار ماڙ هئا. سنڌ جو سوٽي ڪپڙو ”اوڀر جي سموري پيداوار جو ڳُل“ هو. ٺٽي جي بين‌الاقوامي تجارت ”سنڌ کي قومن ۾ هڪ مقام ڏنو هو.“ شهر ۾ 400 اسڪول ۽ 4000 پيڙهيون هيون. ڳٽڙ، انگورن، ڪتل، مُشڪ، مصري،

گلاب ۽ ڪيسر مان شراب ٺاهيو ويندو هو، جن جا پيالا سنڌي ماڻهو ٻي موج ۾ ايندا هئا ۽ مست ٿيندا هئا. سورلي چوي ٿو: ”تانپوري ۽ ڍولڪ جو سنگيت ٺٽي جي هر گهر مان ٻڌڻ ۾ ايندو هو.“

ڪلهوڙن جيڪا سنڌ کي وڏي سوکڙي ڏني، آها هئي حيدرآباد جو شهر. اها پراڻي شهر نيرون ڪوٽ (نارايڻ ڪوٽ) جي سرزمين هئي. عربن جي فتح کان پوءِ اهو شهر ختم ٿي چڪو هو، جيڪو پوءِ ’نيرون ڪافر‘ نالي سان هڪ وڏو قبرستان ٿي ويو. مسلمان آتي دفن ٿيڻ ۾ وڏي سعادت سمجهندا هئا. پر غلام شاهه ڪلهوڙي قبرن کي ـ جنهن ۾ شهزادن ۽ پيرن جون قبرون شامل هيون ـ مسمار ڪرڻ جو حڪم ڪيو، جيڪو اڄ جي ڏچٽن شهري رٿابندي ڪندڙن لاءِ هڪ روشن مثال آهي. هن پوءِ شاهي قلعي جي اڏاوت لاءِ گدومل کي نائي جون ٻه ٻيڙيون پراڻي موڪليو، جنهن اهو قلعو رڳو ٻن ورهين (70-1768ع) ۾ جوڙائي راس ڪرايو. جنهن جو نالو دکن ۾ حيدرآباد جي نظام سان خصوصي ناتا قائم ڪرڻ لاءِ، کيس خوش ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ”حيدرآباد“ رکيو ويو. پر ٻئي حيدرآباد هڪ ٻئي کان ايڏو ڏور هئا جو هڪ ٻئي جي مدد ڪرڻ کان قاصر هئا.

قلعي جي آترئين دروازي کان ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي ميل کن ڍڪهي بازار قائم ڪئي ويئي. پهريون حصو پائيبند واپارين کي ۽ ٻيون حصو هندو عامل سرڪاري ڪامورن کي ڏنو ويو. عامل گدوائي ڪٽنب کي، جنهن جو وڏو گدومل وڏو وزير هو. قلعي جي بلڪل پرسان رهايو ويو. سنڌ جو هيءُ ننڍون گاديءَ جو شهر، جنهن جي اولهه ۾ سنڌو هو ۽ اوير ۾ ڦليلي هئي، هڪ وڏي باغن جي شهر جي صورت ۾ آسريو.

ڪلهوڙن جي حڪمرانيءَ جي دوران ٻيو پراڻو شهر

وري اسريو، اهو هو شڪارپور، جيڪو هاڻي نہ رڳو اتر-اولهہ هندستان جو، پر وچ ايشيا جو ناڻياتي گاديءَ جو هنڌ ٿيو هو. ڪن ماڻهن جو خيال آهي تہ اهو شهر ڪلهوڙن جي سؤٽن دائود پوٽن ٻڌايو هو - ۽ انهيءَ جو نالو شڪارپور ان ڪري رکيو ويو جو ٽالپور مير شڪار جا شوقين هئا. پر ٻين جي راءِ اها ناهي. اهي نشان ڏهي ڪن ٿا تہ شڪارپور، شڪار جي شوقين ٽالپورن جي منظرِعام تي اچڻ کان اڳيئي آتي موجود هو، ٻين لاءِ، شڪارپور هميشہ واپار جو مرڪز رهيو آهي نہ ڪي شڪارگاهہ. اهو پڻ ڌيان ۾ رکڻ جوڳي ڳالهہ آهي تہ مسلمان پنهنجي شهرن کي 'آباد' نالو ڏيندا هئا، نہ ڪي 'نگر' يا 'پر'. انهن ماهرن جو خيال آهي 'شڪارپور' اصل ۾ 'شاڪاري پور' آهي، جنهن جي معني آهي "شاڪائن (Shakas) کي تباهہ ڪندڙ سٿين (Sythians) جو ٻڌايل شهر." انهيءَ سلسلي ۾ آهي نشان ڏهي ڪن ٿا تہ "ڪوٽيٽا" فارسي رڪارڊ ۾ 'شاڪاري ڪوٽ' - "شاڪائن کي تباهہ ڪندڙن جو جوڙايل قلعو (سرحد)" آهي. پوءِ هندستان جي پاسي، اهو رڳو 'ڪوٽ' يا 'ڪوٽيا' چاتو ويو، جنهن کي برطانوين بگاڙي 'ڪوئيٽا' ڪيو.

ڪلهوڙن جي حڪمراني جي خاص ڳالهہ هندن جو متي آيري اچڻ هو. صدين کان هيٺين سطح تي رهڻ کان پوءِ، هاڻي آهي رڳو پنهنجي ذهانت، موافقت، ساک ۽ محنت سان وري آسريا هئا. گدومل ۽ سندس پاءُ جسپت کان سواءِ، اسان جنرل پالڪرام، وڪيل- ديوداس، مولراج، گهنشيام، ٽوپڻداس، ڪرڻ مل ۽ گلاب راءِ جا نالا ٻڌون ٿا. مهتا مونومل برخوردار هو، جيڪو چوليءَ جي مشيرن مان هڪ هو. ديوان چيلارام سيوهاڻي خزاني جو سنڀاليندڙ هو. دهليءَ ۾ ڪلهوڙن جا ٻہ وڪيل - آنندرام 'مخلص' ۽ مير متارو هئا. ڪلهوڙن جي پهرئين حاڪم آدم شاهہ پندرهين صديءَ ۾ هندن سان

انصاف پسنديءَ وارو رويو اختيار ڪرڻ جو ميدان تيار ڪيو هو. 1736ع ۾ يار محمد ڪلهوڙي، (آڏوائي ڪٽنب جي وڏي) آڏومل ملتان واري کي سنڌ ۾ آباد ٿيڻ جي خاص دعوت ڏني هئي. ان ڪان پوءِ پيا کيتراڻي ڪڇ، جيسلمير ۽ ابتري قدر جو ڏور پرياگ ڪان پڻ سنڌ ۾ آيا.

پر ڪلهوڙن جو دؤر گهڻو ڪري شاهہ عبداللطيف جي ڪري چاتو ويندو - جيئن ايليزبيٿ جو دؤر شهنشاهيت قائم ڪندڙن جهڙوڪ راليف (Raleigh) ۽ ڊريڪ (Drake) جي پيٽ ۾ شيڪسپيئر جي دؤر طور چاتو وڃي ٿو. شاهہ نہ رڳو سڀ ڪان وڏو سنڌي شاعر آهي پر دنيا جي پائي جو شاعر آهي. جيڪڏهن سنڌ کي شاهہ ۽ ٻين سٺي شاعرن مان چونڊ ڪرڻي پوي تہ انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي تہ آها شاهہ جيءِ ڏي چونڊ ڪندي.

پر سٺي سٺين شين کي پنهنجي پڇاڙي تي پهچڻو هوندو آهي. ڪلهوڙن جي دور جو پڻ ڪجهہ جلد ڏي خاتمو ٿيو. سومرن پنهنجي پاڻ کي مات ڪائيندو ڏسي، علاوالدين خلاف سمن کي مدد لاءِ سڏيو. ڪلهوڙن وري مغلن، ايرانين ۽ افغانن سان وڙهڻ لاءِ بلوچن کي دعوت ڏني، جو هنن پنهنجي آرام لاءِ بلوچن کي ٻڪهي عرصي ڪان گهڻو طاقتور ٿي ڏنو. حقيقت ۾ بلوچ اُن وقت بلوچستان جي پيٽ ۾ سنڌ ۾ وڌيڪ آباد هئا. انهي ڳالهہ ڪلهوڙن کي شڪي ۽ حاسد بنائي ڇڏيو هو. گدومل جي صلاح جي برخلاف، ڪلهوڙن، بلوچن جي سردار بيرم خان ۽ سندس پٽ صوبدار کي مارائي ڇڏيو. مير بيرم خان جو پيو پٽ مير بجر خان سندن وفادار رهيو. جڏهن افغان عزت يار خان پنهنجي 30,000 لشڪر سانُ سنڌ ۾ لتو تہ بجر خان 18,000 جي سنڌي - بلوچي لشڪر سان مقابلو ڪري کين سيکت ڏني. اُن وقت جي فارسي تحرير 'فتح نامہ' ۾ چيل آهي: "جيئن بلوچن پنهنجون تلوارون لهرايون تہ

افغانن جي رت سان ز ھن ڳاڙهي ٿي ويئي. ڪي ڳوڏا ڪوڙي رحم لاءِ ايلاز ڪرڻ لڳا ته ڪي وري اگهاڙي مٿي ۽ اگهاڙي پيرين پڄندا پئي ويا."

پر ڪلهوڙن بجر خان جهڙي وفادار ڪامياب سپه سالار تي شڪ ڪرڻ شروع ڪيو. ڪلهوڙن سندس وفاداريءَ جي ثبوت ۾ ڏيٿس جو سنگ گهريو، جيڪو هن بلوچي روايت جي بنياد تي، ڏيڻ کان انڪار ڪيو. ڪلهوڙن پوءِ جوڌپور جي راجا کي اسرڪوٽ واپس ڏيڻ جي عيوض بجر خان کي قتل ڪرڻ لاءِ چيو. جوڌپور جا ايلچي هڪ ڀيرو ڪجهه نياپو ڏيڻ جي بهاني بجر خان سان مليا. ڪن ۾ ڳالهه ٻڌائڻ جي بهاني، انهن مٿس حملو ڪري کيس قتل ڪري ڇڏيو. (انهيءَ ڪري سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته ”ڪنن جي ڳالهين مير بجر کي مارايو!“) اها بلوچن سان سلوڪ جي انتها هئي. 1782ع ۾ بلوچن ۽ ڪلهوڙن جي وچ ۾ هالاڻيءَ جي پرسان لڙائي لڳي، جنهن ۾ ڪلهوڙن کي ٽالپور ميرن شڪست ڏني.

افغانن کي اها پڪ نه هئي ته ڪنهن جي حڪومت کي مڃجي - اڳ وارن ڪلهوڙن کي يا اڀرندڙ ٽالپورن کي. تنهنڪري انهن چيو ته جيڪا ”ڏر ڀرين ڇهه لک رپيا ادا ڪندي، انهيءَ کي حڪمران مڃيو ويندو. ڪابل ۾ مقيم ٽالپورن جي نمائندن ڳدومل، جسپت راءِ ۽ آغا ابراهيم شاهه ايراني مقامي واپارين کان رقم وٺي کين ادا ڪئي ۽ بلوچستان جي ٽالپور ميرن جي حڪومت قائم ڪرائڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي.

ڪلهوڙن جي حڪومت، ڏوري پر يادگار، اسي ورهين کان پوءِ پڄاڻيءَ تي پهتي.

10

شيطان جو ٻاءُ

ميرن (اميرن) جي ٽالپور خانـدان ڪلهوڙن کان سنڌ جون واڳون ورتيون. پر سنڌن پاڳ ۾ ڏکهو- يا چڱو راڄ لکيل نه هو. جيئن ته سنڌن وڏا موروثي طور تي ريڍار هئا، ۽ پيشي جي طور تي جنگجو هئا، انهيءَ ڪري آبپاشي ۽ زراعت ڏانهن ڌيان نه ڏناءون. هنن پوک ڪرڻ جوڳين ڏکهين ايراضين کي پڻ شڪار لاءِ وقف ڪري ڇڏيو. نتيجي جي طور تي ڪلهوڙن جي دؤر جي 30 لک آدمشماري، 1843ع ۾، انگريزن کي سنڌ حوالي ڪرڻ وقت، وڃي اڌ بچي، پر اناج ڪڇ، ڪاٺياواڙ، مڪران ايتري قدر جو عربستان ڏانهن برآمد ٿيڻ جاري رهيو.

برطانوي ايلچي، پاٽنجر (Pottinger) سنڌ ۾ ”قرون، جهالت ۽ ظلم ڏٺو، جيڪي ايڏو عروج تي هئا، جنهن جي دنيا ۾ برابري نه هئي.“ برٽن (Burton) لکيو آهي ته، هن ملا اسڪولن ۾ عجب جهڙيون ڳالهيون پڙهائيندي ڏٺيون. پر ميرن پنهن معاملن ۾ ايترو گهٽو خراب نه ڪيو هو. هنن جوڌپور کان امرڪوٽ واپس ورتو. ڪراچيءَ جي نگر- سيٺ ناؤنمل جي مدد سان، ڪراچيءَ جو ننڍو ساموندي بندر پڻ بلوچستان ۾ قلات جي خان کان واپس ورتائون. ايسٽوڪ (Eastwick)، ”ٽالپورن جي حڪومت جي سٺ ورهين جي ڀيٽ ۾ لاهور دربار جي هڪ ورهيه دوران وڌيڪ ڏوهه“ ڏٺا. لئمبرڪ (Lambrick) لکيو آهي: ”جيڪڏهن سنڌو ۽ عرفات جي وچ وارن ملڪن جي ڀيٽ ڪبي، ته تهذيب ۾ سنڌ سڀ کان اڳڀرو

ملڪ سمجهيو ويندو.“ برطانوي ايلچي، ڊاڪٽر برنس (Dr. Burns) جي لفظن ۾، سنڌ جو وزيراعظم ولي محمد خان لغاري ”جاڳرنا جي طريقي جو هرفن مولي ذهين شخص آهي.“ پر پوءِ به منجهائڻ ڪوبه اڻ ٿر برطانوي چڙهائيءَ جو مقابلو نه ڪري سگهيو.

سنڌو، هندستان جو سڀ کان وڏو دريا آهي ۽ سڪندر آئي پهتو هو. اها ڳالهه برطانوي سوچ لاءِ ڪشش جو سبب هئي. انهن نٿي ۾ وڏنڊڙ ۽ نفعي بخش واپار ڪيو هو. ڪين پڌايو ويو هو ته ”سنڌ هڪ شاندار ملڪ آهي،“ تنهنڪري انهن سنڌ حاصل ڪرڻ جو پڪو پهه ڪيو.

برطانيه هميشه فرانس کان پنهنجي حريف جي طور تي ڪن ٿي هنيو. هاڻي ڪين روس کان پڻ خوف ٿيڻ لڳو هو، جيڪو وچ ايشيا ۽ هندستان جي اتر-اولهه ۾ اڳيان وڌي رهيو هو. جڏهن فرانس ۽ روس 1807ع ۾ تلسٽ (Tilsit) ۾ اتحاد جو ناهه ڪيو ته برطانيه ڪئي بي انتها خطرو محسوس ٿيو. گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو (Lord Ellenborough) لکيو آهي: ”ڊائريڪٽر روس کان گهڻو ڊڄل آهن ۽ تنهنڪري مان به آهيان.... سون ڪي پڪ ٿي لڳي ته اسان کي روسين سان سنڌوءَ تي مقابلو ڪرڻو پوندو.“

برطانيه هڪدم سنڌ، ڪابل، ايران ۽ جوڌپور ڏانهن ايلچي موڪليا. 1819ع ۾ انهن ڪچ تي قبضو ڪيو. انهن اڻ برابري واري ناهه کان پوءِ، ميرن تي ناهه ڪرڻ لاءِ زور ڪيو، جيڪو اهي ڏارڻ جي حيثيت ۾ نه هئا. تنهنڪري هنن پهرين ڪراچي ۽ ٺٽي تي قبضو ڪيو. 1820ع جي پٺي ناهه موجب، مير پين يورپين ۽ امريڪين کي سنڌ مان ٻاهر ڪڍڻ تي مجبور ٿي پيا. انگريزن سنڌو دريا مان جهاز رستي وچڻ جو حق انهيءَ بهاني سان حاصل ڪيو ته گهوڙن ۽ گهوڙي-گاڏيءَ جي برطانوي شاهي سوکڙي لاهور ڏانهن

مهاراجا رنجيت سنگهه لاءِ خشڪي رستي موڪلي ڏني سگهجي. ميرن سڪن کي اهو چئي مطمئن ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته حقيقت ۾ انهيءَ ڳالهه ۾ سيد احمد بريلوي لاءِ سون نيو پيو وڃي، جيڪو ساڻن مقابلو ڪري رهيو آهي. پر رنجيت سنگهه تي ڪو اثر نه ٿيو ۽ تنهن ڪري پنهنجي فرينچ فوجي مشير وينچورا (Ventura) کي سنڌ جي سرحد تي فوجي مشقون شروع ڪرڻ لاءِ چيائين، جنهن ميرن کي بلڪل ڊيڄاري وڌو. انهيءَ موقعي تي انگريزن سنڌوءَ جي ٻنهي ڪنارن تي ٽالپورن جي خودمختياريءَ جي احترام ڪرڻ جو عهد ڪيو. پر جڏهن واٽرلو جي فاتح، ڊيوڪ آف ويلنگٽن (Duke of Wellington) فيصلو ڪيو ته جنگي حڪمت عمليءَ جي اهميت واري نڪر پيٽ تي برطانوي قبضو ٿيڻ گهرجي ته ڪل جهڙو اهو دليل ڏنو ويو ته جيئن ته اهو پيٽ 'سنڌوءَ جي وچ ۾ آهي، تنهن ڪري انهيءَ جي برطانوي قبضي سان دريا جي ٻنهي 'ڪنارن' تي ميرن جي خودمختياريءَ جي پيڇڪڙي ٿي ٿئي!

مهاراجا رنجيت سنگهه جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جي بيحد گهڻي خواهش هئي. 1980ع ۾، هن پنهنجي فرينچ مشير جيڪيمونٽ (Jacquemont) کي چيو ته "مون کي ٻڌايو ته هت ڪرڻ سان ڪهڙو فائدو ٿيندو؟ مون کي ته شاهوڪار ملڪ گهرجن؛ ڇا مان سنڌ حاصل نٿو ڪري سگهان؟" ۽ تڏهن افغانستان جي شاهه شجاع شڪارپور سڪن جي حوالي ڪيو هو. ڪابل کي سکن کان پشاور گهربو هو. ايران، افغانستان ۾ هرات تي قبضو ڪيو. برطانيا پاڻ کي سڀني جو دوست ظاهر ڪري رهيو هو. انهيءَ عمل ۾ هن سڪن کي 15 لک رپين جي عيوض شڪارپور کي سنڌ جي حڪمرانن جي حوالي ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو. انهيءَ سڄي ڳالهه برطانيا کي آتر اولهه ۾ گهڻي اثر رسوخ لاءِ ميدان هموار ڪري ڏنو.

هتان وري گورنر جنرل، آڪلنڊ (Aukland) اهو فيصلو

ڪيو ته سنڌ جي مختلف حصن جي مختلف ٽالپور منتظمين کي "خودمختيار حڪمرانن" جي طور تي سمجهيو وڃي. انهيءَ ڳالهه بنان دير جي ٽالپور خاندان کي مختلف گروهن ۾ ورهائي ڇڏيو. اهڙي طرح 'ويڙهايو ۽ راڄ ڪريو' جي ڪيڏ پنهنجي وحشتناڪ صورت ۾ ظاهر ٿي پيئي.

انگريزن هاڻي حيدرآباد جي دربار ۾ هڪ ايلچي مقرر ڪرڻ تي زور ڪيو. ٽالپورن جي اها دانهن ته "اسان کي ڪو ڏاهپ، ڪو اتحاد نه گهرجي. اسان کي ايلچيءَ جي آجيان ڪرڻ کان معاف رکيو وڃي؛ يا اسان جي دربار ۾ ڪو عملدار موڪليو وڃي، پوءِ اهو ڊاڪٽر ڀي ڇو نه هجي"، اجايو ثابت ٿيو. انهن ٽلهن متارن ماڻهن جي دربارن ۾ ڊاڪٽرن کي هميشه خوش آمديد چيو ويندو هو. (انگريزن محسوس ڪيو هو ته مير تمام ٿلها متارا هئا، جيڪي عام انگريزي ڪرسيءَ ۾ ماپجي نه سگهندا هئا). پر هو اهو سمجهڻ ۾ به ناڪام ويا ته برطانوي ڊاڪٽر پڻ برطانوي ڇاڙتو ٿي هوندو.

ڊاڪٽر جيمس برنس (Dr. James Burnes) کي ڪڇ مان حيدرآباد ۾ ميرن جو ايلچي، گوپالداس ڏاڍي مان شان سان وٺيو آيو. سنڌي ماڻهو انگريز ڊاڪٽر کي ڏسي ايڏا وڏا ٿي ويا جو هر ڪنهن شخص بيماريءَ جو بهانو ڪري چيو ٿي "ڊاڪٽر مون کي ڏس!" (اهڙو منظر ورهاڱي کان هڪدم پوءِ ورجايو ويو هو جڏهن اهو پڌرو ڪيو ويو ته حامله ماڻهن کي ترجيحي طور تي ملڪ ڇڏڻ جو اجازتنامو ڏنو ويندو ته هندستاني هاءِ ڪمشنر، شري سري پرڪاش پنهنجي رهائش گاهه عورتن سان ڀرجي ڏٺي، جن پنهنجو پاڻ کي حامله ظاهر ڪرڻ لاءِ پيٽ تي ڪپڙا ويڙهي رکيا هئا!)

برنس کي حيدرآباد جي دربار پڪ وڪ (Picwick) ۽ الف ليليٰ جو عجيب ميلاپ ڏسڻ ۾ آئي. انهن سينڊس بوٽ لاٿا — پر هن پنهنجو ٽوپلو نه لاٿو. انهيءَ سموري منظر انگلنڊ

جي بادشاهه، چارلس ٻئي جي ويسٽ منسٽر اسڪول جي دوري جو منظر ياد ڏياريو. "انهيءَ ڳالهه مان منهنجا شاگرد اهو نه سمجهندا ته ڊاڪٽر بسباء ڪان به ڪو وڏيڪ وڏو ماڻهو موجود آهي." ڊاڪٽر برنس، پنهنجو ڏوپلو ڀاءُ حيدرآباد جي دربار ڪي اهو ٽاڻر تي ڏيڻ چاهيو ته برطانيا حاڪم آهي. جڏهن به برنس ڪا گوريءَ ڪنهن ٽالپور ڪي کائڻ لاءِ ڏني تي ته هڪ گوري ڪيس خود ڪي به کائڻي تي پيئي — ظاهر هو ته ڪيس ميرن ڪي اها پڪ ڏيارڻي ٿي پئي ته اها گوري زهريلي ناهي. هن ڏٺو ته "انگريزي نيم طبابت جي واڌويجهه لاءِ سنڌ هڪ سٺاڻو ميدان ثابت ٿيندو."

اوائلي انگريزن، سنڌي پيڙيائڻ ڪي "يهودين ڏوڙي روسين کان به وڏو ٺڳ" هئڻ ۽ سنڌين جي ڳالهائڻ ڪي چڻن-ماڻهن جي گڏيل زورائتي ڳالهه ٻولهه جي برابر چاتو ٿيءَ. جيڪڏهن چارلس (ڊڪنس) هتي هجي ها ته جلدي سموري دنيا ڊڪنس جي سنڌ بابت ٽاڻر ڪي پيئي پڙهي ها."

برنس لکي ٿو، "هندو ٻئي درجي جا شهري هئا، ان ڪري هندو معتبر طبقي جي پيٽ ۾ ٻئي ڪنهن به برطانيا جي جهنڊي ڪي حيدرآباد جي برجن تي لهرائيندي ڏسڻ جي سچي خواهش نٿي ڏيکاري." اها ڳالهه خاص ڪري ڪراچيءَ جي سيٺ نائومل هوتچند پوچوائي لاءِ درست هئي، جنهن جون واپاري ڪوٺيون ڪڇ کان وٺي قنڌار ۽ عراق ۾ پکڙيل هيون ۽ جنهن جي پيءَ کان پنهنجو ڌرم ڇڏائي زوري مسلمان ڪيو ويو هو.

اهو سڀ اجهو هيئن ٿيو جو سال 1831ع ۾ ڪراچيءَ ۾ هڪ مزور جي پٽ، 'ڪندي (ڪندن) ڪي سندس استاد ڏاڍي مار ڪئي. هو شهر جي ڪنهن گهٽيءَ ۾ اداس ويٺو هو ته ڪيس ڏتاري مسجد ۾ آندو ويو ۽ پنهنجي ڌرم تان ڦيرائي مسلمان ڪيو ويو. ڪراچيءَ جي هندن ۾ هراس ڇانئجي

ويو. ردعمل ۾ مسلمانن ليياريءَ وٽ شهر جي پاڙيءَ کي گندو ڪيو. انهيءَ موقعي تي سيد نورل شاهه هندن جي علائقي مان لنگهندي هندن کي گهٽ وڌ ڳالهايو. ناؤونمل جي 24 سالن جي ننڍي ڀاءُ پرسرام کيس ائين ڪرڻ کان منع ڪئي. پر نورل چيو ته پرسرام پيغمبر جي بي حرمتي ڪئي آهي. جيئن مسلمانن جا ميڙ وڌندا ويا، ته پرسرام جيسلمير ڏانهن ڀڄي ويو. صورتحال کي ٿڌو ڪرڻ لاءِ، ميرن پرسرام جي پيءُ، هوتچند کي حيدرآباد سڏايو. هوتچند ٻه هزار هندن سان گڏجي ڪراچيءَ مان حيدرآباد آيو. رستي تي کيس مسلمانن جي ميڙ پڪڙي ورتو ۽ کيس مسلمان پڌرو ڪيائون ۽ هڪ پير جي گهر ۾ نظربند ڪري ڇڏيائون. سندس طهر نٿي ٿي. سگهوئي ڇاڪاڻ ته سندس عمر پنجاهه ورهين کان وڌيڪ هئي. هن مسلمانن جي هٿ جو ڪاڌو کائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ ٻارنهن ڏينهن تائين اوٻاريل ڇڻن تي گذارو ڪرڻ جو ضد ڪندو رهيو. ڪڇ ۽ جيسلمير جي راجائن ميرن وٽ احتجاج ڪيو، جن هوتچند کي گجرات ۾ لکپت ڏانهن ڀڄي وڃڻ ڏنو. اتي سندس ڪٽنب وارن شُڌي جي رسم وڏي ڌام ڌوم سان ادا ڪئي، جنهن تي لک رپيا خرچ آيو. هوتچند پوءِ ڏهه سال لکپت ۾ گذاريا.

ان ۾ ڪو عجب ناهي ته ناؤونمل مسلماني ظالم راڄ جي خلاف ٿي بيٺو ۽ برطانوي فتح ۾ هندن جو ڇوٽڪارو سمجهيائين. هن هر طرح برطانيا جي مدد ڪئي. آئوٽرام (Outram) جي لفظن ۾، پهرين افغان جنگ دوران ناؤونمل "ڪراچي کان قنڌار تائين برطانيا جو دوست" هو. هن برطانوي لشڪر جي افغانستان لاءِ روانگيءَ جو بندوبست ڪيو، ڪين هو پاڻ ۽ شڪارپور جا سيٺ جيٺ سنگهه ۽ چترو مل روڪ ۽ اوڌر تي رقمون ڏيندا هئا. اها دلچسپ ڳالهه آهي ته اُن وقت شڪارپور جو گورنر چيتمل هو، جيڪو هاڻي پارليامينٽ جي ميمبر رام جيٺملاڻي جو پڙ ڏاڏو هو. چيتمل پنهنجي نالي

جو سڪو ھلائيندو ھو. سندس تصوير اڄ به لنڊن جي انڊيا آفيس لئبرري ۾ موجود آھي. پاٽنجر (Henry Pottinger) چوي ٿو ته ٽالپرن مان "سنڌ ۾ برطانوي فوجن جا ھٿ ۽ پير ٿي پيو. ميرن ڪيس پاڻ وٽ سڏايو ۽ چياؤن ته "پنھنجي دل جي خوشيءَ لاءِ ٿو نيٺ پنھنجي پيءُ جي بيعزتيءَ جو بدلو ورتو." پر آھي وڏيڪ ڪجھ ڪري نٿي سگھيا.

ڊاڪٽر برنس وٽ سنڌ جا تفصيلي نقشا ڏسي ميرن کي صدمو رسيو. انھن چيو ته "بڇڙائي ٿي چڪي آھي، ٿو اسان جو ملڪ ڏسي ورتو آھي. 'فرنگين' کي سڀڪنھن ڳالھ جي خبر آھي." رنجيت سنگھ ڏانھن جيڪي گھوڙا دريا رستي پار ڪيا ويا ھئا، اھي سيٽلائيٽ ۽ سيارا (Satellite and Planet) 'ٽروجن جا گھوڙا' ثابت ٿيا ھئا. انگريزن انھيءَ دوري ۾ دريا جي گھرائيءَ جي ماپ ورتي ھئي ۽ پسگردائي جو نقشو تيار ڪري ورتو ھو.

۽ پوءِ افغانستان ۾ برطانوي گھوٽالو شروع ٿيو. انگريز افغانستان ۾ سنڌ جي رستي ڪان ويا ھئا، جنھن ۾ سنڌ ڪيترائي مقصد سمايل ھئا، جھڙوڪ سنڌ تي اثر انداز ٿيڻ، سکن کي ٽڪ ھڻڻ، پس منظر مان سکن کي ھيسائڻ لاءِ ڪٽر مذھبي سيد احمد بريلويءَ جي مدد ڪرڻ، وچ ايشيا ۾ وڌندڙ روسي طاقت کي روڪڻ. پر سموري انگريزي فوج تباھ ٿي ويئي. فقط ڊاڪٽر برائيڊن (Dr. Brydon) حيرتزده دنيا کي خبرون ڏيڻ لاءِ ائبٽ آباد واپس پھتو. انگريز اھا شڪست نه رڳو ھندستان ۾، پر سموري دنيا ۾ پنھنجي ھم آھنگي ڪرڻ کان سواءِ برداشت نه ڪري سگھيا. انھن تنھنڪري، ٻئي ڪنھن ھنڌ فتح جي ڏاڪ وھارڻ سان، افغانستان ۾ شڪست جي آبتڙ اثرن کي رد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ظاھر آھي ته ھاڻي انھيءَ مشق جو اميدوار سنڌ ھو. ايلفنسٽن (Elphinston) چيو ته افغانستان ۾ شڪست کان پوءِ، سنڌ ۾ اھڙي ڪارروائي

”اڏين هئي جيئن ڪو جهيڙاڪار ماڻهو بازار ۾ سار ڪاٽي، گهر وڃي، اهي خار پنهنجي زال مٿان ڪيندو آهي.“

نيپيئر نيپولياني لڙاين ۾ ڊيوڪ آف ويلنگٽن جو پسنديده جونيئر آفيسر ٿي رهيو هو. هاڻي کيس سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ بمبئي ۽ بنگال جي فوجي دستن جي ڪمانڊر جي حيثيت سان موڪليو ويو. جيئن ته هو سنڌ ۾ پنهنجي اٺن ڏيهاڙن جي شادي ڪرائڻ لاءِ ”ٽي لک رپيا“ ميڙڻ آيو هو، تنهنڪري کيس ڏاڍي تڪڙ هئي. هٿيار ڦٽا ڪرڻ بابت ويچارڻ ميرن جي ڏاڍهن ڪنهن به نه ٻڌي ۽ برطانوي پوليٽيڪل ايجنٽ، آئوٽرام جي صبر ڪرڻ جي صلاح به اجائي ويئي. نيپيئر چيو: ”اسان کي سنڌ تي قبضو ڪرڻ جو حق ناهي، پر پوءِ به اسان ائين ڪنداسين، ۽ اهو تمام فائديمند، ڪارائتو ۽ چسپائيءَ جو وڏو انساني ڪارنامو ٿيندو.“ هن وڌيڪ چيو: ”اسان اها منجهيل ڳنڍ ڪپينداسين؛ اسان ايڏو طاقتور آهيون جو اها ڳنڍ کولڻ جي تڪليف وٺي سگهون ٿا.“ پنهنجي بيمار تصور موجب، نيپيئر ايتري قدر انديشو ظاهر ڪيو ته سنڌي سپهه سالار ’هوش محمد‘ حقيقت ۾ فرينچ جنرل ’هوشي‘ (Hosche) هو!

ميرن کي اڻ جيتڻ جوڳي جنگ ۾ گهليو ويو. پر پنهنجي بهادري سان انهن پڻ ڏيکاريو ته اها نه وڙهڻ جوڳي جنگ نه هئي. پر نيپيئر ”آڻ جي پٺيءَ تي سنڌن سوداڻي توبخانو“ چئي ٽٽولي ڪئي هئي. پر ٿارنسٽن (Thornston) ڄاڻايو آهي ته 17 فيبروري 1843ع تي حيدرآباد جي پرسان، مياڻيءَ جي جنگ ۾ ”تلوار ۽ ڍال سان، بلوچن هڪ ڪان وڌيڪ ڀيرا حملي ۾ برطانوي صف کي لرزائي پوئتي ڌڪي ڇڏيو.“ هڪ ٻئي اکين ڏٺي شاهد ايسٽوڪ (Eastwick) لکيو آهي: ”انهيءَ موقعي تي بلوچن جي فيصلي ڪن بهادري کان شايد ئي ڪو گوءِ کڻي ويئي هو. انهيءَ لڙائيءَ ۾ اسان جو ڏاڍو نقصان ٿيو— 62 ڄڻا مارجي ويا، جن مان 6 برطانوي آفيسر هئا، ۽ 194

ڇهه زخمي ٿيا، جن ۾ 13 برطانوي آفيسر هئا. سنڌي لشڪر ۾ 400 ڄڻا مارجي ويا. ان کان پوءِ دٻي- دوآبي- وٽ هڪ ٻيو مقابلو ٿيو، جنهن جو ڪو چڱو نتيجو نه نڪتو.

سيٺ نائون مل جو پيءُ، هوتچند، جيڪو ڪراچيءَ بندر ۾ ٻن هفتن لاءِ خانداني جهاز ’ڪوتيا هرسپا‘ (Cotya Harispa) ۾ انتظار ڪري رهيو هو، هاڻي خوشيءَ وچان لٿو، جنهن جي اباڻن هندن ٽوڙي مسلمان ڪئي. سنڌ ۾ ميرن جو راڄ ختم ٿيو. هن پنهنجون رڳو ٽي يادگار شيون پويان ڇڏيون- حيدرآباد ۾ پنهنجا قبا، پنهنجا (آپي چوٽيءَ وارا) ٽوپ ۽ پنهنجي هوڏ جي شهرت. سنڌ ۾ جيڪڏهن ڪو ماڻهو آڪڙ واري نموني سلوڪ ڪندو آهي ته کيس ٽوڪي چئبو آهي: ”تون سمجهين ٿو ته تون ٽالپور آهين ڇا؟“

چارلس نيپيئر هڪدم گورنر جنرل ڏانهن ”I have Sin(ne)d“ جي بدران لاطيني زبان جي هڪ لفظ ”Peccavi“ ۾ خوشي ڀريو اطلاع موڪليو. هو پوءِ خزاني ۽ محل کي لٽڻ لاءِ اڳيان ٽڪيو. پر ميرن جو خزانچي، ديوان آوتراءِ ملڪاڻي کيس آڏو آيو. نيپيئر خزاني جون ڪنجيون وٺڻ لاءِ آوتراءِ جي گهر ويو، پر هن کيس چيو ته هو ميرن جي حڪم کان سواءِ ڪنجيون سندس حوالي نه ڪندو. نيپيئر کيس گولي هڻڻ جي ڌمڪي ڏني، پر آوتراءِ پنهنجي ڳالهه تي اٽل رهيو. سندس، چٽڪ جواب تي نيپيئر ڪنڌ جهڪائي هليو ويو.

ان کان پوءِ نيپيئر، آوتراءِ کي قلعي مان عورتن کي ڪڍڻ جو انتظام ڪرڻ لاءِ چيو، جو رڳو آوتراءِ ئي حرم ۾ وڃي سگهيو ٿي. آوتراءِ خزاني ۾ قيمتي شين سان ڀريل ڏولي پويان ڏولي ٻاهر موڪليندو ويو. جڏهن ٽيرهين ڏولي ٻاهر اچي رهي هئي ته هوا جي لهر سان پردو پاسيرو ٿي پيو، ۽ ڏولي اندر ڪجهه ويٺل نظر نه آيو. پوءِ نيپيئر ڪجهه انگريز عورتن کي بيگمن کي ٻاهر ڪڍڻ لاءِ موڪليو، جن مان هر هڪ کي

رکيو ٿي وڃيا ڪٽڻ جي اجازت هئي.

آوتراء ۽ شوقي رام آڏواڻي (ساڌو هيرانند جي پيءُ) جي اڳواڻيءَ ۾ ماڻهو هٿ ۾ تلوار کڻي ٻاهر نڪري آيا ۽ چيائون ته اهي واجبي قيمت تي گهربل سيڌو ڏيندا، پر ڦرلٽ ٿيڻ نه گهرجي. انهيءَ ڳالهه شهر کي ڦرلٽ کان بچايو.

گهڻن هندن ميرن کي رقمون اڌاريون ڏنيون هيون. مکي تاراچند ۽ ٻين هندن چاهيو ٿي ته نيپيئر اهي قرض، ملڪي ذميواري جي طور واپس ڪري، پر نيپيئر انڪار ڪيو. انهيءَ تي انهن پيسا گڏ ڪيا ۽ لهڻيدارن کي ڪي قدر قرض پري ڏنائون. نيپيئر جي سلوڪ جي خلاف احتجاج ۾ تاراچند برطانوي جاگير وٺڻ کان انڪار ڪيو، جيڪا پوءِ حيدرآباد جي هيرآباد ٿي.

نيپيئر آوتراء جي ذهانت ۽ ديانت کان ايڏو متاثر ٿيو جو کيس نوڪريءَ جي آڇ ڪيائين، پر آوتراء انڪار ڪيو. ايتري قدر جو پينشن وٺڻ کان به انڪار ڪيائين، پر پوءِ هن ميرن جي معرفت پينشن وٺڻ قبول ڪئي.

نيپيئر سنڌ هٿ ڪئي، پر جنهن ابهم زوراوري سان انهيءَ تي قبضو ڪيو ويو، انهيءَ هندستان ۽ انگلنڊ جي معزز انگريزن کي هڪجيترو صدمو رسايو. سنڌين ته کيس "شيطان جو ڀاءُ" ڪوٺيو. ميرن پنهنجي وڪيلن- آخوند حبيب الله، ديوان ميٺارام ۽ ديوان ديارام لنڊن (19، هارلي اسٽريٽ) ڏي موڪليو، آزاريل بيگمن، راڻي وڪٽوريا کي درخواستون پيش ڪيون، پر هڪ به نه ٻڌي ويئي، کين هلئي وڃڻ ۽ مقامي اختياري وارن سان رجوع ڪرڻ جو چيو ويو. پر جلدئي انگريزن جو غصو ڀڙڪو کائي ظاهر ٿي پيو. (The Londn Times) (6 مئي 1843ع) ۾ هڪ مُک ليک شايع ٿيو، جنهن ۾ "ڦرلٽ ۽ جلدي ڪارروائي جي قطعي ۽ طئه ٿيل منصوبي" جي مذمت ڪئي. The Bombay Times انهي کي "غير

عقلي جنگ" ڪوٺيو ۽ چيائين ته برطانوي "آفيسرن ميرن جون بيگمات ڪنيون آهن." جڏهن 800 سپاهي ڪراچي ڪالرا ۾ مري ويا ته Dehli Gazzet مري ويلن جي وڏي ڳاڻيٽي، وڏي خرچ ۽ "بي حد خسيس بي عزتين" کي سنڌ جي بي انصافانه فتح سان منسوب ڪيو.

نيپيئر پنهنجي خصوصي قهر سان بدلو ورتو. هن پنهنجي دوست کي خط ۾ لکيو "جيستائين آئون ڪنهن ايڊيٽر کي قتل نه ڪريان تيستائين مون مان ڪنهن به بهتر مزاج جي اميد نه رکج."

پر انهي هوندي، انهي موضوع تي گورنمينٽ جو 'بلو بوڪ'- 'وائيٽ پيپر' (ڪچو چٺو) جو پراڻو نمونو- تنقيد ڪندو رهيو. برطانوي وزيراعظم پيل (Peel) ۽ گورنر جنرل ايلنبرو (Ellenborough) پريشاني محسوس ڪئي. پيل، ايلنبرو کي (Scinde) سنڌ جي معاملن مان پيدا ٿيندڙ "سرڪار جي بي انتها ۽ وڌندڙ پريشاني ۽ ان جي وجود ۽ عام خلق جي مفاد کي خطري" جي باري ۾ لکيو. ايلنبرو کي سنڌ ميرن کي واپس ڏيڻ تي غور ڪرڻ لاءِ چيو ويو— خاص ڪري انهي حقيقت جي پيش نظر ته سنڌ ۾ فوج تي صوبي جي آمدني کان ڇوڙٿو خرچ اچي رهيو هو.

پر ڏاڍو مڙس ڊيوڪ آف ويلنگٽن سنڌ کي انگريزي حڪومت سان ڳنڍي ڇڏڻ جي حق ۾ هو. هن ايلنبرو کي "سنڀالي رکڻ" ۽ "وڏيڪ بدڪار پريس آف انڊيا جي وڏاءُ ڪيل بيانن تي بحث ڪندڙ 'بدڪار لنڊن پريس" جي باري ۾ گهٽي ڳڻتي نه ڪرڻ لاءِ چيو. هن مسئلي تي قابو پاتو، جڏهن چيائين: "ڇا اسان جي آئيني انتظامي اختياري وارا سکن جي مدد لاءِ سنڌوءَ تي فرينچ جانبازن جي شروع ڪيل ۽ قائم ٿيل بيڙڪ ڏسڻ لاءِ تيار آهن؟" اهي تيار نه هئا ۽ اهڙي طرح سنڌ کي انگريزي حڪومت سان ملايو ويو. برطانيا عام خلق

جي راھ کي تڏو ڪرڻ لاءِ ايلنبرو کي واپس گهرائي ورتو. نيپيئر بلڪل درست چيو هو: ”حالتن جي فطرت، سنڌ (Scinde) کي وڏيڪ عرصي لاءِ خودمختيار حڪومت جي حيثيت سان، جاري رهڻ کان روڪي رهي آهي. جيڪڏهن 1843ع ۾ ساڻس لڙائي نہ ڪجي ها، تہ اها 1853ع ۾ ڪجي ها.“ هن چيو، بلوچ پڻ ”سنڌ (Scinde) ۾ ڌاريا“ آهن. نيپيئر دليل ڏنو تہ جيئن تہ برطانيا هندستان ۾ هڪ اعليٰ طاقت آهي، تنهنڪري سنڌ جا ماڻهو ”پنهنجي اميدن ۽ خواهشن سان اسان جا پنهنجا“ آهن.

نيپيئر صحيح هو، هندستان جي خودمختياري ورهائڻ جوڳي نہ آهي.

11

ڪراچي: اوپر جي راڄ

جڏهن مياڻي ۽ دبي جي لڙائيءَ جي دز ويهي رهي ته برطانيا جي وزيراعظم پيل (Peel) ۽ حزب اختلاف جي قائد، جان رسيل (Johon Russel)، نيپيئر کي برطانوي پارليامينٽ ۾ متفق طور شڪريي جو ووٽ ڏيڻ لاءِ گڏ ٿيا. نيپيئر پڻ ستر هزار پائونڊ اسٽرلنگ جي روڪ رقم جو انعام حاصل ڪري خوش ٿيو. هو هاڻي پنجن سالن تائين ايلنبرو (Lord Ellenborough) جي انهيءَ خواهش کي عملي جامو پارائڻ لاءِ ويهي رهيو ته ”اسان کي سنڌ ۾ سڀڪجهه مستقبل لاءِ ڪرڻ گهرجي، اسان کي هڪ پڻي مصر کي جنم ڏيڻو آهي.“ نيپيئر چيو: ”جيڪڏهن ڪنهن مهذب ماڻهوءَ کان پڇجي ته جيڪڏهن توهان سنڌ جو حاڪم هجين ته جيڪر ڇا ڪرين ته سندس جواب هوندو ته مان دريا تان محصول جون چنگيون ختم ڪندس؛ ڪراچيءَ کي فري پورٽ بنائيندس؛ سکر کي دريا جي واپاري منڊي بنائيندس. مان دريا جي پنهي ڪپن کان ترڪن جا رستا ٺهرائيندس؛ مان آگبوٽ آڻيندس.“ ۽ هن دريا جون چنگيون ختم ڪرڻ جي شروعات سان، انهيءَ تي عمل ڪرڻ شروع ڪيو.

هن هڪدم بلوچ جاگيردارن کي پاڻ وٽ گهرائي، سندن تلوارون کين واپس ڪيون ۽ سندن جاگيرون بحال ڪيائين. ڪن سردارن کي راڻي وڪٽوريا جي تصوير کي سلامي ڏيڻ جي خاص مهرباني جي طور اجازت ڏني ويئي، جيڪا هونئن عام ماڻهن ۽ نوڪرن چاڪرن جي نظر کان بچائي پردي ۾

ڏکي رکي هوندي هئي، نيپيئر کين چيو: ”منهنجو حڪم مڃو! اوهان کي جيڪي وڻي سو ڪريو- ڦريو، قتل ڪريو، جنهن جي مون منع نه ڪئي آهي- سڀڪجهه ڪريو، جيستائين مان منع نه ڪريان.“ برطانيا جي حڪم جي پيروي ڪندي هنن اهو ئي ڪيو. باقي ڳالهين لاءِ قانون سنڌن طرفدار هو.

عام سنڌي ماڻهو هڪدم انهيءَ رشتي پٺيان پيو. هن لاءِ ’لاٽ صاحب‘ (Lord) ۽ ’ليڊي صاحب‘ (Lady) هڪدم وڏي اختيار جا مالڪ هئا. جڏهن کين سنڌن اڳيان حاضر ٿيڻ جو حڪم ملندو هو ته آهي پنهنجون جتيون ٻاهر لاهي ايندا هئا. ڪنهن به انگريز جو پنهنجي ملاقاتيءَ کان پهريون اهو سوال هوندو هو: ”ڇا تون بدمعاش آهين؟“ ۽ اهو ملاقاتي ريءَ وانگر پنهنجي بدمعاشيءَ ۽ پنهنجي اطاعت- ٻئي ڳالهيون اٿين ڇئي تسليم ڪندو هو: ”اسان سرڪاري بدمعاش آهيون.“ سنڌ ۾ ’وڏيري‘ (وڏي زميندار)، واڻيي، پير ۽ (گوري يا ڪاري) ’صاحب‘ جي وچ ۾ اختيارين جو چوڪنڊو ترتيب ڏنو ويو.

نيپيئر ٺاهوڻي سورهيائي سان تنهي پريزيڊنسين مان انجنيئر گهرائڻ جو وعدو ڪيو هو ته جيئن سنڌوءَ جو پاڻي، اپرندي-ناري مان لنگهي ڪڇ جي هندو ايراضيءَ ۾ وهي وڃي. پر جلدئي هن محسوس ڪيو ته ڪڇ جي قسمت جو فيصلو ڪلهوڙن جي ٺاهيل ’الله بند‘ نه، پر زلزلي کان پوءِ، سنڌوءَ جي اولهائين وهڪري جي ڪري ٿي چڪو هو. تنهن ڪري هن هڪدم پراڻن واهن کي سڌارڻ ۽ نوان واهه کوٽائڻ لاءِ، ’واهن جو کاتو‘ کوليو.

هندن کي متاثر ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هن جامع مسجد غزنيءَ جو دروازو ’سومنات جي ڦرلٽ ۾ کسيل دروازي‘ جي طور، هندستان آندو. پر جلدئي هندو ماهرن انهيءَ کي غير اصلوڪو پڌرو ڪيو.

نيپيئر هارين کي 1843ع کان اڳ ۾ ڏنل قرض معاف

ڪري ڇڏيا. هن سنڌ ۾ 'پوليس ڪاتو' کوليو، جيڪو هندستان جي ٻين سڀني صوبن لاءِ مثال بڻجي ويو.

نيپيئر خاص ڪري انصاف جي انتظامي معاملي ۾ ڌيان ڪيو. سندس هدايتون هونديون هيون: "جنهن ڳالهه کي ماڻهو انصاف چون، اُنهيءَ کي وزن ڏيو، نه ڪي انهيءَ ڳالهه کي وزن ڏيو، جنهن کي قانون، انصاف ٿو ڪوٺي." هن هڪ ڀيري منڇر جي مُهاڻي جو مقدمو ٿي ڏينهن هلايو ۽ فيصلو ڪيائين ته اهي مڇي مارڻ جو رڳو ٿي سيڪڙو محصول ڏين. هن هڪ ڀيري ورڇي چتاءُ ڏيندي چيو هو: "ڪاردارن ۽ پوليس وارن، مان درجن کي پورا پورا ڪندو آهيان. شاهدين هوندي، مان فيصلو غريبن جي حق ۾ ڪندو آهيان."

نئين نظام ۾ جيڪي ٻه طبقا ناراض ۽ ناخوش هئا، اهي هئا: اڳوڻا ٽالپور حاڪم ۽ هندو عامل ملازم. ٽالپورن پنهنجي حڪومت وڃائي هئي ۽ انگريزن عاملن کان اعليٰ انتظامي عهدا کسيا هئا. پر ٽالپور جلدي جاگيرن ۽ پينشنن تي پرچي ويا ۽ انتظامي ۽ اقتصادي توسيع سان عاملن اڳي کان به اڳري ترقي ڪئي. [ورهاڱي کان اڳ، سنڌ جي اڳوڻي ڪمشنر، سر پيٽرڪ ڪئڊل (Sir Patric Cadell)، پاڪستان جي ٺهڻ کي اطلاعات ۽ نشريات جي وزير، پير علي محمد راشدي کي لکيو هو ته عاملن کي بهترين منتظم سمجهان ٿو، جن سڀني ميدانن ۾ پاڻ موکيو آهي. انهيءَ ۾ اچرج جي ڳالهه ناهي ته چوڏهن سنڌي، جيڪي سمورا آءِ- سي- ايس ۾ ويٺا، تن مان ٻارنهن عامل هئا.]

انهن سڀني ڳالهين پنجاب کي متاثر ڪيو. انهيءَ مان مراد ته پنجاب، کي متاثر ڪرڻ جي هئي، جيڪو ان وقت 'سکا شاهي' ۾ ڀيسجي رهيو هو ۽ برطانيا جي جهوليءَ ۾ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي رهيو هو.

پر نيپيئر سنڌ جي پهرئين برطانوي حڪمران هئڻ کان سواءِ ٻيو به گهڻو ڪجهه هو. هو وڏي دور رس نگاهه واري

شهنشاهيت جو معمار هو. ”هيرن ۾ جيئن ڪوهنور آهي، قومن ۾ تيئن هندستان آهي. جيڪڏهن مان ٻارنهن سالن لاءِ هندستان جو شهنشاهه هجان ها ته مان منجهس ريلوائي جو چار وڇايان، درياهن تي پليون ٻڌايان ها، حڪومت جي گادي دهلي يا ميرٺ يا سمله يا الله آباد مقرر ڪريان ها. ڪنهن به هندستاني شهزادي جو وجود به نه هجي ها. ’نظام‘ جو نالو به نه ٻڌجي ها. نيپال اسان جو هجي ها ۽ قسطنطنيه ۾ (ترڪي) شهنشاهي دربار سيءَ جي تپ ۾ ورتل هجي ها، جڏهن ته روس ۽ چين جي بادشاهن جي نبض 100 ڪسان ڪڏهن گهٽ نه هجي ها!

”جيڪڏهن مان هندستان جو بادشاهه هجان ها ته مان ماسڪو ۽ چين کي لوڏي وجهان ها. جيڪڏهن مان انگلنڊ جو بادشاهه هجان ها ته مان دهليءَ جي محل مان روس ۽ فرانس کي ڏنڊن وارو ڏونشو ٺڪاءُ ڪرايان ها. مغرب ۾ سيڪجهه انگلنڊ جي آرمار هٿان گهرجي ۽ مشرق ۾ سيڪجهه هندستاني فوج هٿان گهرجي.“

پر انهن سينئي لياقتن سان، نيپيئر هڪ منظم يا معمارڪان وڌيڪ جنگي جوڌو هو. 1850ع ۾ سندس وداع ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ سان ڳنڍيو ويو ۽ بارٽل فريئر کي ان جو پهريون ڪمشنر مقرر ڪيو ويو. فريئر کي ڏڪڪو رسيو، جڏهن هن ڏٺو: ”هڪ ميل ڊگهو پڪو ذريعي ڳنڍيل يا پڪو رستو به نه هو: ڪنهن به قسم جي صاف ٿيل پنجن ميلن جي رازڪي پل به نه هئي، ڪو ڊاڪ بنگلو، سراءِ، ڌرم شالا يا ضلعي ڪچهري به نه هئي، ڪورٽ، لاڪ اپ، پوليس ڊاڻو يا ڪنهن به قسم جي آفيس به نه هئي، نه ضلعي حد بنديون، ايتري قدر جو ڳوٺن جي فهرست به نه هئي، نه سروي نه سيٽلمينٽ ڪجهه به نه هو.“

جيتوڻيڪ اُن وقت سنڌس عمر رڳو ٻنجٽيهہ ورهيہ هئي، پر پوءِ بہ فريئر برطانوي صديءَ جو سنڌ جو هڪ بهترين منظم ثابت ٿيو. 1850ع کان 1859ع تائين، نون ورهين جي مختصر عرصي ۾، هن سنڌ جو مهاندو ئي تبديل ڪري ڇڏيو. 1853ع ۾ هن سنڌ کي پهريون اسڪول ڏنو. 1858ع ۾ هن 'سنڌ ريلوي ڪمپني' کي ڪراچي - حيدرآباد ريلوي ٽرئڪ تي ڪم شروع ڪندي ڏنو. ليفٽيننٽ فائف (Lt. Fife) نالي هڪ انجنيئر کيس نقشو ٺاهي پيش ڪيو، جنهن آخر ۾ عظيم سکر براج ۾ مقصد ڳولي ورتو ۽ سنڌ کي هڪ ڪارائتي صوبي ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. براج پوڻ آئيندڙ واهن کي قابو ڪيو پر ان جي ڪري عام خوشحالي آئي ۽ صوبي ۾ ڏوهن جي رفتار ۾ گهٽتائي ٿي.

فريئر ڪراچيءَ ۾ هڪ 'تجارتي ميلي' جو اهتمام ڪيو، جنهن نہ رڳو سموري هندستان، پر وچ ايشيا کي بہ پاڻ ڏانهن متوجہ ڪيو.

فريئر، وائسراءِ کان اها ڳالهہ پڻ مڃائي تہ انگلنڊ کان ايندڙ جهاز، بمبئي پهچڻ کان اڳ، ڪراچيءَ ۾ ترسن - جيڪا برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپني اڳ ۾ رد ڪئي هئي - انهيءَ سان ڪراچي، جنهن کي نيپيئر 'اوير جي راڻي' ڪوٺيو هو، دنيا جي هڪ حقيقي گاديءَ واري هنڌ جي صورت ۾ اڀري پيئي. اڄ ڪلهہ سنڌ ۾ مهاجرن جي خلاف سنڌ جو هڪ اعتراض اهو بہ آهي تہ انهيءَ عظيم شهر جي نالي اچارڻ جي بہ کين سڌ ناهي. اهي 'ڪاراچي' يا 'ڪرانچي' يا ڪجهہ ٻيو پر اصلوڪو نالو 'ڪراچي' نہ ٿا ڪوٺين.

جنرل جيڪب سنڌ جي آترئين حصي جو انتظام ايڏو سٺو هلايو ۽ ترقي وٺرائي، جو انهيءَ جو نالو سندس نالي پٺيان 'جيڪب آباد' ضلعو رکيو ويو. ساڳي ريت، پارڪر سنڌ جي ڏکڻ - اوير ۾ ايڏو چڱو ڪم ڪيو(؟) جو 'ٿر' ضلعي

جو نالو 'ٿرپارڪر' رکيو ويو. (تازو 1990ع کان ٿرپارڪر ضلعي کي ٻن حصن ۾ ورهائي، ٻراڄ ايراضيءَ ۾ 'ميرپورخاص' ضلعو ۽ ٿر ايراضيءَ ۾ 'ٿر' ضلعو تشڪيل ڏنا ويا آهن.)

فريئر سنڌي صورتخطيءَ جو پڻ فيصلو ڪيو ۽ پوءِ هيٺين سطح تي انتظاميا جي ٻوليءَ جي طور رائج ڪيائين. ايتري قدر جو هن 1852ع ۾ سموري هندستان ۾ سنڌ کي 'سنڌ ڊسٽرڪٽ ڊاڪ' (Scinde District Dawk) تحت پهرين ٽپال ـ ٽڪلي جاري ڪرڻ جو شرف بخشيائين.

1857ع ۾ جڏهن عظيم انقلاب جي باهه ڀڙڪي، تڏهن ميرپور خاص جي مير شير محمد خان انگريزن سان مهاڏو اٽڪايو ۽ ڪيس ڪراچيءَ جي رام باغ (هاڻي آرام باغ) ۾ توب سان اڏايو ويو. پيو دريا خان جلباڻي، جنهن کي نيپيئر جاگير عطا ڪري پنهنجو ڪيو هو، عظيم انقلاب ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ جي عيوض عدن ڏانهن جلاوطن ڪيو ويو. پر پوءِ جو باقي عرصو سنڌ ۾ ايڏو امن امان رهيو، جو فريئر سموريون برطانوي فوجون آتر ۾ مدد لاءِ موڪلي ڇڏيون.

فريئر پوءِ بمبئي جي گورنر جي عهدي تي به رهيو ۽ آن کان پوءِ وائسراءِ جي ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جو ميمبر مقرر ٿيو. انهيءَ حيثيت سان هن اعليٰ پاليسي ٺاهڻ ۾ حصو ورتو. لارڊ لارينس (Lord Lawrence) جو پنجابي مڪتب ـ فڪر، هندستان کي يڪسان وحداني ملڪ ۾ يڪجا ڪرڻ جو خواهشمند هو. سنڌ نعرو هو: 'سنڌو ڏانهن واپس هلو'. سر فريئر جي سنڌي مڪتب ـ فڪر، هندستان جي گوناگونيت کي پسند ڪيو. هنن ڍري گڏيل سرشتي جي حمايت ٿي ڪئي، جنهن کي ڪنهن به قيمت تي، وچ ايشيا تائين ڪارائتي نموني وڌائڻ سگهجي، جيئن هندستان حڪمت عمليءَ واري مضبوط سرحد قائم ڪري وٺي. پنجابي مڪتب ـ فڪر انهيءَ ڳالهه کان خبردار ٿي ڪيو، جڏهن ته سنڌي مڪتب ـ فڪر فارورڊ پاليسي

جي حمايت ٿي ڪئي. 1876ع ۾، فريئر ڪوئيٽا تي قبضي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ۽ افغانستان جي هرات ۽ قندار شهرن ۾ ايجنٽ مقرر ڪيائين.

سيپٽي ڪمشنر، فريئر جهڙا لياقت پريا نه هئا. منجهانئن جي. اي. ٿامس (G. A. Thomas) جي ڪنڌ ۾ ڪلي لڳل هئي، جنهن لاءِ 'سنڌ آبزرور' (Sind Observer) اخبار 'ٿامس خدا' ('God Almighty' Thomas) لکيو. پر برطانوي راڄ انفرادي نه، پر اداراتي هو، جنهن جي عام رواجي انتظام ۾ ڪوبه شڪ نه هو. سنڌ ۾ هڪ صديءَ جي ناخوشگوار عرصي جي انگريزي راڄ دوران، هنن سنڌ کي روڊ ۽ ريلوايون، واهه ۽ پليون، اسڪول ۽ اسپتالون، سوچ ۽ آدرش ڏنا، جن صوبي جي چهري کي وچئين دؤر مان ڪڍي جديد دؤر ۾ آڻي بدلائي ڇڏيو.

نيپيئر چيو هو: "اي ڪراچي، تون اجا اوير جو شان ٿيندينءَ. اي ڪراچي، ڇا تنهنجي شان کي ڏسڻ لاءِ مان وري زنده ٿي اچي سگهندس!" ڳو پنجاهه ورهيه پوءِ ڪراچيءَ جو شان ڏسي، نيپيئر سچ پچ ڏاڍو خوش ٿئي ها. سنڌ ۾ پهريون ڪاليج ڪراچيءَ ۾ قائم ٿيو، جيتوڻيڪ شاگردن جو وڏو تعداد حيدرآباد کان آيو هو، ڇاڪاڻ ته جيئن رشي ڏيارام چيو هو: "ڪراچي سنڌ کان وڌيڪ اهم آهي."

رابندرناٿ ٽئگور حيدرآباد کي "هندستان جو سڀ کان وڌيڪ فئشن وارو شهر" ڪوٺيو. شڪارپور وچ ايشيا جو بينڪر ٿي پيو ۽ جڏهن روس ۾ انقلاب آيو ته اهو ڏکڻ ايشيا جو پڻ بينڪر ٿي پيو. سکر جو سنڌوءَ جو منظر- مٿان وري زنده پير جو بيٽ، لئنسڊائون پل جي پير ۾ بکر جو بيٽ، وچ ۾ ساڌ ٻيلي بيٽ جو مندر، ۽ هيٺ ستن واهڻ واري سکر جي پل- دنيا ۾ قدرتي ۽ انساني جوڙيل سونهن جي خوبصورت نظارن مان هڪ آهي. پئڪس برٽينيڪا (Pax Britannica)،

پنهنجي سيني اوڻاين جي باوجود، حيدرآباد ۽ شڪارپور جي واپارين کي ساليانو ادائي ڪروڙ رپيا سنڌ ۾ آڻڻ ۾ مدد ڪئي- جڏهن ان وقت صوبي جي ساليانو بجيٽ رڳو پنج ڪروڙ رپيا هئي. پير علي محمد راشديءَ جي لفظن ۾، ”پر ناؤون مل جي غداري نه ڪري ها ته سنڌي مسلمان اڃا تائين گهوڙن ۽ اُٺن تي سواريون ڪن ها ۽ سنڌي هندو گڏهن ۽ خچرن تي سواريون ڪن ها.“

پر انگريزن جي ڏنل سڀ کان وڏي سوکڙي جديد تعليم ۽ سڀنيءَ جي برابري هئي، پوءِ هندو هجي يا مسلمان. مسلمانن جي راڄ ۾ هندن لاءِ گهوڙي جي سواري، زمين جي مالڪي يا لشڪر ۾ڀرتيءَ جي منع ٿيل هئي. 1843ع ۾، هندو، جيڪي ڪل آدم شماريءَ جو 25 سيڪڙو هئا، وٽن زمين جو هڪ به ايڪڙ نه هو، 1947ع ۾ زمين جي 40 سيڪڙو حصي جا مالڪ هئا. ايتري قدر جو شڪارپور ۾ هڪ ڪيرو واري مترا داس جو پٽ ”مترائي آءِ- سي- ايس“ ٿيو. جڏهن پهريون سنڌي- ايڇ- ڪي- ڪرپالاڻي آءِ- سي- ايس لاءِ چونڊيو ويو ته سنڌس پرائمري اسڪول جا استاد سندس ڇوڪراٽيءَ کي ڇڪڻ لاءِ خوشيءَ مان اگهاڙي وڏي آيا هئا.

پر اهو خود برطانوي نظام نه هو، جنهن اهي نتيجا پيدا ڪيا. اها اصل ۾ مقامي ماڻهن جي موٽ هئي، جنهن انهيءَ کي حقيقت جو روپ ڏنو، جيڪا هونئن رڳو لڪل هئي.

مسلمانن ۾ آغا خان ۽ محمد علي جناح سنڌ ۾ چاوا، جن سياست ۾ نالو پيدا ڪيو. مرزا قليچ بيگ تعليم، انتظاميا ۽ ادب جو ٿنڀو بڻيو. حسن علي آفندي ڪراچيءَ ۾ مدرسو کوليو، جنهن مان سنڌي مسلمانن جو جيڪو مختصر وچون طبقو اُسريو، انهن مان جي- ايم ڀرڳڙي پهريون سنڌي بئريسٽر ٿيو.

گدو مل، آوترائي ۽ ناؤون مل جي روايت تي عمل ڪندي، هندن بيشڪ اوچ شخصن جي هڪ مڪمل ڪهڪشان پيدا

ڪئي. هي اهي ڏينهن هئا، جڏهن ڪراچيءَ کان بمبئي پهچڻ ۾ چار مهينا لڳي ويندا هئا. (آگبوٽ جي دؤر کان اڳ وارن ڏينهن ۾ ايٽن ورلي ٿيندو هو. ايتري قدر جو انهن ڏينهن ۾ ڪلائيو (Lord Clive) جو جهاز هندستان جي ٽن سفرن مان، ٻن سفرن دوران ڀلجي ڏکڻ آمريڪا جي رستي ڏانهن هليو ويو هو!) مئٽرڪ جي پهرين چئن شاگردن- چوهڙمل پنجابي، نولراءِ آڏواڻي، ڏيارام چيتمل ۽ ڪؤڙومل ڪلٽاڻي- لاءِ امتحان پاس ڪرڻ ايڏو ڏکيو هو، جو رڳو هڪ شاگرد چوهڙمل پنجابي امتحان پاس ڪري سگهيو. پر انگريزن سندن صلاحيتن کي ڄاتو ٿي. انهن مئٽرڪ ۾ ناپاس ٿيلن کي پڻ نوڪريون ڏيئي سندن همت افزائي ڪئي، ۽ انهن ڪيڏو نه نالو ڪڍيو! ڏيارام چيتمل وڏو وڪيل ٿيو. هن ڊي. جي سنڌ ڪاليج- جيڪو سندس نالي پويان سڏجي ٿو- جي مالي مدد لاءِ ڪيترن ئي هندن کان هڪ مهيني جو پگهار چندي ۾ ورتو. نولراءِ هڪ وڏي اسڪول، 'نولراءِ هيرانند اڪيڊمي' جو پايو وڌو، جيڪو سندس ۽ ڀاڻس هيرانند جي نالي پويان سڏجي ٿو. ڪؤڙيمل (1844ع- 1916ع) 'ساميءَ جي سلوڪن' جي ڪوجنا ڪري اهي ڇپايا، جنهن ساميءَ کي شاهه ۽ سچل سان گڏ، ٽئين وڏي شاعر جي حيثيت ڏني. ڪؤڙيمل استادن جي سڀا جي پڻ صدارت ڪئي ۽ سنڌ جي وچولي واري علائقي، 'ساهتيءَ' ۾ نئون روح ڦوڪيو.

چوهڙمل پهريون گريجوئيٽ ٿيو ۽ تارا چند پهريون سنڌي ڊاڪٽر ٿيو. سادو هيرانند پهرين سنڌي اخبار/ رسالي 'سنڌ ٽائيمس' (Sind Times) ۽ 'سنڌ سڌار' جو ايڊيٽر مقرر ٿيو ۽ ڪنول سنگهه پهرين سنڌي روزنامه 'سنڌ واسي' (1914) جاري ڪئي. پر برطانوي دؤر جو سڀ کان وڏو سنڌي، جنهن کي اسان سياست کان پاسيرو رکندا سين- رشي ڏيارام هو. (ڏيارام گدومل شاهاڻي کي ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي دؤر جي مشهور شخصيت گدو مل جي پويان سڏجندڙ گدواڻي آکهه

سان ملائي منجهايو نه وڃي.) هو بيشڪ 'يگ پرش' (The man of the Age) آهي. هن برطانوي دؤر دوران سنڌ جي روشن ۽ بهترين نمائندگي ڪئي.

ڏيارام (1857-1927ع) ڊسٽرڪٽ اينڊ سيشن جج جي عهدي تي رهيو. پر سندس اصلي ڪم ڪورٽ کان ٻاهر هو. ڊي-جي سنڌ ڪاليج قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪرڻ کان سواءِ، ڪراچيءَ ۾ هڪ وڏي هاسٽل 'ميٺارام هاسٽل' تعمير ڪرڻ لاءِ هن پنهنجي پاءُ ميٺارام کي هڪ هزار گنيون چندي ۾ ڏيڻ لاءِ تيار ڪيو. سندس ٽرسٽ ڊي-جي نيشنل ڪاليج حيدرآباد قائم ڪرڻ لاءِ هڪ لک رپيا چندي ۾ ڏنا.

ڏيارام 'ناري شالا' قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي، جيئن اتي وداڻون پنهنجو وقت گرو گرنٿ صاحب پڙهڻ ۾ گذارين ۽ سماجي ڪم ڪن. هن "اسان جي ڇوڪرين خلاف ستن پاپن" خلاف مهم هلائي. اهي پاپ هئا: ننڍي ڇوڪرين لاءِ سندن ڇهري ۾ ٻانهن ۾ سيون ٽنبڻ؛ کين اسڪول نه موڪلڻ ۽ راند نه ڪيڏڻ؛ سندن ٻانهن ۾ ٻانهين جو بوجھ پارائڻ؛ ننڍي پڻ ۾ شادي ڪرائڻ؛ سسن طرفان کين هيسائڻ؛ ننڍي پڻ ۾ ٻار ڄڻڻ؛ وڃم دوران موت ان کان پوءِ مرد جو هڪدم ٻي شادي ڪرڻ. هن ڏاج (ڏيتي ليتي) جي رواج خلاف جنگ جوتي ۽ پنچائت کان وڌ ۾ وڌ پنج سؤ رپيا طئه ڪرايائين. جڏهن سندس ڌي رڪمڻيءَ جي شادي ٿي ته ان موقعي تي هن پاڻ رکيو پاپڙ ۽ شربت پياري اهڙو مثال قائم ڪيو. (آگري جي راڌا سوامي پنٿ وارن سنڌي عورت کي پنهي ٻانهن ۾ عاج جي ٻانهينءَ بدران رکيو هڪ يا وڌيڪ سونا ڪنگڻ پائڻ لاءِ چيو.) ڏيارام پليگ ۾ ورتل بيمارن جي خدمت ڪرڻ لاءِ ٽي مهينا موڪل ورتي ۽ انهيءَ وقت دوران عيسائي پادرين جي تبليغ ۾ ڦاٿل اٺ سؤ يتيمن کي بچايائين.

سندس پيءُ، گدو مل ست سال هردوار ۾ سنسڪرت جي

ايپاس ۾ گذاريا هئا. هن سنڌ ۾ واپس اچي برهمڻن جي ڇوڪرن کي سنسڪرت زبان سيکاري. جڏهن ڇوڪرن سائنس بحث ڪيو ته ڪين برهمڻن جي حيثيت ۾ ڪانئس .متاهين هنڌ تي ورهايو وڃي، جو هو ڄاڻ هڪ معمولي عامل آهي ته هو ڪليو ۽ ڪين متاهين هنڌ تي وهاريائين. هو ڪين وظيفو پڻ ڏيندو هو. سنڌس پٽ ڏيارام انهيءَ مقصد لاءِ حيدرآباد ۾ هڪ 'سنسڪرت پاٺشالا' جي سهڻي عمارت جوڙائي.

ڏيارام کي ماهوار 1120 رپيا ملندا هئا، جنهن مان 150 رپيا پاڻ تي خرچ ڪري، باقي سمورا خيراتي ڪمن ۾ ڏيئي ڇڏيندو هو. ايتري قدر جو هن آرسي خريد ڪرڻ تي چند آنا به خرچ نه ڪيا ۽ پنهنجو پٽڪو دريءَ جي شيشي جي اڳيان ٻڌندو هو. هن انشورنس ڪمپني ۽ پراويڊنٽ فنڊ قائم ڪيا ۽ هوميوپٿي جو ايپاس ڪيائين ۽ اُن کي هٿي ڏنائين.

جج جي حيثيت ۾، ڏيارام تمام اوچي شخصيت جو مالڪ هو. جڏهن شڪارپور جي هڪ سيٺ، ميول داس زوري ڪئي ته هن ڪيس ست سال جيل جي سزا ڏني، جيتوڻيڪ سيٺ تمام مقبول شخص هو. ٻيو مشهور مقدمو، جيڪو هن فيصل ڪيو، حضوريءَ جو هو. هن مذهبي شخص تي قتل جو الزام هو. هن پنهنجي بچاءُ ۾ چيو ته "مقتول کي قتل ڪرڻ لاءِ مون کي الله جو حڪم (الهام) ٿيو هو." ڏوهاريءَ جي الهام جي باوجود، ڏيارام کيس عمر قيد جي سزا ڏني.

پر هن سڀ کان اهم مقدمو احمدآباد جي جامع مسجد جو فيصلو ڪيو هو. مسجد جا امانت دار مسجد جي زمين جا حصا وڪڻي، پيسا پاڻ هڙپ ڪري رهيا هئا. امام ڪورٽ کي رجوع ڪيو. مقدمو ٻارنهن سالن تائين اينگهجندو رهيو. پر جڏهن ڏيارام ڊسٽرڪٽ جج مقرر ٿي آيو ته هن اهو مقدمو لاڳيتو ٻارنهن ڏينهن تائين هلايو، سڀني فارسي دستاويزن جو ايپاس ڪيائين ۽ وڪرو ڪيل زمين مسجد کي واپس ڪرڻ جو

حڪم ڪيائين. هن پنهنجو حڪم، ڪاغذ تي نه، پر عرضي ٽائين قائم رهڻ لاءِ، ڪپڙي تي لکيو. ڪيئن ورهيه پوءِ، مسجد جي امام چيو: ”جهڙي ريت ڏيارام مقدمو هلايو، مون محسوس ڪيو ڄڻ پيغمبر خود جج جي ڪرسيءَ تي ويٺو آهي.“ لارڊڪرزن (Lord Curzon) جڏهن ڏيارام سان مليو ته هن کيس مبارڪ ڏيندي چيو: ”فاضل جج، اسان کي اوهان جي لياقتن جي خبر آهي.“

برک پارسي سماج سڌارڪ ۽ خلق جي خدمتگار، بهرام جي ملباري، ڏيارام جي زندگيءَ تي هڪ ڪتاب لکيو، جنهن جو پيش لفظ ٻئي ڪنهن نه، پر فلارينس نائيٽنگيل (Florence Nightangle) لکيو آهي.

انتهائي ڌرماتما شخص، ڏيارام پنهنجون شامون ڀائي ڪلاچند ۽ ڀائي مولچند گياني وٽ گذاريندو هو، جيڪي ٻئي سنت پرش هئا. سندس ٻيو دوست حيدرآباد جي گر مندر جو ڀائو گرپت صاحب هو. ڏيا رام سنسڪرت ۾ گيتا، عربيءَ ۾ قرآن ۽ عبرانيءَ ۾ بائيبل پڙهي سگهندو هو.

ان وقت، 1878ع ۾ سنڌ ۾ هڪ وڏو واقعو ٿيو. ٺارو نالي هڪ هندو نوجوان هڪ مسلمان ڇوڪريءَ جي عشق ۾ ڦاسي، ساڻس شادي ڪرڻ لاءِ، پنهنجي زال ۽ ٻارن سميت مسلمان ٿيو. جڏهن شيخ ٺارو پنهنجي مسلمان زال وڃائي ته هن پنهنجي ڪٽنب ۾ واپس موٽڻ چاهيو ۽ هندو ٿي ويو.

شڌيءَ جي رسم ادا ڪئي ويئي. پر شوقيرام آڏواڻي (نولراءِ ۽ هيرانند جو پيءُ)، جيڪو آوتراءِ ڪان پوءِ پنچايت جو مکي ٿيو هو، کيس هندو جي حيثيت ۾ قبولڻ کان انڪار ڪيو. آوتراءِ، گدو مل ۽ ڀائي گرپت صاحب ساڻس بحث به ڪيو، پر سڀ اجايو ثابت ٿيو. نتيجو اهو نڪتو جو حيدرآباد ۾ ڏڦيڙ پئجي ويو. ايتري قدر جو ٻنهي ڌرين پنهنجا مسات جدا ڪيا. سيئي سمجهدار هندو گهراڻجي ويا. شوقيرام کي چار پٽ هئا. منجهانئن ٽي ٻي اولاد ٿي مري ويا، ڇوٿون هيرانند هو، جنهن کي ٽي

ڏيڍُرون هيون، جن مان ٻہ ننڍپڻ ۾ ئي مري ويون ۽ ٽين لڇمي
بي اولاد مري ويئي. ماڻهن شوڪيرام جي ڪٽنب جي خاتمي کي
شيخ ٺارو جي معاملي ۾ ڀاڻي گرپت صاحب جي بد دعا سان
منسوب ڪيو.

ڏيارام پنهنجي فلاحي ڪمن کي سنڌ تائين محدود نہ
رکيو. هن شملي جي پرسان، ڌرم پور ۾ سؤ ايڪڙ زمين حاصل
ڪري، اُتي ٽي - بي سئنيٽوريم قائم ڪيو. سنڌس انهيءَ ڪوشش
کي لارڊ هارڊنج (Lord Hardinge) ڏاڍو ساراهيو. هن بمبئي
جي باندرا علائقي ۾، 'سيواسدن' جو پايو وڌو. 1925ع ۾
امرت سر ۾ 'شانتي آشرم' قائم ڪري 'شرومڻي گردوارا پربندڪ
ڪاميٽيءَ' جي سپرد ڪيائين، جنهن ڪي پوءِ 'گرو رام داس
لئبرريءَ' جو نالو ڏنو ويو.

ڏيارام سموري هندستان جو سفر ڪيو ۽ بنڪم چندر
چٽرجي، ديوندر ناٿ ٽئگور، ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جي ڪرنل
اولڪاٽ (Col. Olcott)، ۽ لاهور ۾ مهاتما هنسراج ۽ ديال سنگهہ
مجيٺيا سان خط و ڪتابت ڪيائين. هو ٽئگور جي شانتي نڪيتن
۽ جگديش چندر بوس کي سندس کوجنائي ڪم لاءِ سانده
مالي مدد ڪندو رهندو هو. هن پنهنجي وڏي ڄمار جي نالي،
پنهنجي سموري ملڪيت جي 'ميٺارام ڌرمادا ٽرسٽ' قائم ڪئي.
پڇاڙيءَ ۾ هن هڪ سال جي عرصي جو 'مون ورت' (چُپ روزو)
رکيو. انهيءَ عرصي دوران، گانڌي ساڻس ملڻ ويو، پر هن
معذرت گهري ــ ۽ ڪيس پنهنجي 'مون ورت' قائم رکڻ ۾ مدد
ڪرڻ لاءِ چيائين. هن پنهنجي پٽ ڪيول رام شاهاڻيءَ کي
11 آڪٽوبر 1927ع تي لکيو تہ سندس ڊائري Experiments
With Truth (سچ جا تجربا) آهن. ٽي ورهيہ پوءِ، جڏهن
گانڌي پنهنجي آتم ڪٿا لکي تہ جئرام داس دولت رام جي
چوڻ تي هن پڻ انهيءَ جو عنوان Experiments With Truth

ڏنو. ڏيارام تڏهن ڪان ئي ’رشيءَ‘ جي حيثيت سان ڄاتو وڃڻ لڳو.

اهي اهڙا ماڻهو هئا، جن سنڌ جهڙي ننڍي صوبي کي مهان بڻايو— سنڌ ۾ ثقافتي جاڳرتا ۽ آزاديءَ جي هلچل لاءِ ميدان تيار ڪيو.

12

برهمو سماج کان راشٽريه سيوڪ سنگهه تائين

جڏهن 1843ع ۾ انگريزن سنڌ ڇُون واڳون ورتيون ته درياءَ جي ٻنهي ڪنارن تي ڦهليل واريءَ کان سواءِ ٻيو ٿورو گهڻو ڪجهه هو، جنهن ۾ ڪٿي ڪٿي ساوڪ جا ٽڪرا به هئا. ڪراچي هڪ ننڍڙو تجارتي شهر هو ۽ گهاٽيءَ جي شهر، حيدرآباد جي صورت، بدحال منٿهن ۽ لانڍين کان ٿوروئي ڪا بهتر هئي. ڪابه ڏسڻ جهڙي يادگار عمارت نه هئي ۽ نه ئي ميرن جا محل اهڙا عاليشان هئا. زندگي غريب ۽ مختصر هئي، جيتوڻيڪ اها ايتري خراب ۽ ڏکي نه هئي.

1947ع جي سنڌ هڪ تمام نرالو معاملو هئي. اها ڪجهه اهڙي هئي، جنهن کي پراڻي زماني جا هندو، مسلمان ۽ انگريز ساڳي ريت اُداسيءَ وچان ياد ڪندا آهن. پير حسام الدين راشدي چوي ٿو: اها ”ڪنوار جهڙي سهڻي“ هئي. اها رڳو وڏن ماڻهن جي ڪرڻي نه هئي، پر اها تبديليءَ جي هوائن جو مجموعي نتيجو هئي، جيڪا سڀني طرفن کان لڳي رهي هئي.

بدقسمتيءَ سان سنڌي مسلمانن کي سٺائي هوا نه ملي – يا انهن پاڻ نه ورتي. مسلم اڪثريت جو سنڌ صوبو، هندو اڪثريت جي بمبئي پريزيڊنسيءَ جو حصو بڻجي ويو. بمبئي جو سرڪاري لڏو، پنهنجي سياري جي ڏورن دوران، سنڌ سان شڪارگاهه جو سلوڪ ڪندو هو.

وهابي تحريڪ پنهنجي اسلامي بنياد پرستيءَ جي انتهائي سگهه سان، مختلف متن واري سنڌ ۾، گهڻن ماڻهن کي متاثر

ڪري نه سگهي، جيڪي پيرن، مقبرن ۽ تعويذن جي اثر هيٺ هئا. وهابي اڳواڻ سيد احمد بريلوي سنڌ ۾ آيو، ۽ ٻين ڪي دين جي مقصد لاءِ، پنهنجي پيرن سان جنون جي حد تائين اريپل جماعت جي طرز تي، وري منظم ڪرڻ ۾ مدد ڪيائين. پر سنڌ جي ميرن ڏنو ته انگريز، سکن کي ٿيندن پٺيءَ ۾ ڏڪ هڻي، کين هيسائڻ لاءِ سيد کي استعمال ڪري رهيا آهن. اهو علائقو اڄ ڪلهه اتر - اولهه سرحدي صوبو سڏجي ٿو. پر سکن سان وهابي ويڙهن رنجيت سنگهه کي سنڌ ۾ وڃي شڪارپور تي قبضو ڪرڻ کان روڪي رکيو هو، جيڪو کين افغانستان کان مليو هو.

اڻويهين صديءَ جي پوئين اڌ ۾، برطانوي راج هندستان ۾ ڏاڍو مقبول ٿيو ۽ خاص ڪري لارڊ رپن ته ڏاڍو مقبول هو. بنارس ۾ سنڌس گاڏي ڪاشيءَ جي پنڊتن ڇڪي هئي. سموري ملڪ ۾، کيس پيش ڪرڻ لاءِ هزارين آجياڻي تقريرون ڪيون شهري صحيحون ڪري رهيا هئا. 1884ع ۾، سنڌس خدمتن جي ميڄتا ۾ کيس اڳواڻن جو صحيح ٿيل يادداشت نامو موڪلڻ لاءِ 'سنڌ سڀا' پڻ ڪراچيءَ ۾ هڪ ميٽنگ ڪوٺائي. انهيءَ ميٽنگ ۾ خانبهادر حسن علي آفندي انهيءَ تجويز جي مخالفت ڪئي ۽ چيائين ته کيس رڳو خط لکڻ ڪافي ٿيندو. ڏيارام ڪاوڙجي پيو ۽ چيائين ته جيڪڏهن سنڌ باقي ملڪ وانگر رپن کي مان ڏيڻ ۾ ناڪام ويئي ته اها لعنت ٿيندي. آفندي ڪاوڙ مان احتجاج ڪندي 'لعنت لعنت' چوندو ٻاهر نڪري ويو. 'سنڌ سڀا' جو وفد، جنهن ۾ ڏيارام، هيرانند، فتح علي ۽ ٻيا شامل هئا، روانو ٿيو، جيڪو بمبئي پهچي رپن جي هڪ عام آجياڻي جي تقريب ۾ ٻين وفدن سان وڃي گڏ ٿيو. پر آفندي انهيءَ وفد ۾ گڏ نه ٿيو، ۽ انهيءَ جي ٻئي سال، 1885ع ۾ مسلمان شاگردن لاءِ سنڌ مدرسو قائم ڪيائين، جيتوڻيڪ مدرسي انگريزن جي تابع داريءَ جي خلاف ناراضپي وچان جنم ورتو هو، پر ڪنهن

صوبي جي سياسي يا ادبي زندگيءَ تي ڪنهن خاص اثر ڪان سواءِ اهو هڪ عام اسڪول ٿي ايريو. ڪافي عرصي تائين، انهيءَ اسڪول جا هيڊ ماستر انگريز هئا. مسلمان زميندارن، مسلمانن جي تعليم لاءِ مدد ڪرڻ ڪان انڪار ڪري ڇڏيو، جو ڪين ڊپ هو ته جيڪڏهن سندن پورهيت هارين جو اولاد اسڪول وڃي پڙهي پيو ته اهي سندن ٻڌا ٻانها ٿي نه گذاريندا.

اها ڪافي دلچسپ ڳالهه آهي ته علي ڳڙهه مسلم يونيورسٽي (AMU) پڻ سنڌ تي ڪو گهٽو اثر نه ڇڏيو. محمد امين کوسو علي ڳڙهه جو هڪ ڏي گريجوئيٽ MLA ٿيو، جيڪو ڪانگريس ۾ شامل ٿيو.

سنڌ تي خلافت تحريڪ گهڻو اثر ڇڏيو. ايتري قدر جو شيخ عبدالمجيد لِيلارام، شيخ عبدالرحيم (ڪرپالاڻي) ۽ عبيدالله سنڌي (سک جي گهر ۾ جنميل) ريشمي رومال مقدمي ۾ ملوث ٿيا، جنهن تحت افغان بادشاهه کي هندستان کي آزاد ڪرائڻ جي دعوت ڏنل هئي. پر انهيءَ ڳالهه ڪين رڳو ڏکي قيد جي سزا يا جلاوطني ڏياري. هزارين سنڌي مسلمان هجرت ڪري افغانستان ويا، پر ڪين صدمي سان موٽڻو پيو. خليفي ۽ ترڪيءَ جي مسئلي ڪين اولهه ايشيا جي معاملن ۾ الجهائي وڌو، پر عرب-ترڪي مخالفت سندن مٿيون منجهائي ڇڏيون. ترڪيءَ کي نجات ڏيندڙ جي حيثيت سان ڪمال پاشا جي آمد منجهن خوشيءَ جي لهر پيدا ڪري ڇڏي؛ پر ڪمال پاشا جي 'ملائن، عربي زبان ۽ فيض-ٽوپيءَ دشمني' ڪين ٿڌو ڪري ڇڏيو. ابتو نڪتهءِ عروج تڏهن مڪمل ٿيو جڏهن ايران، عربستان ۽ ترڪيءَ جي اڳواڻن خلافت تحريڪ کي ڪاٽهاب ڪيو ۽ پاڻ کي هندستان ۾ آزاديءَ جي هلچل جي حق ۾ ظاهر ڪيائون.

جڏهن هندستان جا مسلمان اردو ۽ اقبال کي متاهون ڪري پيش ڪري رهيا هئا ته دورانديش سنڌي مسلمانن اردوءَ کي 'قومي ٻولي' جي ڪاٽهاب ڪري رد ڪيو. ڪين آچرج لڳي

رهيو هو ته اقبال، افغانستان جي بادشاهه، امان الله ٽوڙي ڪانئس پوءِ جي تخت ڏني ۽ انگريزن جي چاڙتي نادر خان کي ساراهي رهيو آهي: انهن سموري ڳالهه کي مفاد پرستيءَ جي انتها سمجهيو.

هڪ وقت ۾، ڊرم مثالن جي واقعن سنڌي مسلمانن کي جذباتي هٿي ڏني. پر هندو جاڳرتا ۽ آزاديءَ جي هلچل جي تيزيءَ جي ڪري، انهن واقعن کي پڻ پنهنجو اثر ڇڏيو.

ڪيترن ورهين تائين، سنڌي مسلمانن، ٻي هر شيءِ جي پيٽ ۾، سنڌ کي بمبئي کان جدا ڪرڻ تي گهڻو زور ڏنو. سنڌ کي جدا ٿئي اڃا ٻه سال مس گذريا هئا، جو ٻي عظيم جنگ ڇڙي پيئي، جنهن جي دوران ڪانگريس جو 'هندستان ڇڏي وڃو' (Quit India) ۽ مسلم ليگ جو 'سڌو قدم' (Direct Action) جهڙا سياسي طوفان رونما ٿيا. سنڌين کي ايترو وقت ئي نه مليو جو هنداُتا تي پنهنجي مستقبل بابت سوچين. مسلمان هارين پنهنجو پاڻ کي 'لينڪي' چورائي، مسلم ليگ کي ووٽ ڏنا. پر اها ڳالهه سندن دل وٽان نه هئي. بنيادي طور تي، اهي 'پير' جا پوئلڳ هئا ۽ 'وڏيري' سان واڳيل هئا. انهن قرض جي صورت ۾ سونا آنا ڏيندڙ واڻئي جي حفاظت ڪئي ــ ۽ عامل ديوان جي، سندس قابليت ڪري عزت ڪئي. سنڌي مسلمان دل جو سچو هو، پر فرقيوارانه هوا ڪيس تبديل ڪري ڇڏيو هو. پر انهن هوائن هندن کي اهڙو بدلائي ڇڏيو، جو اهي سچائيءَ کان ٻاهر ٿي ويا.

جڏهن انگريزن سنڌ پنهنجي قبضي ۾ ڪئي ته هندو نهايت جوکائتي حيثيت ۾ هئا. هو 'ديوان' هٿ جي حيثيت سان اهم عهدن تي هئا، ۽ 'سيٺ' هڙ جي حيثيت ۾ خوب دولت ميڙي هئائون. پر ڪنهن به وڏي کان وڏي 'ديوان' ۽ وڏي کان وڏي 'سيٺ' کي ڪوبه 'مير' آرام سان ۽ ڪنهن به 'پير' جي فتويٰ سان برباد ڪري سگهيو ٿي. هندو ڊرم، سناتن ڊرم

جي حيثيت سان قائم هو. ڏيو گين جي سفر ۽ گرهستين جي تيرٿ ياترائن، پراڻي روشنيءَ کي قائم رکيو هو، جيڪا ايتري روشن نه هئي. راجا گوپيچند ۽ گرو گورکناٿ جي آکاڻين ماڻهن جي دلين کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو هو. ايتري قدر جو شاهه عبداللطيف 'وندر جي وڻن' (ورنداون) کي ڳائو ۽ گنجي ٽڪر ۾ گهڻو ڏسڻ چاهيائين: "گنجي ۾ گهڻ گهڻا"، جنهن ۾ اڳاٽو ڪاليءَ جو مندر هو. منٽ ۽ منڊهيون، تعويذ ۽ ڀيوت، ايتري قدر جو ڏندڪٿائن ۽ معجزن عام ذهن کي قابو ڪري ڇڏيو هو. رڳو روهڙيءَ لاءِ چيو ويندو هو ته انهيءَ سوا لک سنت ڏنا آهن. ان کان پوءِ پيا کيترائي مقامي سنت جهڙوڪ ڀائي ڪلاچند، ڀائي دلپت، ڀائي وسڻ، ڀائي مولچند، پارو شاهه، نيلا شاهه، کان سواءِ مهان سوامي بنکنڊي صاحب به هو، جنهن 1823ع ۾ سکر ۾ ساڌ ٻيلو مندر قائم ڪيو. پيا جهڙوڪ آچاريا جيوترام ڪرپالاڻيءَ جو پيءُ ڪاڪو ڀڳوان داس (1842ع-1922ع)، آديه پور جي شري ناٿ دواري راجا چيلا هئا. (هڪ ڀيري، ڪرپالاڻي جيوت جي هڪ سؤٽ ناٿ دواري جي 'ٺاڪر جي پرساد' کي سخت کونيو هو ته پوتر پرساد تي راهه ڏيڻ جي انهي گستاخيءَ لاءِ ڪاڪو سندس پوڀان پٽ ڪٽي ڇپيو هو.) پر انهيءَ شان گڏ، اها حقيقت آهي ته جڏهن انگريزن سنڌ جون واڳون ورتيون ته هندو پنهنجي 'مندرن' ۾ نه 'مورتي' رکي سکيا ٿي ۽ نه ئي گهڻو وڃائي سگهيا ٿي. پنجاب ۾ سکن جي راڄ سنڌي هندن جي اخلاقي همت ۾ واڌارو آندو، جنهن جي پٺ ڪجهه 'گردوارا' قائم ڪيا ۽ بس.

پر انگريزن جي اچڻ سان وسيع ٿيڻ اُفق کليا. بمبئي ۾ ضم ٿيڻ سان، سنڌ هندستان جي هندن سان سرڪاري طور تي ۽ گهرائيءَ سان قريب ٿي ويئي. سنڌ ۾ وڏي تعداد ۾ گجراتي واپاري ۽ برهمڻ ۽ پارسي آيا. ڪراچيءَ جو سڀ کان وڏو اسڪول 'اين-جي-وي گورنمينٽ هاءِ اسڪول'، هڪ

مرهٽي تعليمي ماهر، نارايڻ جڳن ناٿ جي نالي پويان قائم ٿيو ۽ ڪراچيءَ جو سڀ کان سٺو اسڪول 'شاردا مندر' هو، جيڪو گجراتي خانگي اسڪول هو.

سنڌ جي هندن لاءِ پراڻيون للڪارون ته هيون، پر نيون للڪارون پڻ اڀري آيون. اسلام هميشه هڪ للڪار رهيو هو ۽ هاڻي عيسائيت پڻ للڪار بڻجي اڀري آئي. (امان چوندي آهي ته اڻويهين صديءَ جي موڙ تي، مبلغ (مشنري) عاملن جي گهرن ۾ سندن ننڍين ڇوڪرين کي انگريزي پڙهائڻ لاءِ اچڻ لڳا. اهي مبلغ ڏاڍا سٺا هئا. پر وڏڙن فيصلو ڪيو ته سندن مقصد کين عيسائي مذهب ۾ آڻڻ جو هو، ۽ تنهنڪري سندن پڙهائي مقصد کي ٽارڻ لاءِ ڇوڪريون ڪٽن هيٺان لڪي وينديون هيون.)

'جوت' جو ايڊيٽر ۽ 'انگريزي-سنڌي ۽ سنڌي-انگريزي ڊڪشنرين' جو مصنف پرمانند ميوارام ٿالي هڪ معتبر سنڌي حقيقت ۾ پنهنجو ڌرم ڇڏي وڃي عيسائي ٿيو...

پر انهيءَ کان وڌيڪ گنڀير مسئلو جديديت جي للڪار هو. بمبئي، ڪلڪتي ۽ لنڊن سان رابطي اهو ثابت ڪري ڏيکاريو هو ته سنڌ هڪ بيٺل پاڻيءَ جو ڍبو هو. هي اهي ڏينهن هئا، جڏهن سنڌي عورتون پردو ڪنديون هيون ۽ ٻارنهن ورهين جون ڇوڪريون مائرون ٿينديون هيون. نوجوان ٻنان تعليم جي ڳهٽين ۾ ڌڪا پيا کائيندا هئا. هوليءَ جو ڏينهن شراب پيئڻ لاءِ سٺو موقعو هو. جنم اشٽميءَ تي جوڙ ڪرڻ ڌرم تي هلڻ برابر هو. سموري سال دوران ماحول گندين گارين سان ڀريل هوندو هو.

سک پنٿ، جيڪو اسلامي راڄ جي آخري ڏينهن دوران آئت جو ڪارڻ هو، انهن للڪارن جو مقابلو نٿي ڪري سگهيو. اهو مانهن ۾ ڏاڍو مقبول ٿي جاري رهيو. هزارين ماڻهو گرونانڪ جي جنم ڏينهن تي ساري رات جاڳڻ لڳا—

جيڪي جنم اشٽميءَ تي ڪجهہ نہ ڪندا هئا. اهي- گرپرب-
جي ڏينهن تي پاڇين تي گذارو ڪرڻ لڳا، جڏهن تہ خود سک
بہ اهڙو موقعو ملهائڻ لاءِ گوشت واپرائيندا هئا. پر سک پنٿ
نين للڪارن جو جواب نہ هو. پر جيڪڏهن سماج ڪي جيئرو
رهڻو هو ۽ آسرڻو هو تہ کو تہ جواب ڳولڻو هو.

انهن للڪارن کي، سواءِ شوقيرام تنديرام آڏوائيءَ جي پٽ
نولراءِ (1843ع-1893ع) جي، ٻئي ڪنهن بہ بهادريءَ سان
منهن نہ ڏنو. هو پنهنجي لياقت، ساک ۽ اڙيسا سان ڪلارڪ مان ڊپٽي
ڪليڪٽر ٿيو، جيڪو انهن ڏينهن ۾ هڪ هندستانيءَ لاءِ سڀ
کان وڏو عهدو هو. نولراءِ 'سک سڀا' جو پايو وڌو، جيڪا
گرو نانڪ جي معتقد، معتبر هندن تي مشتمل هڪ جماعت
هئي. هو 26 ورهين جي چمار ۾، مات ميٽ ۾ ڪلڪتي هليو
ويو ۽ ڪيشب چندر سين سان مليو. ڪلڪتي ۾ جيڪي ڏنائين،
ڪيشب کان جيڪي پڙهائين ۽ برهمو گهرائن جي پنچائتي
مرڪز "ڀارت آشرم" ۾ جيڪي آزمودا حاصل ڪيائين، انهن
ڳالهين، سنڌ جي ٻيهر اڏاوت بابت سڀني سوالن جا جواب ڏنا،
جنهن جو نتيجو رشي ڏيارام جي لفظن ۾ "جديد سنڌ جو
معجزو" هو.

نولراءِ ۽ سندس ساٿين 'سک سڀ' جو نالو مٽائي 'سنڌسڀا'
رکيو. هو دل و جان سان ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين کي تعليم
ڏيڻ جي ڪم ۾ ڪاهي پيو. هو برهمو وارن جي زندگي ۽
سکيائن مان آيترو آتساهت هو، جو پنهنجا پيسا خرچ ڪري
حيدرآباد ۾ هڪ بهترين 'برهمو مندر' جوڙايائين. (سول اسپتال
جي ڀرسان، انهيءَ جاءِ تي اڄ ڪالهہ حسنين اسڪوائر- لبرٽي
مارڪيٽ جي عمارت بيٺل نظر اچي ٿي.) هن پنهنجي ڀاءُ
هيرانند (1863ع - 1893ع) کي ڪلڪتي موڪليو جتي هن
پنهنجو گهڻو وقت ڪيشب چندر سين سان، سندس گهر جي
ڀاتيءَ وانگر گذاريو.

ڪلڪتي ۾، هيرانند کي شري رام ڪرشن پرمهنس جي پوتر سنگ ۾ به رهڻ نصيب ٿيو، جنهن سندس ۽ سوامي وويڪانند جي بابت ۾ هڪ ڀيري چيو هو: "نريندر تمام مٿين سطح جو آهي. هيرانند پڻ انهيءَ سطح جو آهي. سندس فطرت ڪيڏي نه ٻارن جهڙي (معصوم) آهي! ڪيڏو نه مٺو سڀاءُ آهي سندس! مان کيس پڻ ڏسڻ چاهيان ٿو." ڪنهن ٻئي موقعي تي چيو هئائين: "جيڪڏهن شادي شده ماڻهو ايشور لاءِ پيار وڌائيندا ته اهي دنيا سان ڳنڍيل نه رهندا. هيرانند شادي شده آهي. پر آهي ته ڇا ٿيو؟ هو دنيا سان گهڻو ڳنڍيل نه رهندو."

ڪلڪتي ۾ هيرانند 1883ع ۾ پنهنجي تعليم پوري ڪري ورتي هئي ۽ سنڌ ڏانهن واپس وريو. پر اپريل 1886ع ۾، جڏهن شري رام ڪرشن سخت بيمار ٿي پيو - سندس ديهانت 15 آگسٽ 1886ع تي ٿيو - هيرانند خاص طور تي پنهنجي گروءَ کي ڏسڻ لاءِ ڪلڪتي ويو. رام ڪرشن کيس ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. هن نريندر کي اندر سڏي چيو: "مان اوهان ٻنهيءَ کي گفتگو ڪندي ٻڌڻ چاهيان ٿو." سندن روحاني گفتگوءَ جي آخر ۾ نريندر هڪ گيت هيرانند لاءِ ڳاتو: "حقيقت ۾ ڌوتي پائيندڙ پاڳ وارو آهي."

هڪ ڏينهن، انهيءَ آخري ملاقات جي دوران، هيرانند پنهنجي گروءَ جا پير دٻائي رهيو هو ته هن چيس: "فرض ڪر ته تون سنڌ نٿو وڃين. فرض ڪر تون نوڪري ڇڏي ٿو ڏين، پوءِ تون هتي رهي ڇو نٿو پوين؟" هيرانند ورائيو: "پر منهنجو ڪم ڪرڻ لاءِ اتي ڪو به ناهي." هيرانند رامڪرشن کي سنڌ اچڻ جي دعوت ڏني. رام ڪرشن خوش ٿيو پر چيائين ته مان ڏاڍو بيمار آهيان ۽ سنڌ تمام پري." پر رام ڪرشن هيرانند کي ياد ڏياريندي ڪجهه سنڌي پاجاما موڪلڻ لاءِ چيو، جو سندس ڌوتي ٻڌڻ ۾ ڪسڪي ٿي ويئي.

ٻنهي ڀائرن - نولراءِ ۽ هيرانند - سنڌ ۾ نئون ساهه ڦوڪيو. هنن حيدرآباد ۾ 'يونين اڪيڊمي' شروع ڪئي، جيڪا پوءِ ان جي باني جي نالي پويان 'نولراءِ هيرانند اڪيڊمي'

مشهور ٿي. (سوسائٽيءَ ۾ گول بلڊنگ جي سامهون، انهيءَ عمارت ۾ اڄ ڪالهہ گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۽ حيدرآباد سنڌ لا ڪاليج قائم آهن.) انهن ڇوڪرين جو پهريون اسڪول شروع ڪيو ۽ ڪين پڙهائڻ لاءِ لکنوءَ جي پن-گهوش ڀيڻن کي مقرر ڪيائون. هيرانند پنهنجي ٻن ڀيڻن کي بهار جي بانڪي پور شهر ۾ اگهور ڪامني پرڪاش راءِ وٽ پڙهڻ لاءِ وٺي ويو، جيڪا ڊاڪٽر بي. سي. راءِ جي ماءُ هئي، جيڪو پوءِ اولهہ بنگال جي وزير اعليٰ جي پد تي پهتو. سنسڪرت جي سکيا تي خصوصيءَ ڌيان ڏنو ويو. سنڌي سنسڪرت جي شاگردن مان هڪ رووچند بيلارام هو، جيڪو سنڌ جو واحد هندستاني جوڊيشل ڪمشنر جي عهدي تي رسيو.

هنن ڪراچيءَ ۾ هڪ 'ڪوڙهہ-گهر' ۽ شڪارپور ۾ 'يتيم خانو' کوليو.

ننڍپڻ جي شاديءَ جي خلاف سنڌي مهم، ڪين مصيبت ۾ وجهي ڇڏيو. نولراءِ هيرانند اڪيڊميءَ جو هڪ شاگرد، هوندومل پنهنجي سرڪاري نوڪريءَ واري چاچي کي چيو تہ هو انهيءَ عمر ۾ شادي نہ ڪندو، پوءِ پلي ڪٽي سنڌس پيءُ بہ ڪيس چيو نہ چوي. انهيءَ بنياد تي، بمبئي جي ڊائريڪٽر پبلڪ انسٽرڪشن وٽ شڪايت درج ڪرائي وئي تہ هيرانند پنهنجي والدين جي عزت نٿو ڪري. انهيءَ تي ڊي. پي. آءِ هيرانند کي سبب پيش ڪرڻ لاءِ چيو. هيرانند بمبئي پهتو ۽ سنڌي سرڪاري عملدارن جي چوڻ تي هو دبنامي کان بچي ويو!

شراب پيئڻ، جوا کيڏڻ ۽ گارين ڏيڻ خلاف سنڌي مهم سنڌي سماج تي پنهنجو اثر ڇڏيو. بدقسمتيءَ سان ٻئي ڀائر، هڪ ٻئي کان ٿورن ڏينهن جي فرق سان، جوانيءَ ۾، 1893ع ۾ گذاري ويا. پر انهن سماج ۾ نئون روح ڦوڪيو هو ۽ آئينده لاءِ مثال قائم ڪري ويا. جڏهن ڪيشب چندرسين کي سنڌ ۾ اچڻ لاءِ وينتي ڪئي وئي تہ هن چيو تہ سنڌ، جتي

نولراءِ جهڙو ماڻهو آهي، اتي ٻئي ڪنهن جي به ضرورت ناهي.
حيدرآباد جي ڪليڪٽر ڪرنل ٽريور (Colonel Trevor) چيو
هو ته نولراءِ کي ڪليڪٽر ٿيڻ گهرجي ۽ ڪيس سنڌس ڪلارڪ!
سنڌ جي هڪ مسلمان عالم، مرزا قليچ بيگ، ساڌو هيرانند جي
جي باري ۾ چيو هو: ”هو انسان نه فرشتو هو.“

ساڌو ڀائرن جي موت کان پوءِ پڻ، حيدرآباد ۾ برهمو
پرچارڪ، ’نو وديالي هاءِ اسڪول‘ (جنهن ۾ ورهاڱي کان پوءِ
سنڌ يونيورسٽي قائم ٿي ۽ هاڻي اولڊ ڪئمپس ۽ ماڊل اسڪول قائم
آهن) ۽ برهمو ڪنڊن مل، ’ڪنڊن مل گرلس هاءِ اسڪول‘ (جنهن ۾
ورهاڱي کان پوءِ اڄ تائين جامع عربيه اسڪول قائم آهي)، قائم
ڪيا. پر سنڌ ۾ نولراءِ ۽ هيرانند جي ڏينهن ۾ ٿي برهمو سماج
هلچل عام ماڻهن ۾ ڪامياب نه ٿي. جڏهن سرڪار پنهنجو
هاءِ اسڪول حيدرآباد ۾ اڪيڊمي ۽ جي انتظاميا جي تحويل
۾ ڏيڻ چاهيو ته ماڻهن انهيءَ بنياد تي اعتراض ڪيو ته برهمو
وارا اڌ عيسائي آهن. بدقسمتيءَ سان انهيءَ تاثر زور ورتو، جڏهن
اڪيڊميءَ جي هڪ استاد، ڀواني چرڻ بئنرجي 1892ع ۾ عيسائي
مذهب اختيار ڪيو. (1)

---

(1) ڀواني چرڻ بئنرجيءَ جو ٻيو نالو سوامي برهم بنڌو اُپاڌيا
هو، هو بنگالي نوجوان هو ۽ ساڌو هيرانند جو ڪلڪتي
۾ دوست ٿيو هو. هو يونين اڪيڊميءَ ۾ مفت پڙهائيندو
هو ۽ راندين جو پڻ نگران هو. جڏهن عيسائي ٿيو ته
ساڌو هيرانند کيس ڏاڍو سمجهايو ۽ ڏيارام گدو مل پڻ
منع ڪيس، پر هن نه مڃيو ۽ اسڪول ڇڏي ويو. سنڌس
وڇوڙي ۾ ساڌو هيرانند روئي ڏنو. آڪٽوبر ع ۾،
هن حيدرآباد مان ’جوت‘ اخبار شايع ڪئي، جنهن جا
هو انگريزي ڪالم لکندو هو ۽ سنڌي حصو ڪيم چند امرت راءِ
(جنم 1866.1.18ع) سنڀاليندو هو جيڪو پڻ پوءِ عيسائي ٿيو. (جاري)

ان کان اڳ، 1875ع ۾ 'برهمو مندر' جي موقعي تي، ساڌو نولراءِ مختلف مذهبي گروهن جي گڏيل سنگيت جو جلوس ڪڍيو هو، جنهن ۾ ٻين ڳالهين سان گڏ 'الله اڪبر' ۽ 'لااله الا الله' ڳاتو ويو هو، جنهن کي اهو چئي ناپسنديدگيءَ جو اظهار ڪيو ويو هو ته اهو سمورو 'محرم' وانگر ٿي لڳو.

برهمو سماج جو 'پرارٿنا سماج'، 'ساڌارڻ سماج' وغيره ۾ ورهائجي وڃڻ پڻ برهمو سنگهه کي اڌائي ڇڏيو. پر انهن کان وڌيڪ، اها اسلام اختيار ڪرڻ جي لاڙي کي منهن ڏيڻ ۽ هندو ڌرم جي قوت ۽ شان کي وڌائڻ ۾ به ناڪام ويئي هئي، جنهن برهمو سماج کي، آزادي ملڻ کان اڳ، پوئتي ڌڪي ڇڏيو.

برهمو سماج جون اهي ڪمزوريون اوڻايون، آريه سماج وارن دور ڪندي نظر آيون. تنهن ڪري جڏهن، مورج مل، ڏيئو مل، ٿارو مل ۽ ٻيا کيترائي مسلمان ٿيا ۽ ٻيا گهڻا ڌرم مٽائڻ لاءِ تيار ڏسڻ ۾ آيا ته ڏيارام جي رهنمائيءَ ۾ سنڌي هندو اڳواڻن ترت 1893ع ۾ لاهور جي سوامي شرڌانند کي مدد لاءِ سڏيو.

پنجاب آريه سماج ترت پنڊت ليکرام آريه مسافر ۽ پنڊت پورڻانند کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. انهن ٻنهي پرچارڪن نه رڳو هندو ڌرم جي بچاءُ لاءِ پاڻ پتوڙيو، پر انهن اسلام ۽ عيسائيت جي باري ۾ کيترائي ۽ سڀني قسمن جا اڻ وڻندڙ سوال پڇڻ شروع ڪيا. مولوي مذهبي دليل بازي 'شاسترارٿ' جي صورتحال کان غير مانوس هئا. ڪاوڙ ۾ اچي انهن ليکرام

اپاڌيا جي اها اخبار پوءِ اڪيلي سر کيم چند ۽ ان کان پوءِ برهمچاري اپنمانند (ريواچند گيانچند ماڪيجاڻي) هلائي. 1900ع کان پوءِ انهيءَ اخبار جو ايڊيٽر پرمانند ميورام ٿيو، جيڪو پڻ عيسائي ٿيو. ڪانٽس پوءِ انهيءَ اخبار جو ايڊيٽر فادر ڪوٽوائي ٿيو.

کي قتل ڪري ڇڏيو. اُن ڪان پوءِ ٻيا ڪيترائي قتل ٿيا. پر آريه سماج جو پيغام ماڻهن ايڏو هيٺين سان هنيايو جو اهو قتل ٿي نه سگهيو. نتيجو اهو نڪتو جو اهو تنازعو روزمره جو معمول ٿي پيو. ڪيترائي هندو، جيڪي ڪجهه وقت اڳ مسلمان ٿي ويا هئا، جن ۾ سموري 'سنجوڳي' برادري شامل هئي، واپس پنهنجي ڌرم جي دائري ۾ آندا ويا. انهيءَ عمل ۾ گهڻين مسلمان ڇوڪرين پنهنجو مذهب ڇڏي هندن سان شاديون ڪيون.

انهيءَ نئين ماحول ۾، هر جنس پرستيءَ جي پراڻي بري عادت جي خلاف مهم شروع ڪئي ويئي. جيڪب آباد جو هڪ باعزت پير عبدالحسين، سگنو نالي هڪ نوجوان خوبصورت ڇوڪري تي چريو ٿي پيو، جيڪو مقامي ناٽڪن ۾ زنانو ڪردار ادا ڪندو هو. پير، دريءَ مان، "سگنو! سگنو!" ڪندي هيٺ ڪري پيو، جڏهن هن سگنو کي ناٽڪ جي ريهرسل ڪندي ڏٺو. اهڙين حالتن هيٺ پير جي موت مقامي مسلمانن کي ايڏو اشتعال ۾ آڻي ڇڏيو جو 1 مئي 1929ع جي شام جو، انهن 12 بور جي بندوق سان ڏهه هندو ماري وڌا. هن کان اڳ سنڌ ۾ اهڙين ڪڏهن به نه ٿيو هو. ايتري قدر جو اها ڳالهه ڏسڻ لاءِ مدان موهن مالويه پاڻ اتي پهتو. ڪيترن ڏينهن تائين ڪاروبار بند رهيو. هڪ پارسي آفيسر، سڪيا کي معاملي جي جاچ ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. (جڏهن به سنڌ ۾ هندو مسلم معاملي جي گنڀير صورتحال پيدا ٿيندي هئي ته ڪنهن انگريز يا پارسيءَ کي اهڙي معاملي جي بي ريا نبيري لاءِ موڪليو ويندو هو.) سڪيا انهيءَ معاملي جي سازش پويان وڏن زميندارن ۽ مولوين کي ڳولي ڪڍيو. پر ڪين هٿ به نه لاتو ويو. انهن جي بدران جڙتو جوابدارن تي مقدمو هلايو ويو ۽ پوءِ ڪين آزاد ڪيو ويو. حقيقي ڏوهارين کي ڪڏهن به گرفتار نه ڪيو ويو.

....

آريه سماج سنڌ ۾ پاڙ جهاڙ جي حد تائين هڪ مؤثر ڪردار ادا ڪيو. آريه سماجين ڪو به اسڪول يا ڪاليج قائم نه ڪيو، پر ڪيترا ئي آکاڙا ۽ ڪنيا پاٺشالائون کوليائون، انهن هندن کي نئون نخر عطا ڪيو. ڪنهن طرح، آريه سماج سنڌ جي مختلف طبقن ۾ ايتري مقبول نه ٿي، جيتري اها پنجاب ۾ ٿي هئي. انهيءَ جا روشن ستارا هئا تارا چند گاجرا ۽ سوامي ڪرشنانند. اها ڌرم - تبديليءَ جي ماحول ۾ ننڍي ڳالهه نه هئي؛ پر آريه سماج سنڌي هندو عوام تي اثر ڪيو. اها چڱي طرح ادا ڪيل سٺي خدمت هئي.

انهيءَ وچ ۾، برهمو سماج کي گرهڻ لڳڻ دوران، سنڌي مٿئين طبقي جي پر-ڪشش لاءِ هڪ ٻي هلچل منظر عام تي آئي. اها هئي ٿياسافيڪل سوسائٽي. انهيءَ سوسائٽيءَ بنيادي هندو سوچ کي بين القوامي اصطلاح ۾ نئين سر پيش ڪيو. تعليم يافته سنڌي ماڻهن، جن هندو ڌرم جو قدر ڪيو ٿي ۽ بين القواميت کي گهٽ نٿي ڄاتو، انهيءَ سوسائٽيءَ جي ٻڌي آجيان ڪئي. چيتنل پرسرام ۽ جمشيد ميهتا جهڙيون قداور شخصيتون سنڌ ۾ ٿياسافيءَ جا ٿنڀا بڻجي ويون. 'ٿياسافيڪل لاجز' غير فرقيوارانه دانشورن ۽ ثقافت جا مرڪز قائم ٿيا. ڪراچيءَ جي ٿياسافيڪل سوسائٽي سموري دنيا ۾ سينيءَ کان چمت شاخ مڃي ويئي. ڏيارام گدومل جو پٽ ڪيولرام مؤثر ٿياسافسٽ ٿيو، جنهن حيدرآباد ۾ 'ڏيارام گدومل نيشنل ڪاليج' ۽ ڪراچيءَ ۾ 'شرڌا ڳنتي - ريسرچ لائبريري' قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

ٿياسافيءَ جي آفاقي اثر نه رڳو پارسي اڳواڻن جهڙوڪ جمشيد ۽ ڪوتوال کي، پر مسلمان دانشورن جهڙوڪ جي - ايم - سيد حيدر بخش جتوئي ۽ اي - ڪي - بروهي کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو، جيڪي سڀ پاڪستاني منظر تي وڏن ڪردارن جي حيثيت سان ڇانيل آهن.

ٿياسافيءَ جي پوئلڳن عيسائيت کي روڪڻ لاءِ هندن جو ساٿ ڏنو. ديوان ڏيارام عيسائيت جي اوڻاين تي پنجاهه دانشورانه ليڪچر ڏنا، ۽ ڊاڪٽر انني بيسنٽ (Annie Besant) هندن کي پنهنجو ڌرم تبديل نه ڪرڻ لاءِ اپيل ڪئي. نؤ عيسائي پرمانند ميوارام جي ماءُ ڪانشس آتشاهت تي سوال پڇيو: "تون هندن کي صلاح ڏين ٿي ته عيسائي نه ٿيو، اهو ڪيئن آهي جو تون عيسائي ڌرم رد ڪري هندو ٿي آهين؟" بيسنٽ ٺهه پهه وراڻيو: "مون ائين انهيءَ ڪري ڪيو آهي، جو مان اڳئين جنم ۾ برهمڻ هيس."

انهيءَ کان پوءِ ڪنهن به ٻيو ڪو گفتو نه ٻڌو.

روحاني جاڳرتا جي هڪ تمام نمايان هلچل جي اڳواڻي ساڌو ٽي-ايل-واسواڻي (1879ع - 1966ع) ڪئي. هو وڏو ودوان هو، جنهن ڊي-جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۽ وديا ساگر ڪاليج ڪلڪتي مان تعليم حاصل ڪئي هئي. پوءِ هو لاهور ۾ ديال سنگهه ڪاليج، ڪوچ بهار ۾ وڪٽوريا ڪاليج ۽ پٽيالا ۾ مهيندر ڪاليج جو پرنسيپال ٿي رهيو. پر ودوان کان وڌيڪ، هو سنت هو. هن 1910ع ۾ برلن ۾ ڪوٽايل ورلڊ ڪانگريس آف رليجينس ۾ هندستان جي نمائندگي ڪئي. سفر تان موٽڻ تي، هن پنهنجي باري ۾ ڇپيل سموريون اخباري تعريفي ڪٽنگس سمنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيون، جو هن انهن سڀنيءَ کي بيسود سمجهيو.

سندس ماءُ، دنيا تياڳڻ واري سندس خيال کي برداشت نه ڪري سگهي؛ هوءَ رڳو ايترو ڪري سگهي جو ڪيس شاديءَ لاءِ زور نه ڪيائين. پر جڏهن سندس ديهانت ٿيو ته ساڌو ريشمي ڪپڙا پائڻ ڇڏي، کاڌي پائڻ لڳو ۽ پٽيالا ۾ پنهنجي شاندار نوڪريءَ تان استعيفا ڏيئي ڇڏيائين. پوءِ هن ماهوار ڏهن رپين تي گذارو ڪرڻ شروع ڪيو- ۽ خاص قسم جي ماڻهن، کي ڌرم جي موضوع تي ليڪچر ڏيڻ لڳو. سالن تائين دنيا رڳو ٽن هندستانين کي ڄاتو ٿي— گانڌي، ٽئگور

۽ واسواڻي .

واسواڻي ڏيراڏون پرسان، راءِ پور ۾ شڪتي آشرم، حيدرآباد ۾ ڇوڪرن لاءِ شڪتي اسڪول ۽ ڇوڪرين لاءِ ميران اسڪول قائم ڪيا. سندس شاعرانه رچناڻون، جيئن ’نوري گرنٿ‘ ۾ سهيڙيل آهن، پڙهڻ جوڳيون آهن.

جيئن ورهاڱو ٿيو ته هن شاهه عبداللطيف جي درگاهه تي حاضري ڏني .. هن چيو: ”هن ويراني ۾، ڀٽ کان وڌيڪ ٻي ڪا به مقدس جاءِ ناهي.“

ورهاڱي کان پوءِ، ڪجهه مسلمان ڪيس دادا درويش جي حيثيت سان عزت ڏيڻ آيا. پر ڪي ٻيا پاڪستان ۾ هڪ ڌرمي مرڪز کي برداشت ڪري نه سگهيا. جڏهن قائد اعظم جناح وفات ڪئي ته ساڌو واسواڻي دعا گهري، جنهن جي آخر ۾، حسب معمول ’ڪڙاهه پرساد‘ ورهايو ويو. پر ڪٽر پنٿين چيو ته هن قائد اعظم جي موت کي ’ملهايو‘ آهي. حيدرآباد جي اُن وقت جي همدرد مسلمان ڪليڪٽر چيو ته سندس زندگي ايڏي قيمتي آهي جو ڪٽرپنٿين جي جهجهڪيءَ جي رحم تي ڇڏي نٿي سگهجي. 10 نومبر 1948ع تي هن سنڌ کي خير باد چيو. جلد ئي هن پوني ۾ ميران اسڪول ۽ ڪاليج قائم ڪيا، جتي مهرشي ڪاروي (Mahrishi Karve) خود دلي آجيان ڪئي.

ساڌو واسواڻي خاص طور تي عورتن کي ڏاڍو متاثر ڪيو، جن کي هن سادگي ۽ روحانيت جو سبق ڏنو. اڄ ڪالهه سنڌس ڪم سندس پوئلڳ دادا جشن واسواڻي خير خوبيءَ سان سرانجام ڏيئي رهيو آهي.

اڻويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾، سنڌ ۾ هڪ نرالي هلچل، جيڪا هندستان توڙي جپان جي اخبارن جي شهه سرخي بڻي، ’اوم منڊلي‘ هئي، جيڪا هاڻي ’برهم ڪمارين‘ جي تنظيم جي طور ڄاتي وڃي ٿي. آها هڪ سماجي-ڌرمي تنظيم هئي، جيڪا دادا ليکراج ڪرپالاڻي (1876ع - 1969ع) شروع ڪئي هئي،

جيڪو ڪاڪتي ۾ صرافڪو ڪم ڪندو هو.

اوم منڊلي گهڻو ڪري عورتن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو، جيڪي رڳو حيدرآباد جي ڀائيبند واپاري طبقي سان وابسته هيون. منجهانئن جيڪي به غير شادي شده هيون، تن شادي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ شادي شده عورتن پنهنجي مڙسن کي لکي ڏنو ته اهي آزاد آهن ۽ ڀلي ٻيءَ شادي ڪن. انهيءَ وچ ۾، اوم منڊلي جي باري ۾ جادوءَ ۽ عيش عشرت ڪرڻ جون گهڻيون ڳالهيون مشهور ٿي ويون، ۽ ڪانگريس ۽ آريه سماج جهڙين تنظيمن اوم منڊلي کي گهرو سڪون کي برباد ڪندڙ جي حيثيت سان رد ڪيو. موٽ ۾ دادا ليکراج ڪانگريس کي 'ڪنس' ڪوٺي رد ڪيو. هندو عام راءِ جي دٻاءُ هيٺ، سنڌ سرڪار ٻي دليو اوم منڊليءَ تي بندش وڌي. اوم منڊلي ڪورٽ کي رجوع ڪيو، جنهن بندش جو حڪم رد ڪيو.

وقت اوم منڊليءَ کي هڪ سچي پچي سماجي تنظيم ثابت ڪيو. ظاهر آهي ته ڀائيبند عورتون، خاص ڪري ڌرم ڏانهن گهڻو لاڙو هئڻ ڪري، اوم منڊلي ڏانهن ڇڪجي ويون هيون. انهيءَ صورتحال ۾ ٻيو سبب اها حقيقت هئي ته سنڌي مرد/مڙس ڏهي سال هانگ ڪانگ کان وٺي سموري دنيا جي اردگرد هونلولو تائين پرڏيهه ۾ گذارڻ کان پوءِ، رڳو ڇهه مهينا حيدرآباد ۾ گذاريندا هئا. اوم منڊلي انهن جي زندگي ۾ خال ڀريو.

هاڻي سنڌ هڪ باغ هو، جنهن ۾ ڪيترين ئي لاتيون لنوندڙ پکي هئا. برهمو سماج وارن پنهنجا راڳ پنهنجي 'مندرن' ۾ ڳاتا ٿي. ٿياسافيءَ جي عقيدتمندن 'تبيٽ جي سوامين' (Masters of Tibet) تي وياکياڻ ٿي ڪيا. صدين جي رٽ ۽ رڪ کان پوءِ، آريه سماجين 'ياڄنا' جي جوت کي وري جلايو. ساڌو واسواڻي، ميران هلچل جي اڳواڻي ڪئي، جنهن

۾ ويشن ايبل چوڪرين ڪي ڪاڌي پاڻي، ماس خوريءَ جي بدران پاچيون واپرائڻ ۽ پڳتي پاؤ تي آماده ڪيو. سنت ڪنور رام نچي نچي ”او نالي الکهه جي ٻيڙو تار منهنجو“ ڳائڻ لڳو. وشنو ڏگمبر پنهنجي ساليانـي دؤري دوران، ماڻهن سان گڏجي ”رگهو پتي راگهو راجا رام“ ڳائي آرتي ڪندو هو. نمائي فقير سچل جي پيار ۽ دعا جو پيغام ڦهلايو: ”ڏکين منهنجا ڏولڙا، عيب نه ڦولڙا، ننگڙا نمائي دا، جيوين تيوين پالڻا“ ۽ رام پنجوائي، ڪاليج هال کان وٺي صوفين جي درگاهن تائين. ماڻهن جي ميڙ اڳيان گهڙي تي راڳ ڳاتا.

پر جنهن هلچل سچ پچ طوفان کڙو ڪيو، اها هئي: ”راشٽريه سيوڪ سنگهه“ (RSS). اها هلچل سنڌ ۾ سيالڪوٽ جي رهواسي، راجپال پوري (1977ع - 1917ع) شروع ڪئي، جيڪو پوءِ پوڙهپڻ ڀاران ’شري گروُجي‘ جي نالي سان سڏجڻ ۾ آيو. RSS کان اڳ ۾ ’سنگهه‘، ’سنگٺن‘ ۽ ’سنسڪرتي‘ جا لفظ سنڌ ۾ اڻاتل هئا. شروع ۾ ڪي ماڻهو ’سنگهه‘ کي ’سنگ‘ اچاريندا هئا. پر 1942ع ۾ RSS اهو لفظ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکيڙي ڇڏيو. RSS جي باني ڊاڪٽر هيڊگيوار (Dr. Hedgewar) شهري مرڪزن جي بالغ مرد آدم شماريءَ جو ٽي سيڪڙو ۽ ڏيهي ايراضين جو هڪ سيڪڙو RSS ۾ ڀرتي ڪرڻ جي حد مقرر ڪئي ۽ سنڌ اها حد حاصل ڪرڻ ۾ منفرد حيثيت حاصل ڪئي.

شري گروجيءَ جا سنڌ جا ساليانا (1947ع - 1943ع) دؤرا صوبي جي عوام جي زندگيءَ ۾ اهم واقعا هئا. هر پيري هو حيدرآباد ۽ ڪراچي- ٻنهي شهرن جو دؤرو ڪندو هو. هو هڪ پيرو سکر، شڪارپور ۽ ميرپور خاص پڻ ويو. انهن دؤرن دوران هو مختلف ميدانن جي اڳواڻن سان مليو- جن ۾ ڌرمي اڳواڻ- ساڌو واسواڻي ۽ رنگانات نند، ڪانگريس اڳواڻ- ڊاڪٽر چوئٿرام، پروفيسر گهنشيام ۽ پروفيسر ملڪاڻي، عوام دوست واپاري-

لالچي مهروترا، شو رتن موهتا، ڀائي پرتاب، سنڌ سرڪار جا وزير— نهچلداس وزيراڻي، ڊاڪٽر هيمن داس واڌواڻي، مکي گوبندرام، ۽ ٻيا ڪيترائي وڏا وڪيل ۽ تعليمي ماهر اچي وڃن ٿا.

پهرئين ڏوري دوران، جڏهن سنڌوءَ تي ٻڌل ڪوٽڙي پل تان ريل گذري رهي هئي ته شري گروجي پنهنجي پرائيويٽ سيڪريٽريءَ ڊاڪٽر ابا ٿاٽي (Dr. Aba Thatte) کي مراٺيءَ ۾ چيو: ”ابا، پها سنڌو!“ (ابا، سنڌوءَ کي ڏس!) اهي لفظ ته سادا آهن، پر اهي عرصي کان وڇايل ماءُ لاءِ ازلي جذبي سان ڀريل هئا.

شري گرمک سنگهه جيڪب آباد جو هڪ سک سوئم سيوڪ هو. هو وڏو پڙهيو ڳڙهندو هو. 1945ع ۾، شڪارپور ۾ هڪ سوال - جواب جي ويهڪ دوران، گرمک سنگهه کانئس پڇيو، ”گروجي، اوهان پنهنجي مٿي تي تمام ڳورو بار کڻو ٿا؟“ شري گروجي خوش ڪُن لهجي ۾ ورندي ڏني: ”اوهان ته مون کان به ڳورو بار پنهنجي سر تي کنيو آهي.“ گرمک سنگهه ۽ ٻيا سڀ انهيءَ تي کل ۾ اچي ڇٽڪيا.

شري گروجي ڪراچيءَ جو آخري ڏورو ورهاڱي کان رڳو نو ڏينهن اڳ يعني 5 آگسٽ 1947ع تي ڪيو هو. هڪ گڏجاڻيءَ ۾، ’سنڌ آبزرور‘ (Sind Observer) جي ايڊيٽر، برک شهري، شري ڪي - پنيها (K. Punniah) کانئس پڇيو: ”جيڪڏهن اسان خوشيءَ سان ورهاڱو قبول ڪنداسين ته نقصان ڪهڙو آهي؟ جيڪڏهن بيمار عضوو ڪٽي ڇڏينداسين ته نقصان ڪهڙو آهي؟“ گروجي ڏهه پهه ورائيو: ”جيڪڏهن نڪ ڪپي ڇڏينداسين ته نقصان ڪٿي آهي؟ ماڻهو پوءِ به زنده رهندا!“

هڪ ڀيري جڏهن اسان گروجيءَ کان حيدرآباد ريلوي اسٽيشن تي موڪلائي وياسين ته اسان ڏٺو ته هڪ مسلمان وزير ساڳي گاڏي ۾ هو. ٻنهي جو هڪ ٻئي سان تعارف ٿيو. وزير چيس: شينهن، شينهن سان ئي ملڻ چاهيندو آهي. تنهن

ٿي گروجي ڪليو ۽ چيائين، ”پر مان شيڻهن ٿاهيان.“

RSS عاملن ۽ پائيندڙن، حيدرآبادين ۽ غير حيدرآبادين، شهرين ۽ ڳوٺاڻن، سناتنين ۽ سماجين - پوءِ چاهي اهي آريہ سماجي هجن يا برهمو سماجي— جي اڳوڻي فرق کي دور ڪيو. ڪانگريس ۽ مهاسڀا جي پوئلڳ ڪٽنبن جا ڇوڪرا گڏ ڪيڊينديءَ ۽ ساڳئي 'ڀگواڌ واج' کي نمندي ڏسڻ ۾ اچڻ لڳا. RSS، سنڌي هندن کي هندوپڻي جو احساس ڏياريو، اڳ ۾ 90 سيڪڙو شاگرد فارسي پڙهندا هئا، RSS جي اچڻ کان پوءِ 95 سيڪڙو شاگرد سنسڪرت پڙهڻ لڳا. ايتري قدر جو گهڻن شاگردن 'سنڌيءَ' جي بدران هندي ڪئي، جو انهن مطابق، انهن سنڌي اکيئي چڱي طرح چاتي ٿي. RSS، سنڌي نوجوانن کي سياست ۽ ريڊيڪلزم ڏانهن مائل ڪيو. پارٽيءَ سنڌوسڀا جي 'صدر' جي-ٽي-واڌواڻي ۽ وويڪانند ايڊيوڪيشن سوسائٽي بمبئي جي باني، حشو آڏواڻي، RSS جي ترغيب تي عوامي زندگي اختيار ڪئي. پارٽيءَ مزدور سنگهہ جو صدر منهر ميهتا سنڌ جي RSS جي پيداوار آهي. لال ڪشن آڏواڻي جهڙو هيرو سنڌ جي RSS جي پاران هندستاني عوامي زندگي کي تحفو آهي. اهو ائين ڏي ڏاهي جو جناردن ٺاڪر 1977ع ۾ پنهنجي ڪتاب All The Janata Men ۾ سندس باري ۾ لکيو آهي:

”جنهن شخص پنهنجي پذيرائيءَ کان سواءِ، 'جنتا پارٽيءَ' جي حصي 'جن سنگهہ' لاءِ گهڻي عزت حاصل ڪئي آهي، اهو آهي لال ڪشن آڏواڻي، جيڪو اڄ ڪالهہ هندستاني سياست ۾ 'صاف سٿرو ۽ سٺون سڌو اڳواڻ آهي. صاف، نفيس، ڪاروباري، ڏسڻ ۾ نرم، پر ضرورت وقت سخت، هيءُ (ٺڏهوڪو) اطلاعات و نشريات جو وزير گهڻو ڪري اڄ جي سياسي دنيا ۾ پورالو آهي. جيتوڻيڪ هو اڳين صف ۾ نہ رهيو آهي، پر پوءِ بہ اونداهي اڱڻدي ۾ هو هڪ روشن شمع وانگر ٻيٺل آهي.“

برهمو سماج ڪان وٺي RSS تائين اهي سڀ هاچلون هيون، جن سنڌ کي هڪ نمايان صوبي ۾ تبديل ڪيو ۽ اهي هاچلون ڏي هيون، جن آزاديءَ جي هاچل کي گرمي بخشي.

13

سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل

”نادر شاهه هيءُ ملڪ هڪ ڀيرو لٽيو هو، پر انگريز اسان کي روز لٽين ٿا. اسان جو رت چوسي، هر سال 45 لک ڊالرن جيتري دولت ملڪ کان ٻاهر نيئي وڃي ٿي. انگريزن کي هڪدم هندستان ڇڏي هليو وڃڻ گهرجي.“ — اهي لفظ انڊين نيشنل ڪانگريس جي جنم (1885ع) کان هڪ ورهيه اڳ ۽ گانڌيءَ جي ’هندستان ڇڏي وڃو‘ (Quit India) هلچل جي سوچ کان پورا 58 ورهيه اڳ، 20 مئي، 1884ع تي ’سنڌ ٽائيمس‘ (Sind Times) اخبار لکيا هئا.

بنگال ’ونگا ڀنگا‘ — جي ورهاڱي. سوديشي هلچل کي هٿي ڏيڻ سان، ملڪ جي ڪنهن به هنڌ وانگر، سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل کي وڏي مدد ڪئي. جڏهن خودي رام بوس کي 1908ع ۾ ڦاسي ڏني ويئي ته سنڌس تصوير سڀني محب وطنن جي گهرن ۾ پنهنجو رستو ڳولي ورتو. ساڳئي سال، ويرومل ٻيگراج (1874ع - 1955ع) سکر ۾، ۽ لوڪرام شرما حيدرآباد ۾ سوديشي اسٽور قائم ڪيا. انهن پوءِ سکر ۾ آل سنڌ پوليٽيڪل ڪانفرنس ڪوٺائي.

جڏهن 1907ع ۾ ڪراچيءَ جي سنڌ ڪاليج جي پرنسيپال جيڪسن (Jackson) چيو: ”اوهين هندستاني ڪوڙا آهيو“، ته مکيه شاگرد جهڙوڪ جيوت، جواهر ۽ نارائڻ ڪاليج ڇڏي بڙودي ۽ پوني جي ڪاليجن ۾ هليا ويا، جن مان پوءِ ٽن چڱن آچاريه جيوترام ڀڳوان داس ڪرپالاڻي، سوامي گووندانند

۽ پروفيسر نارايڻ داس رتن مل ملڪاڻي وڏو نالو ڪڍيو.

1908ع ۾ جڏهن پال گنگادر تلڪ کي ڇهه سال قيد جي سزا ڏني ويئي ته گهڻن نوجوانن فرش تي سمهڻ شروع ڪيو- جيڪا صوبي ۾ غير معمولي ڳالهه هئي، جتي فقير به کٽن تي سمهندا هئا.

1988ع ۾ شڪارپور ۾ پريتم ڌرم سڀا قائم ٿي، جنهن نه رڳو گهڻا سماجي سڌارا آندا، پر سوديشي کنڊ، صابڻ ۽ ڪپڙي جون ملون قائم ڪيون. انهيءَ سڀا طرفان، جيڪو ادب پيش ڪيو ويو، اهو ايتري قدر انقلابي سمجهيو ويو، جو 1909ع ۾، سيٺ چيتومل، ويرومل بيگراج ۽ گووند شرما سڀني کي پنج سال سخت پورهئي سان قيد جي سزا ڏني ويئي. جج بوائڊ (Boyde) پنهنجي فيصلي ۾ چيو: ”اهي نوجوان مذهبي تنظيم جا ميمبر آهن، تنهن ڪري انهن جو ماڻهن تي اثر ٿيندو. سندن لکڻيون ۽ سرگرميون ايڏيون فتنه انگيز آهن، جو اهي موت جي سزا جي لائق آهن. پر سندن ننڍي عمر جي پيش نظر مان کيس نسبتاً گهٽ سزا ڏيان ٿو.“

1910ع ۾ آچاريه ڪرپالاڻي، ڪاڪا ڪاليلڪر، سوامي گووندانند، ڊاڪٽر چوئٿ رام ۽ ٻين حيدرآباد ۾ ’برهم چريه آشرم‘ قائم ڪيو، جيڪو اپرنديءَ ڪچي ۾ ڊاڪٽر تارا چند جي اسپتال جي پرسان هو. اهو آشرم راڳ، ناٽڪ ۽ ورزش وسيلي نه رڳو محب وطن نوجوان پيدا ڪرڻ جو ادارو هو، پر ٻين محب وطن سرگرمين جو فورم پڻ هو، جنهن ۾ روپوش انقلابين کي پناهه ڏيڻ شامل هو. ڊاڪٽر چوئٿ رام، سوامي آلا رام، دين ديال ورهسپتي ۽ سوامي ستيه ديو، ’گئور رڪشا‘-(ڍڳين جي بچاءَ) مهم تي ’بيل صاحب کي ڪرو سلام‘ ڳائيندا، سنڌ جي دوري تي ’برهم چريه آشرم‘ لاءِ ٽي هزار رپيا گڏ ڪيا.

بابا گردت سنگهه، جي سر تي چاليهه هزار رپين جو انعام مقرر ٿيل هو. هن ڪئناڊا ڏانهن لڏي وڃڻ لاءِ جاپاني جهاز

'ڪوما گاٽا ماروُ' ٻاڙي تي ڪيو، پر اتي لنگر انداز ٿيڻ جي اجازت نہ ملڻ سبب ڪلڪتي پهتو، جتي ڪين زمين تي پير رکڻ نہ ڏنو ويو. انهيءَ ڳالھ تي گوليبازي ٿي، جنهن ۾ ڪافي ماڻهو مري ويا. گردت سنگھ، ڪي سنڌ ۾ ٽي سال پناھ ڏني ويئي. انهيءَ ساڳئي 'ڪوما گاٽا ماروُ' جهاز جي واقعي ۾، گووندانند کي پنج سال سخت پورهئي سان قيد جي سزا ڏني ويئي.

1913ع جي هڪ آڌي رات جو، هڪ هندو مسلمان پيٽ جي سور جي شڪايت سان، ڪوٽڙيءَ کان هڪ پيل گاڏيءَ ۾ حيدرآباد ۾ لوڪرام شرما جي گهر پهتو. جڏهن هو اندر آيو تہ خبر پيئي تہ هو مشهور روپوش انقلابي راش بهاري بوس هو، جنهن 1912ع ۾ دهليءَ جي چانڊني چوڪ ۾ لارڊ هارڊنج تي بم اڇلايو هو.

راش بهاري، لوڪرام شرما (1890ع - 1933ع)، ۽ سندس ڀاءُ وشنو شرما بم اڇلائڻ وارن ڏينهن دهلي ۾ هڪ ئي گهر رهيل هئا. ڊاڪٽر چوئٿرام، راش بهاريءَ لاءِ پيسن جو بندوبست ڪري ڪيس افغانستان رستي جاپان وڃڻ لاءِ امرت سر روانو ڪيو.

ان کان اڳ، شڪارپور وارن گانڌيءَ کي سندس ڏکڻ آفريقا جي هلچل لاءِ ڏھ هزار رپيا موڪليا هئا. حيدرآباد وارن پنڊت مدن موهن مالويہ جو شاندار آدرياءُ ڪيو هو ۽ کيس مان - پتر سنسڪرت ۾ پيش ڪيو ويو هو.

جڏهن ڊاڪٽر اينِي بيسنٽ ڪانگريس جي صدر مقرر ٿي تہ هن سنڌ جي قوم پرست مسلمان، غلام محمد ڀرڳڙي (1878ع - 1924ع) کي ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري مقرر ڪيو.

جڏهن ڪرپالاڻي بهار ۾ مظفر پور جي جي- بي- بي ڪاليج تان استعيفا ڏني تہ هن پروفيسر نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻي

وٺ، انقلابين جي مدد لاءِ ٻه هزار رپيا چڙيا.

1919ع ۾ وطن دوست عوامي راهه کي تيز ڪرڻ ۽ حرڪت ۾ آڻڻ لاءِ هڪ روزنامه 'هندو' شايع ٿي.

سنڌ وارا پيرس ۾ ان وقت هندستان جي آزاديءَ لاءِ ڪم ڪندڙ مئڊم ڪيما (Madam Cama) کي مسلسل مالي مدد ڪندا هئا.

اڃا جڏهن گانڌي جنگ کي 'جنگي ڀرتيءَ جا ميلا' (War recruitment Mela) ڪوٺيندو هو ته نوابشاهه جي ڊاڪٽر تلچارام ڪلاڻي، ڪلڪي عام 'وارلون بانڊ' (War Loan Board) جي خلاف مهم هلائي. سنڌ تڏهن بمبئي پريزيڊنسيءَ جو حصو هئي ۽ سنڌ ڪانگريس، بمبئي پراونشل ڪانگريس ڪاميٽيءَ (PCC) جو حصو هئي. جڏهن گانڌي بمبئي PCC کان آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي (AICC) جي چونڊ حاصل ڪئي ته سنڌ جي وفد برطانيا جي جنگ جي ڪوشش جي سندس حمايت جي پيش نظر، سندس چونڊ جي مخالفت ڪئي.

1920ع ۾ جڏهن لوڪمانيه تلڪ سنڌ ۾ آيو ته نوجوانن سندس گاڏي ڇڪي ۽ عورتون ڦڙيون ڀيرو پنهنجي گهرن مان ٻاهر نڪري آيون ۽ ڪيس آرتي پيش ڪيائون. تلڪ ڏاڍو خوش ٿيو. هن پنهنجي اخبار 'ڪيسري' ۾ لکيو: "جيڪڏهن هر صوبي ۾ ڊاڪٽر چوئٿرام جهڙا ماڻهن هجن ته جيڪر اسان غلاميءَ جون زنجيرون ٻنان ڏير ٽوڙي سگهون ٿا."

آگسٽ 1920ع تي جيڪڏهن تلڪ جو ديهانت ٿيو ته جئرامداس ۽ ٻين سنڌي اڳواڻن پنهنجي مٿي جا وار ڪوڙايا هئا. ڪين ڏپ هو ته آزاديءَ جي هلچل بيهي رهندي. پر ڪين تڏهن خوشي ٿي، جڏهن انهن 'ڪرم وير' گانڌيءَ کي- جيڪو تڏهن انهيءَ نالي سان ڄاتو ويندو هو- هلچل کي نين بلندين تائين کڻي ويندي ڏٺو.

جڏهن گانڌي رولٽ ائڪٽ (Rowlatt Act) جي مخالفت ۾ سنڌ ڏنو ته سرگرم ٿياسافسٽ، چيتمل پرسرام ماڻهن کي مصيبتن ۽ قربانين جي راڪ ب ُڪال جي هٿ ُڪسڻ جو ڪوپ وهي ۾ شامل ٿيڻ جي دعوت ڏني، جنهن ڪري ڪيس ٻه سال سخت پورهئي سان قيد جي سزا ڏني ويئي. جڏهن ڪانگريس جو امرت سر وارو اجلاس ٿيو ته سنڌ وارن پنهنجا وفد جليانوالا اسپيشل ٽرين ۾ موڪليا. جڏهن 17 مارچ 1922ع تي پرنس آف ويلس ڪراچيءَ آيو ته سنڌ مان هڪ ٻه ماڻهو سندس استقبال لاءِ نه ويو. ان ڏينهن شهر ۾ سگريٽ يا چانهه به نٿي ملي.

ڪراچي پڻ پنهنجي تاريخ ٺاهي. جڏهن 26 سيپٽمبر 1921ع کان 4 نومبر 1922ع جي دوران، پُريءَ جي انقلابي شنڪر آچاريه ڀارتي ڪرشن تيرٿ جي خلاف مولانا محمد علي، مولانا شوڪت علي ۽ ڪچلو سان گڏ ڪراچي سازش جو تاريخي مقدمو خالقڏني هال ۾ هلايو ويو. گانڌي انهيءَ مقدمي کي "سيني جديد مقدمن ۾ سيني اهم مقدمن مان هڪ" ڪوٺيو.

انتظاميا طاقت جي نشي ۾ ايڏو ڏت هئي، جو هن سرڪار جي حمايتي ملائن کي پيسن تي خريد ڪرڻ شروع ڪيو. ۽ جڏهن حقيقي ملائن کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿي ته لهي پيدا ڪرڻ ۾ به ڏريغ نه ڪيائين. رانجهي خان جمعدار کي 'امن موبل' جي لالچ جي عيوض ڪچهه ملائن کي پيش ڪرڻ لاءِ چيو ويو. ناڪام ٿي، هن 'پير تکڙيل' ۽ 'پيرنيڪرانو' جا نالا پيش ڪيا. انهن خدمتن جي عيوض ڪيس ڪليڪٽر بولس (Bolus) اڳيان پيش ڪيو ويو، جنهن ڪيس صوبيدار جي عهدي تي ترقي ڏني!

انتظاميا هندن کي، ڪانگريس جا حمايتي هئڻ سبب هراسان ڪرڻ لاءِ، ڏاڙيلن کي پڻ نظر انداز ڪيو. جڏهن ماڻهن احتجاج ڪيو ته کين چيو ويو ته "گانڌي وٽ وڃو" — ۽ ڏاڙيل پڪڙڻ لاءِ چئوس.

1930 ـ 32ع جي 'ستياگرهه' هلچل سنڌ ۾ وڏي ڪاميابي حاصل ڪئي. ماڻهو شهر شهر وڃي ولايتي ڪپڙو گڏ ڪري، گڏهن تي ڍوئي، تيلي ڏيندا هئا ۽ تماشبين پنهنجا ٽوپلا وغيره لاهي ٻرندڙ باهه ۾ اڇلائيندا هئا. جيڪب آباد جي هڪ غريب مسلمان هاري وٽ ڏيڻ لاءِ رڳو هڪ سونٽي هئي، جيڪا 250 رپين ۾ نيلام ڪئي ويئي.

سنڌي عورت پڻ وڏي پيماني تي جلوس ۽ بهشڪاري ٽوليءَ ۾ حصو وٺڻ لاءِ پهريون ڀيرو گهر جي چوديواريءَ کان ٻاهر نڪتي. اُن کان ٿوروئي پوءِ، بمبئي پريزيڊنسيءَ ۾ ڪراچي ۽ حيدرآباد وڏي ۾ وڏا طوفاني مرڪز ثابت ٿيا. ڌڌهن سنڌ جي آدم شماري چاليهه لکن کان به گهٽ هئي، جنهن جو 30 سيڪڙو هندو هئا، جيڪي ئي هلچل ۾ حصو وٺندا هئا. انهيءَ جي باوجود 1930ع ۾ 427 ماڻهو جيل ويا.

سنڌ ۾ پنهنجي سرگرميءَ کي غلط سمجهندي، ڪانگريس 1931ع جي آدم شماريءَ جي ڪم جي بهشڪار ڪرڻ جو پڻ فيصلو ڪيو. پر اهائي اميد هئي ته سنڌ آدم شماري واري بهشڪار جي پروگرام ۾ گهڻا ماڻهو حصو نه وٺندا.

ڪراچيءَ جي فائرنگ ۾، جنهن ۾ دتاتريه ماني ۽ ميگهراج ريواچند مارجي ويا، جئرام داس جهڙي اڳواڻ کي پڻ گولي لڳي. سموري ملڪ کي صدمو پهتو. گانڌي 20 اپريل 1930ع تي تار ڪئي: ”جئرام داس کي خوش قسمت سمجهو. گوليءَ جو ستر وارو زخم، جيل کان بهتر آهي. اچا به دل جو زخم وڏيڪ بهتر آهي.“ هن پوءِ لکيو: ”مون کي اهو ٻڌي خوشي ٿي ها ته جئرام داس جهڙي ساٿي ـ ڪارڪن کي گولي هڻي ماريو ويو. مان جئرام داس کان وڌيڪ صاف دل ٻئي ڪنهن شخص کي نه سڃاڻان. اهڙن هندستانين جي رت مان ئي سوراج جو مندر تعمير ٿيندو.“

جيل سپرنٽينڊنٽ جي هفتيوار چڪاس جي وقت، جئرام داس

جهڙي شخص کان گوڏ ٻڌي حاضر ٿيڻ ۽ 'سرڪار سلام' چوڻ جي توقع ڪئي ويندي هئي. جڏهن هن ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو ته کيس ڏنڊا - ٻيڙي لڳائي قيد - تنهائي ۾ رکيو ويو.

جئرام داس کي گولي لڳڻ جو پڙاڏو برطانوي پارليامينٽ ۾ گونجيو. جتي هڪ ميمبر پڇيو ته عامل طبقو، جيڪو سرڪاري نوڪريءَ ۾ وفادار ۽ اڳڀرو آهي، اُن جو هڪ روشن ستارو آزاديءَ جي هلچل ۾ ڪيئن گهڙي پيو آهي. هندستان جي اسٽيٽ سيڪريٽري انهيءَ تي ڏک جو اظهار ڪيو ۽ چيائين ته هو خود حيران آهي. سنڌس حيراني اڃا وڌي ويئي هوندي جڏهن ايچ - بي - شوداساڻي I.C.S قومي هلچل سان همدرديءَ ۾ بهشت جهڙي نوڪريءَ تان استعيفا ڏني هئي.

جيل کان ٻاهر ننڍين اڳواڻن کي ايڏو هراسان ڪيو ويو، جنهن جي انتها نه هئي. سرڪار انهيءَ ڳالهه جو پورو پورو ڌيان رکيو ته کين گوڏن ۾ وجهي لاهه نه ڏانگو ملي ۽ نه ڏي ٻيل گاڏي. سندن جلسن ۾ گڙ ٻڙ ڪرائڻ يا کين مارڻ ڌاڙيون سرڪاري غنڊن کي موڪليو ويندو هو. گانڌي 'سنڌ ۾ دٻاءُ جي حقيقت کي' ڌيان ۾ رکيو. هن چيو "تمام سخت ڪور حالتن هيٺ سنڌين همٿ ۽ صبر لاءِ، مان کين واڌايون ڏيان ٿو. جيڪڏهن انهن ڌيرج ۽ سورهيائيءَ سان ڏک سهڻ جاري رکيا ته انهيءَ بي لغام ۽ بي اصولي دٻاءَ جو پاڻ جلدي خاتمو ٿيندو."

سنڌ ۾ ستياگرهه جي باري ۾ آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي (AICC) 1932ع ۾ پنهنجي رپورٽ ۾ لکيو آهي: "ڏسجي ٿو ته صوبو پنهنجي ڪارڪردگيءَ ۾ چڱو پيو وڃي. سنڌ ۾ قيدين جي درجي بندي هڪ ڪارو داغ آهي. ايتري قدر جو آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي جنرل سيڪريٽري، جئرام داس کي 40 ستياگرهي عورتن مان 37 کي پڻ 'سي' ڪلاس ۾ رکيو

ويو آهي. گهڻين جوان ستياگرهين ڪي پٽر ٽوڙڻ جي ڪم تي لڳايو ويو آهي. منجهانئن پارنهن ڄڻين مان هر هڪ کي پارنهن ڦٽڪا هنيا ويا آهن."

1930ع جي هلچل، گانڌي - ارون ٺاهه جي صورت ۾ ختم ٿيڻ کان پوءِ، مارچ 1931ع ۾ ڪانگريس جو اجلاس ڪراچيءَ ۾ شروع ٿيو. اهو اجلاس 90 هزار رپين جي لاڳت سان رکيو ٿن هفتن ۾ شاندار نموني منظم ڪيو ويو هو. مهاديو ديسائي اهو ڏسي ايڏو بي اختيار ٿي ويو، جو چئي ڏنائين: "تاريخ ۾ پهريون ڀيرو سرڪ جي ڇٽيءَ هيٺ ڪانگريس جو اجلاس ٿي رهيو آهي." گانڌي چيو ته "ٺورائتو آهيان جو استقباليا ڪاميٽي (انهيءَ شاميانيءَ جي) ڇٽيءَ کي هيٺيان کوليو آهي ۽ اسان کي ايشور سان سڌي رابطي ۾ رکيو آهي." اهو شاميانو انهيءَ ٽڪريءَ تي لڳايو ويو هو، جتي هاڻي جناح جو مقبرو آهي. انهيءَ اجلاس جو انتظام ٽڏهوڪي ڪراچيءَ جي ميئر ۽ استقباليا ڪاميٽيءَ جي چيئرمن جمشيد ميهتا ڪيو هو.

پر ڪانگريس جو اهو تاريخي جلسو ڀن سانحن ڪري ڍڪجي ويو. انهيءَ اجلاس جي موقعي تي، گانڌيءَ جي انتهائي ڪوشش جي باوجود، انگريزن پنهنجي ڌاڪ وهارڻ لاءِ، سردار ڀڳت سنگهه، ۽ سندس سائين- سکديو ۽ راج گروءَ کي ڦاسيءَ تي چاڙهيو ۽ جڏهن ڪانپور جي مسلمانن، ڀڳت سنگهه جي مان ۾ پنهنجا دڪان بند ڪرڻ کان انڪار ڪيو ته فساد ڇڙي پيو. يو پيءَ جي پراونشل ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي صدر ۽ 'پرتاب' جي ايڊيٽر گنيش شنڪر وديارٿي، جيڪو فساد بند ڪرائڻ لاءِ ويو هو، پنهنجي سورمائيءَ جي ڪوشش ۾ جان ڏني. ڪراچيءَ ڏانهن ويندي، گانڌيءَ جو هر اسٽيشن تي ڪارن جهنڊن، ڪپڙي جي ڪارن گلن ۽ 'واپس وڃ' جي نعرن سان استقبال ڪيو ويو. ڪراچي شهر ۾ مشتعل انبوهه کان بچڻ لاءِ حقيقت ۾ ڪيس ڊرگ روڊ اسٽيشن تي گاڏيءَ

مان لاٿو ويو. گانڌي چيو ته هو ڪارن جهنڊن کي ’ورٿي آئيل شيءِ‘ طور پاڻ وٽ ٿيسٽائين رکندو جيسٽائين نعري باز پنهنجي غلطي محسوس نه ڪندا ۽ کين موٽي وچڻ لاءِ چوائين. هن کين ڪانگريس جي اجلاس ۾ گڏ ٻڌ کان پاسو ڪرڻ ۽ ”سنڌ جي ڪارڪنن جي شاندار ڪم کي ضايع نه ڪرڻ“ لاءِ منٿ ڪئي. ان کان پوءِ ڪراچيءَ وارو اجلاس خير خوبيءَ سان گذريو. انهيءَ اجلاس جي خاص ڳالهه اها هئي ته خان عبدالغفار جي اڳواڻيءَ ۾ ’فرنٽيئر ريڊ شرٽس‘ وارن انهيءَ ۾ پهريون ڀيرو شرڪت ڪئي.

ڪراچيءَ جي اجلاس جي صدارت وڏي شخصيت سردار ولڀ ڀائي پٽيل ڪئي. انهيءَ ئي اجلاس ۾ ڪانگريس ٻي راؤنڊ ٽيبل ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. انهيءَ اجلاس بنيادي حقن تي مشتمل 20 نڪاتي ٺهراءُ پاس ڪيو، جنهن ۾ عالمگير بالغ راءِ دهي، مفت پرائمري تعليم، هندستان جي سيني رهاڪن کي گذاري جيتري اجرت، جو وچن ڪيل هو.

انهيءَ اجلاس ۾ هڪ دلچسپ ساهي ٿي، جڏهن لاهور جي اخبار ’زميندار‘ جي ايڊيٽر، مولانا ظفر علي خان نماز لاءِ اجلاس ملتوي ڪرڻ لاءِ چيو. گانڌي نماز جي دوران رڳو اهو قبول ڪندي ته ڪانگريس گهٽ اهم اسمن جو اڪلاءُ ڪري، انڪار ڪيو. مشتعل مولانا ٻاهر نڪري سڌو ريلوي اسٽيشن ويو، جتان پهرين گاڏيءَ ۾ لاهور ڏانهن روانو ٿي ويو.

32 ـ 1930ع جي هلچل کان اڳ ۽ پوءِ ڪانگريس ايڏو مقبول هئي، جو چونڊن ۾ مڪيءَ جي سامهون موچيءَ کي بيهاري کيس کٽائي سگهي ٿي. 1937ع جي چونڊ ۾، ايوان جي ڪل 60 نشستن مان ڪانگريس جا 7 MALs هئا، جيڪي توازن رکڻ لاءِ ڪافي هئا.

1942ع جي هلچل جي صورتحال پنجاب ۽ ٻين گهڻن صوبن جي ڀيٽ ۾، سنڌ ۾ بهتر هئي. انهيءَ هلچل ۾ ٻه قيمتي جانيون قربان ٿيون- هيمون ڪالاڻي ريل جون پٽڙيون آکيڙيندي پڪڙيو ويو ۽ نرمل جيوتاڻي ڪي- جيڪو شاعر هو- ڦٽڪا هنيا ويا، جنهن ڪري سندس جلدي ديهانت ٿي ويو. وڏو وزير الهه بخش سومرو ڪانگريس سان ايترو ويجهو هو جو هو ڪاڏيءَ جو ڪپڙو ڪلهي تي ڪڻي، هڪ گهر کان ٻئي گهر تائين هوڪو ڏيئي وڪڻندو هو. 'هندستان ڇڏي وڃو' هلچل دوران هن ڪراچيءَ جي خوبصورت بيچ- ڪلفٽن تي واقع پنهنجو بنگلو انهيءَ شرط سان آڇيو ته ڪافي ساريون عورتون ستياگرهه ۾ حصو وٺنديون. اها ڪانگريس سان سندس قربت ئي هئي، جنهن ڪيس معزول ڪرايو ۽ جلدئي پوءِ کيس پراسرار طور قتل ڪيو ويو. سنڌ انهيءَ سانحي مان ڪڏهن به پاڻ پري نه ٿي، ۽ انهيءَ ئي ورهاڱي لاءِ رستو هموار ڪيو- جيتوڻيڪ 1946ع جي چونڊن ۾ ڪانگريس 22 نشستون حاصل ڪيون هيون.

اهو هو سنڌ ۾ آزاديءَ جي هلچل جو مختصر تسلسل. هتان جا اڳواڻ، لياقتي طور، ملڪ جي بهترين اڳواڻن مان هئا. منجهانئن چڱي طرح ڄاتل سڃاتل، آچاريا جيوت رام ڪرپالاڻي (1888ع-1982ع) گانڌيءَ ڪي شانتي نيڪتن ۾ ڏٺو هو، ۽ سموري زندگيءَ لاءِ ساڻس واڳجي ويو هو. هن پنهنجي زندگي 'چرخا سنگهه' ۽ ڊگهي عرصي تائين ڪانگريس جي جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان ڪم ڪيائين. هو تاريخي سٺ سالن جي عرصي جي ڀرپور صف وارن اڳواڻيءَ جو نرالو مثال آهي.

عالم مان ڦري جوشيلو ديش ڀڳت ٿيل، ڄيرامداس دولترام عالم چنداڻي (1891ع-1978ع) سنڌ جي ڪانگريسين جو وڏو گانڌي پرست هو. هن ڪجهه وقت لاءِ 'هندستان ٽائيمس'

(The Hindustan Times) ٻيو ايڊيٽر ۽ پوءِ ڪانگريس جي جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان پنهنجون خدمتون سرانجام ڏنيون. آزاديءَ کان پوءِ، جئرام داس ٻهار جو گورنر، يونين فوڊ منسٽر، آسام جو گورنر ۽ گانڌيءَ جي Complete Works (مڪمل تحريرون) جو ايڊيٽر ٿيو.

ڊاڪٽر چوئٿ رام (1957ع - 1889ع) سموري زندگي عوامي ڪارڪن ٿي رهيو، جنهن ملڪ جي خدمت ڪرڻ تڏهن کان شروع ڪئي هئي، جڏهن ڪانگريس جو نالو به ٻڌڻ ۾ نه ايندو هو. بنگال جي ورهاڱي سان شروع ڪري، هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ، هن ديس جي شيوا جاري رکي. ورهاڱي جي موقعي تي، هن سنڌ جي ماڻهن کي تحفظ ڏيڻ ۽ مدد ڪرڻ لاءِ، مهاراڻا آديپور جي مدد سان 40 نوجوانن لاءِ چتور قلعي ۾ هڪ سکيا ڪئمپ منظم ڪئي، اهو چوئٿ رام ئي هو، جنهن جواهرلال نهروءَ کي شرنارٿين جي مدد ڪرڻ لاءِ سجايو، جيڪي پنهنجون ملڪيتون لٽائي آيا هئا. سنڌس ٻاري ۾، 1924ع ۾ گانڌي ’ينگ انڊيا‘ (Young India) ۾ لکيو هو: ”پنهنجي ملڪ جي مفاد لاءِ، ڊاڪٽر چوئٿ رام پنهنجو سڀ ڪجهه قربان ڪري فقير بڻجي ويو آهي.“

آچاريه آسودومل ٽيڪچند گدواڻي (1935ع - 1890ع) پنهنجي وڏي پگهار واري دهليءَ جي رام جس ڪاليج جي پرنسپال جي عهدي تان استعيفا ڏيئي، اگهوڙي پگهار جي پنجين حصي جيتري رقم تي گانڌيءَ سان گڏ ڪم ڪرڻ لڳو. جڏهن ڪانگريس چونڊيءَ جي اڳواڻن کي سرڪاري عهدن تي نامزد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ته پنڊت نهرو الهه آباد ميونسپالٽيءَ جو چيئرمن، سردار پٽيل احمدآباد ميونسپالٽيءَ جو چيئرمن ۽ سباس چندر بوس ڪلڪتي ڪارپوريشن جو چيف آفيسر ٿيا ته گدواڻي ڪراچي ڪارپوريشن جو چيف ايجوڪيشن آفيسر ٿيو. 1617ع ۾ سنڌس اوچتي موت سنڌس روشن مستقبل کي روڪي ڇڏيو.

پروفيسر گهنشيام شوداساڻي، جيڪو سموري زندگي عوامي ڪارڪن ٿي رهيو ۽ 47-1937ع تائين سنڌ اسيمبلي ڪانگريس پارٽيءَ جو اڳواڻ رهيو، مئٿيو آرنولڊ (Mathew Arnold) جي ڪلچر جي وصف 'مٺاس ۽ روشنيءَ' جو مجسمو هو.

هرچند راءِ وشن داس پارواڻي (1928ع- 1862ع) 1913ع ۾ ڪانگريس جي ڪراچيءَ واري اجلاس جي استقباليا ڪاميٽيءَ جو چيئرمن هو. انهيءَ اجلاس ۾ پهريون ڀيرو هن سنڌ جي بمبئي کان عليحده ٿيڻ ۽ صوبي جي جدا آئين جي گهُر جو آواز اٿاريو. هو 1911ع کان 1920ع جي دوران، ڪراچي ڪارپوريشن جو صدر هو. 1920ع ۾ ڪيس سينٽرل ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو ويو. جليانوالا باغ جي سانحي جي باري ۾ ڳالهائيندي چيائين: "جيڪڏهن اوهان جي اکين ۾ ڳوڙها آهن ته اهي ڳاڙڻ لاءِ تيار ڪريو." جيتوڻيڪ هو موت جي بستري تي هو، پر پوءِ به سائمن ڪميشن جي خلاف ووٽ ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ کان دهلي ويو. هو پنهنجو ووٽ استعمال ڪرڻ کان اڳ ۾ ئي لاڏاڻو ڪري ويو، جتي موتي لال نهرو، پنڊت مدن موهن مالويه، لالا لجپت راءِ ۽ ولڀ ڀائي پٽيل سندس ڪانڌي ٿيا.

جمشيد ميهتا جيتوڻيڪ ڪانگريس جو ميمبر نه هو، پر 1937ع ۾ ڪانگريس جي ٽڪيٽ تي دادوءَ مان چونڊجي آيو. هو جديد ڪراچيءَ جو معمار هو. هو سڀني تنازعن جو، جيڪي عام زندگيءَ ۾ گهٽا هئا، منصف ٿيندو هو.

نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻي (1974ع-1860ع) 1917ع ۾، جڏهن ظفر پور جي جي-بي-بي ڪاليج جو پروفيسر هو ته گانڌي چمپران ڏانهن ويندي وٽس ڪجهه ڏينهن لاءِ ترسيو هو. هڪ ڏينهن شام جو سير ڪندي گانڌي کانئس پڇيو: "پروفيسر هن کان پوءِ ڇا ڪندين؟" انهيءَ ڳالهه ملڪاڻيءَ جي زندگيءَ

۾ موٽي آندو. هن نوڪريءَ تان استعيفا ڏني، گجرات وديا پيٺ ۾ شامل ٿيو، پوءِ دهليءَ ۾ هريجن ڪالونيءَ جي تعمير ڪرڻ ۾ مدد ڪيائين، ۽ پوءِ به سنڌ ۾ جلد تعميري ڪم شروع ڪيائين. هن الله بخش سومري کي ڪانگريس جي حمايتي بنائي کيس متاثر ڪيو- ايتري قدر جو ڪانگريس کي سنڌس چرخي سميت ٽحرن جي روحاني پيشوا، پير پاڳاري جهڙي ڳوري مخصيت سان متعارف ڪيائين.

عورت - اڳواڻن ۾ آچاريا ڪدوائي جي زال- گنگا ٻيڻ، ڪرپالائيءَ جي ڀيڻ- ڪڪي ٻيڻ، ڪوڙي مل جي نهڻ- امبي ڪلفائي ۽ ڪماري چيٺي سپاهي ملاڻي سنڌ جي عوامي زندگيءَ ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو.

آزاديءَ جي هلچل دوران، قومي اڳواڻن جي سموري ملڪ ۾ عزت ٿيڻ لڳي. گانڌي، پنڊت نهرو ۽ سباس چندر بوس سنڌ ۾ خاص ڪري مشهور هئا. پر پنڊت نهروءَ کي سنڌ لاءِ بالڪل ڪشش نه هئي، جيتوڻيڪ سنڌواسي سندس پرستار هئا. هن 16 جولاءِ 1936ع تي پدماجانائيڊو کي لکيو: ”مان سنڌ نه سڄاڻان. مون کي انهيءَ لاءِ ڪشش محسوس نٿي ٿئي.“ هن 26 جولاءِ 1936 تي هڪ ٻئي خط ۾، سنڌ جي شهر نوابشاهه مان پدماجا کي لکيو: ”سنڌين ۾ ستا گڻ آهن ۽ مان ڪين پسند ڪريان ٿو. پر اهي مسلم جاگيرداري طبقي ۽ هندو واڻئي طبقي جو هڪ عجيب ميلاپ آهن. اهي طبقا جيئن آهن، گهڻو سارا هڪ جوڳا نه آهن. پوءِ به منجهن همٿ ۽ قوت آهي، جيڪا اهڙي ڳالهه آهي، جنهن لاءِ ٿورائتو ٿيڻو پوندو. منجهن انفرادي طرح ڪوبه فنڪارانه احساس ورلي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. پنهنجي پٽا پٽي پاجامي ۾ جيڪي رنگ پسند ڪن ٿا، ڪين انهن مان پر ڪجهي ٿيو.“

1936ع ۾، ڪنڊياري جي پنچايت پنڊت نهروءَ کي پيسن جي ڳوٿري پيش ڪرڻ ڪان ڏڏهن انڪار ڪري ڇڏيو، جڏهن

هن تڪ سببان شهر مان گهوڙي تي سوار ٿي هلڻ کان انڪار ڪيو هو. پوءِ شام جو جڏهن نهرو ”اڇا پاڻي“ ڇڏي هليو ته پوءِ پنچايت آدر ڀاءُ سان گڏ پيسن جي گوٿري پيش ڪئي.

سڀاش بوس جي معاملي ۾، پنهي طرفن کان محبت هئي. 1938ع ۾، پٽاڀي سيتا راميا جي مقابلي ۾، سنڌ سڀاش کي ڪانگريس جي صدر جي حيثيت ۾ ٻيهر چونڊڻ ۾ متفق طور ووٽ ڪيو. هڪ ڀيري جڏهن سڀاش بوس حيدرآباد مان ريل رستي روانو ٿي رهيو هو ته ڪنهن مذاق ۾ کيس صلاح ڏني ته کيس ڪنهن سنڌي ڇوڪريءَ سان شادي ڪرڻ گهرجي. ائين ڪرڻ سان کيس قومي مقصد لاءِ چڱو ڏاج ملي ويندو. سڀاش وراڻيو ته هو ائين ڪرڻ لاءِ تيار آهي، بشرطيڪ ڊاڪٽر چوئٿ رام رهنمائي ڪري. پڇا مان پتو پيو ته جيڪي اُتي ان وقت موجود هئا، اهي سڀ غير شادي شده هئا. انهيءَ تي سڀاش چيو: ”اچو ته هندستان جي ڪنوارن جي هڪ پارٽي ٺاهيون، جنهن جو صدر چوئٿ رام ٿئي ۽ سيڪريٽري مان. اسان انهيءَ پارٽيءَ کي ’جئه هند پارٽي‘ ڪوٺينداسين. اسان جو مقصد ملڪ جي خدمت جي خوشيءَ لاءِ شاديءَ جي مزن کي قربان ڪرڻ هوندو.“ ظاهر آهي ته انڊين نيشنل آرمي (INA) جيءَ بنياد وجهڻ کان گهڻو اڳ سنڌيس ذهن ۾ ’جئه هند‘ جي سوچ هئي.

جڏهن سڀاش بوس ڏور-اوڀر ۾ INA قائم ڪئي ته سنڌس سٺا ۽ وڏا حمايتي اتي جا سنڌي واپاري هئا. سڀاش بوس ۽ گانڌي، ٻنهي، سنڌين کي بين‌القوامي شهري ڪوٺيو آهي، جو اهي هر هنڌ موجود ملن ٿا.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته گانڌيءَ جا سنڌ ۽ سنڌين سان تعلقات سڀنيءَ کان وڌيڪ قريبي هئا. هن پنهنجي 27 مئي 1947ع جي پرارٿنا ۾ چيو هو: ”سنڌ جي هندن کي ڇو ڀڄڻ گهرجي؟ ڪين هراسان ڇو ٿيڻ گهرجي؟ ڀڄڻ جي بدران، اهي

رام جو نالو ڇو نٿا وٺن؟ سنڌ واسيءِ چاهين ٿا ته مان وٺن وڃان. مان گهڻن سالن کان سنڌ نه ويو آهيان، پر مون سنڌواسين سان اهڙا ويجها رشتا رکيا آهن، جو ڪنهن وقت مان پاڻ کي سنڌي سڏائيندو هوس." سنڌ سان گانڌيءَ جا سنبنڌ خود هڪ تاريخي داستان جوڙين ٿا.

14

"مان سنڌي آهيان" - گانڌي

1929ع ۾ سنڌ مان واپسيءَ تي گانڌي لکيو: "هندستان جي هر شيءِ مون کي پنهنجي ڏانهن ڇڪي ٿي، پر 1916ع ۾ جڏهن مان پهريون ڀيرو سنڌ ويس ته انهيءَ مون کي پاڻ ڏانهن خاص نموني ڇڪيو ۽ سنڌين ۽ منهنجي وچ ۾ هڪ رشتو قائم ٿي ويو، جنهن سخت سَٽ کائڻ جي اهل هجڻ جو ثبوت ڏنو آهي. مان سنڌين وٽ پاڻ کي غلط سمجهائڻ کان سواءِ، ڪين ڪُوڙيون سچايون پيش ڪري سگهيو آهيان."

حقيقت ۾ گانڌي سنڌ کي، ڪُوڙين سچاين جي پيٽ ۾ مليون سچايون وڏيڪ پيش ڪيون هيون. ۽ ڪنهن به صورت ۾، انهن سڀني سچاين سچ پچ گانڌي ۽ سنڌين وچ ۾ هڪ نهايت گرمجوشيءَ وارو رشتو قائم ڪيو هو. هو سنڌ ۾ سٽ ڀيرا- 1916، 1917، 1920، 1921، 1929، 1931 ۽ 1934ع ۾ آيـو هو. اهو هڪ سنڌي سڄڻ هو، جنهن گانڌيءَ کي، لنڊن ۾ قانون جي تعليم لاءِ لنڊن پهچڻ تي، وڏي مسواڙي هوٽل مان ڪفايتي اگهه واري گهر ۾ منتقل ڪرائي رهايو هو. 1893ع ۾، سي- ايل- لڇيرام نالي هڪ سنڌي واپاري ڪيس نيٽال انڊين ڪانگريس کي منظم ڪرڻ ۾ مدد ڪئي هئي. 1899ع ۾، بئريسٽر گانڌي ستن سنڌي واپارين جو مقدمو ڪاميابيءَ سان وڙهيو، جن تي ڏکڻ آفريقا ۾ داخل ٿيڻ تي بندش وڌي ويئي هئي.

جڏهن وشنا شرما گانڌيءَ جي ڏکڻ آفريقا جي ستياگره،

جي بناري ۾ ڪتاب لکيو ۽ ان جي ڪاپي ڪيس موڪلي ڏنائين ته هن نهايت ٿورن سان پهچ موڪلي هئي. سنڌ ۾ اچڻ تي، گانڌيءَ کي سنڌي طريقي سان نهايت هنرمنديءَ سان ٺهيل مانُ پتر پيش ڪيو ويو هو. گانڌي کي اهو ايڏو پسند آيو جو هن اهو پاڻ وٽ ورهين تائين سانڍي رکيو. ۽ پنهنجي ملاقاتين کي هندستاني فن جي بهترين مثال طور ڏيکاريندو هو. ۽ اهو جئرام داس ئي هو، جنهن 1930ع ۾ کيس سڀ کجهه هڪ پاسي ڇڏڻ ۽ پنهنجي آتم ـ ڪٿا My Experiments with Truth مڪمل ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو هو.

پر گانڌيءَ جي زندگيءَ ۽ ڪارنامن ۾ سڀني کان اهم سنڌي اڳواڻ هو آچاريا جيوترام ڀڳوان داس ڪرپالاڻي. 1915ع ۾ شانتينڪيتن ۾ سندن پهرين ملاقات ايتري ڪامياب نه ٿي هئي. کجهه ڏهاڪن کان پوءِ ڪرپالاڻي لکيو: "سندس باري ۾ هر ڳالهه عجيب ۽ وهمي ڏسڻ ۾ آئي.... مون وچئين طبقي جو اهڙو پڙهيل ماڻهو نه ڏٺو هو، جيڪو بادامن جي کوري ماني، خاص ڪري سٽين بادامن ۽ پستن جي ماني کائيندو هجي." آچاريا اڳتي لکيو: "هو مون کي چاڙهڻ ۽ منهنجي ٿور ٽڪ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. مان به پنهنجي طور سا ڳي ڳالهه ڪري رهيو هوس."

کجهه مهينن کان پوءِ، گانڌي احمد آباد ۾ هڪ آشرم قائم ڪيو ۽ ڪرپالاڻيءَ کي ان جي قاعدن جي هڪ ڪاپي موڪلي ڏنائين. ڪرپالاڻي انهن قانونن کي، انهيءَ قانون سميت ته زال ۽ مڙس پاڻ ۾ ڀاءُ ـ ڀيڻ وانگر رهن، 'تمام عجيب' چاتو، هن انهي غير عملي سمجهي اڇلائي ڇڏيا.

۽ پوءِ 1917ع ۾ هڪ شام جو دير سان، ڪرپالاڻيءَ کي مظفرپور ۾ گانڌيءَ جي تار ملي، جنهن ۾ چيل هو ته هو انهيءَ رات جو وٽس پهچي رهيو آهي. هو نير اپائيندڙن جي استحصال خلاف هلچل جي اڳواڻي ڪرڻ لاءِ چمپران ڏانهن ويندي وٽس اچي

رهيو آهي. غير شادي شده پروفيسر ۽ جي- بي- بي ڪاليج جي هاسٽل جي سپرنٽينڊنٽ جي حيثيت سان ڪيس پنهنجو گهر به نه هو. هن، تنهن ڪري، ڪيس پنهنجي دوست ۽ ساٿي پروفيسر نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻيءَ سان گڏ رهائڻ جو فيصلو ڪيو. پر ڏکڻ آفريقا جي جدوجهد جي 'مهان ماڻهو' گانڌيءَ جي آجيان ڪيئن ڪجي؟ هاسٽل جي شاگردن سندس آرتيءَ سان آدرڀاءُ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. پر رات جو مناسب آرتيءَ لاءِ ناريل ڪٿان آڻجي؟ شاگرد اچا گڏجوت ۾ ئي هئا ته ڪرپالاڻي هاسٽل جي حاطي ۾ بيٺل ناريل جي وڻ تي چڙهي ويو ۽ هڪ جي بجاءِ وڏيڪ ناريل لاهي ڪٺي آيو. گانڌيءَ جي جوڳي آجيان ڪئي ويئي- ڪيس ڪرپالاڻي جي زميندار دوست جي ڏنل گهوڙي گاڏيءَ ۾ ڪاليج ڪئمپس آندو ويو. اها گاڏي گانڌيءَ جي خواهش جي خلاف، شاگردن ڇڪي هئي.

گانڌي پنهنجي آتم- ڪٿا ۾ لکيو آهي: "آچارياڪرپالاڻيءَ سان جڏهن مان 1915ع ۾ پهريون ڀيرو مليس ته، هو اڳيئي هڪ پڪو سورمو هو. ڪيس تڏهن درماهه چار سؤ رپيا ملندا هئا، پر هو برهمچاري هو ۽ پاڻ لاءِ رکو چاليهه رپيا رکندو هو ۽ باقي ڊاڪٽر چوئٿ رام کي موڪليندو هو، جيڪو تڏهن حيدرآباد سنڌ ۾ 'برهم چريه آشرم' هلائيندو هو. سالن کان پوءِ گانڌي مظفرپور جي ملاقات جي باري ۾ لکيو: "جيئن ته ڪرپالاڻيءَ کي پنهنجو ڪمرو نه هو، تنهن ڪري پروفيسر ملڪاڻي منهنجو ميزبان بڻيو. انهن ڏينهن ۾ سرڪاري پروفيسر لاءِ مون جهڙي شخص کي پاڻ وٽ رهائڻ غير معمولي ڳالهه هئي." هن اڳتي لکيو ته "ڪرپالاڻي، سنڌي هجڻ جي باوجود اصلوڪي بهاريءَ کان وڏيڪ بهاري هو. هو منهنجي در جو وڏو دربان هو. هن وقتي طور مون کي ملاقاتين کان بچائڻ پنهنجي زندگيءَ جو مول مقصد بڻائي ڇڏيو هو. هو ڪڏهن کل ڀوڳ ۾ پنهنجي مددگار سڏڻ سان، ڪڏهن اڻ ايذائيندڙ

ڏمڪين سان ماڻهن کي ڏارينڊو هو. رات پوڻ تي، هو پنهنجو ماستري وارو پيشو اختيار ڪندو هو ۽ پنهنجي تاريخي اڀياس ۽ مشاهدي سان پنهنجي ساٿين سان شاگردن سلوڪ ڪندو هو ۽ کنهن به ڪمزور ملاقاتيءَ کي بهادر ۾ تبديل ڪري ڇڏيندو هو."

هن دوستاڻي ملاقات کان پوءِ به، گانڌي- ڪرپالاڻي ناتين خوشگوار، مسلسل رفتار پڪڙڻ ۽ قائم ٿيڻ ۾ ڪجهه عرصو ورتو. مثال طور، ڪرپالاڻي کي سمجهه ۾ نٿي آيو ته اهنسا (عدم تشدد) ذريعي آزادي ڪيئن حاصل ٿيندي؟ گانڌي مطابق، هندستاني تاريخ جو رستو اهنسا وارو هو، پر ڪرپالاڻيءَ جو خيال ان جي اُبتڙ هو. ڪجهه وقت کان پوءِ، ڪرپالاڻي گانڌيءَ کان سوال پڇڻ ڇڏي ڏنا ۽ انهن جا جواب خود ڏيڻ لڳو. پوءِ هن ڏٺو ته هندستاني، حقيقت ۾، ٻين ملڪن کان گهٽ تشدد پسند هئا. روايتي طرح، هندستان جي پيشه ور سورمن ويڙهه ۾ برابر حصو ورتو، پر هتان جي هارن ونن تي چڙهي ڀڪين جا آکيرا تباهه نه ڪيا. دنيا جي ڪنهن به ملڪ جي ڀيٽ ۾، هتان جا ماڻهو عقيدي جي طور ويشنو (ڀاڄي خور) هئا. انقلابي ڪرپالاڻي اهڙي طرح اهنسا جو پنٿ اختيار ڪيو.

جيتوڻيڪ هنسا ۽ اهنسا (تشدد ۽ عدم تشدد) جي معاملي جي ڇنڊڇاڻ تي ويئي، پر پوءِ به ڪرپالاڻي، گانڌيءَ کي 'مهاتما' جي طور قبول نه ڪيو. هن چيو: "گانڌيءَ کان به بهتر ۽ وڏا برهم چاري موجود هئا. مون ساڻس ڪڏهن به روحاني رمز واري گفتگو نه ڪئي هئي. هو مون کي 'پروفيسر' چوندو هو ۽ مان کيس 'شري گانڌي' چوندو هوس. سالن کان پوءِ، مان کيس يا ته 'باپو' چئي مخاطب ٿيندو هوس يا 'گانڌي جي' چوندو هوس. مان 'مهاتما' لفظ ورلي استعمال ڪندو هوس. حقيقت ۾، مان ماڻهن کي به کيس 'مهاتما' کوٺڻ کان منع ڪندو هوس." گانڌيءَ جي گهڻ - مذهبي عوامي پرارٿنا کي پڻ ڪرپالاڻي

پسند نہ ڪندو هو: هو پرارٿنا ڪي ماڻهوءَ ۽ آن جي مالڪ جي وچ جو نجي معاملو سمجهندو هو.

ڪرپالاڻي، گانڌيءَ جي 'خلافت تحريڪ' جي اوستائين حمايت ڪئي، جيستائين انگريزن خليفي کي قائم رکڻ جو وعدو ڪيو هو. پر هو گانڌيءَ جي انهيءَ ڳالهه سان سهمت نہ هو تہ جيڪڏهن مسلمانن جي ناراضگي، عدم تعاون تحريڪ ۾ تبديل نہ ٿئي ها تہ اها گهڻي تشدد کي هٿي ڏئي ها. ڪرپالاڻي مسلمانن جي حمايت حاصل ڪرڻ کي، آزاديءَ جي تحريڪ لاءِ خود غرضي سمجهيو ٿي. ڪرپالاڻيءَ کي انهيءَ ڳالهه جو افسوس هو تہ 1944ع ۾، گانڌي - جناح گڏجاڻيءَ ۾ مسلم ليگ جي اڳواڻ تي چتر ڪئي ويئي هئي. هن محسوس ڪيو تہ دنيا ۾ ڪنهن بہ خطي جي مسلمانن جي ڀيٽ ۾، هندستان جا مسلمان وڌيڪ مذهبي هئا، جاڪاڻ تہ هندو پڻ گهڻو مذهبي هئا ۽ هن هڪ ٻيري مون کي ٻڌايو تہ مسلمانن جو ظلم ۽ ڪٽرپڻو سنڌن موسيقي، رقص، مصوري ۽ مجسمہ سازيءَ جهڙن فنون لطيفہ کي 'غير اسلامي' ڪوٺي ڌڪارڻ ۾ لڪل آهي.

ڪجهہ سالن کان پوءِ، 'گجرات وديا پيٺ' جو آچاريا ڪرپالاڻي ڪل وقتي سياست ۾ آيو ۽ ڏهن سالن کان وڌيڪ عرصي لاءِ ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري ٿي رهيو. هو انهيءَ خيال تي پختو هو تہ ورهاڱو ٿئي ئي نہ ها، جيڪڏهن اسان گانڌي جي پوئلڳي ڪريون ها. گانڌي، گڏيل هندستان لاءِ آزاديءَ جي معنيٰ ڦيرائڻ لاءِ ٻي جدوجهد شروع ڪرڻ گهري ٿي، پر گهڻا اڳواڻ ايترا ٻڍا ٿي ٿڪجي پيا هئا، جو حڪومت ڪرڻ لاءِ وڌيڪ ترسي نٿي سگهيا. گانڌي پوءِ "صلاح ڏني تہ برطانوي حڪومت، مسلم ليگ جي ڀيٽ ۾، ڪانگريس جي حمايت ڪرڻ لاءِ وڌيڪ بي چئن ٿيندي. تنهنڪري جناح کي شهہ مات ڏيڻ لاءِ اسان لاءِ بهتر ٿيندو تہ انهيءَ ڏس ۾ ڪوشش ڪريون."

پر وري به پيا اڳواڻ انگريزن سان هٿ ۾ هٿ ڏيڻ تي راضي نه ٿيا ۽ جناح کي پنهنجي ڳالهه تي بيٺل رکيائون.

پنڊت نهرو ته ايتري قدر سوچيو ته ورهاڱي جي عمل ۾ ’گهٽ ۾ گهٽ ڏهه سال‘ لڳندا- هندستان کان برما کي جدا ڪرڻ ۾ ايترو ئي وقت لڳو هو. ڪرپالاڻيءَ جو ’ماڻهن جي خود بخود متاستا‘ جو دليل پڻ نظرانداز ڪيو ويو.

جڏهن مارچ 1947ع ۾ پنجاب ۾ فساد ڇڙي پيا ته ڪانگريس صوبي ۾ انتظامي ورڇ ڪرڻ لاءِ چيو. ڪرپالاڻي انهيءَ ۾ ورهاڱي جو ٻج صاف ڏٺو- ۽ هن فون تي گانڌيءَ کي انهيءَ ڳالهه جي مخالفت ڪرڻ لاءِ چيو. پر ڪرپالاڻي افسوس ڪري ٿو: ”بدقسمتيءَ سان هو پر تشدد ساڌن سان گهيريل هو، جن سياست کي بلڪل نٿي سمجهيو. فون منجهانئن هڪڙي ساڌو کنيو، جنهن جو انهيءَ ڳالهه تي اصرار هو ته رڳو مان ئي ساڌس ڳالهايان. پر مان هن موڳي سان ڇا ٿي ڳالهائي سگهيس.“

هندستاني اتحاد جي قسمت مهر بند ٿي چڪي هئي.

گانڌيءَ جا ڪرپالاڻيءَ سان لاڳاپا عوامي معاملن تائين محدود نه هئا. شروع کان وٺي گانڌي ڪرپالاڻيءَ جي سموري ڪٽنب ۾ دلچسپي وٺندو هو. هن ڪرپالاڻيءَ جي پيءُ ڪاڪي ڀڳوان داس کي پڪ ڏيارينديو لکيو هو ته آشرم ۾ سندس پوڙهي گرڏاريءَ جي سٺي ڪارڪردگي آهي. ڪيس آچاريا جي اڪيلي پيٺ - ڪڪي پوڻ جي صحت جو هميشه اونو رهندو هو.

ڪرپالاڻي جڏهن سچيتا سان شادي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ته سندس چمار پنجاهه ورهين تائين پهتل هئي. ”اسان جي ساٿي ٿي رهڻ کان سواءِ ٻي ڪا مراد نه هئي. اهو ئي سيڪجهه آهي، جيڪو اسان ڪندا رهيا آهيون.“ پر رسمي شاديءَ جي پنڌن کان سواءِ گڏجي رهڻ، ماڻهن جون آگريون کڄڻ جو سبب بڻجي ها. انهيءَ شاديءَ لاءِ گانڌي آشيرواد نه ڏنو. ڪيس

ٻپ هو ته ڪانگريس ڪرپالاڻيءَ جهڙو آزمايل ۽ ڀروسي جوڳو ساٿي ڇڏائجي ويندو. جڏهن سچيتا ڪيس ڀڪ ڏياري ته شاديءَ جي صورت ۾، ڪيئن (سچيتا جي) هڪ ٻئين هٿ جو فائدو ٿيندو، تڏهن هن پنهنجو آشيرواد ڏنو.

هو پنهنجي پياري دوست آچاريا سان چرچو ڪرڻ کان به نه مڙيو. هن 1942ع جي شروع ۾ لکيو هو: "ڪرپالاڻي اڳ ۾ رُکو هوندو هو، چاڪاڻ جو مان سمجهندو هوس ته هو غير شادي شده آهي. پر هاڻي جڏهن هو شادي شده آهي ۽ ساڻس زندگيءَ جو بهترين ساٿي ساڻ آهي ته مون کي سندس مزاج جو رکي رکي خيال ايندو آهي."

جڏهن گانڌي 1946ع ۾ ڪانگريس جي صدارت لاءِ ڪرپالاڻيءَ کي تجويز ڪيو ته سيد محمود ۽ يونس - جيڪي نهروءَ وٽ ترسيل هئا- مخالفت ڪئي. خود نهرو پڻ انهيءَ بنياد تي مخالفت ڪئي ته ڪرپالاڻي چيڙاڪ طبع آهي. گانڌي ان جي ابتڙ چيو: "پر تون پنهنجي چيڙاڪ طبع لاءِ ڇا چوندين؟"

معاملو قابو ۾ اچي ويو. ڪرپالاڻي ڪانگريس جي ميرٺ واري اجلاس جي صدارت ڪئي. اهو حڪومت جي منتقليءَ جو وقت هو ۽ گانڌي چيو ته ڪرپالاڻيءَ کي "نه رڳو ڪنڊن جو تاج پاتلو آهي، پر ڪنڊن جي سيج تي پڻ سمهڻو آهي. ڪئبنيٽ جا ميمبر جيڪا مشڪل جاه پيري رهيا آهن، اها ان کان به وڌيڪ مشڪل آهي."

پرتورن ٽي مهينن ۾ ڪرپالاڻي استعيفا ڏيئي ڇڏي، ڇاڪاڻ جو ڪانگريس جا وزير، نهرو ۽ پٽيل، ڪانگريس جي صدر سان خاص معاملن ۾ پڻ مشورو نه ڪندا هئا.

انهيءَ موقعي تي گانڌي سچيتا کي چيو ته ڪرپالاڻي قومي معاملن ۾ هڪ وڏو ڪردار ادا ڪرڻ وڃي رهيو آهي. هو درست هو. 1947ع کان 1977ع تائين ڪرپالاڻي ملڪ

جو ضمير ٻنيو.

گانڌيءَ جا واسطا آچاريا ڪدواڻيءَ سان پڻ اوترائي پيار ڀريا هئا. پر ڪدواڻيءَ جو جلدئي 1935ع ۾ ديهانت ٿي ويو. ڪدواڻي 'گجرات وديا پيٺ' جو صدر ٿيڻ لاءِ، دهليءَ ۾ رام جسس ڪاليج جي پرنسيپال جي عهدي تان استعيفا ڏني. سنڌس ٻاري ۾ گانڌي چيو ته هو "نه رڳو محقق هو، پر اخلاق جي سون جي ڪسوٽي هو."

نابا جي محب وطن شهزادي کي راج-گديءَ تان لاهڻ جي خلاف، 1923ع ۾ سک احتجاج ڪري رهيا هئا. نهرو، آچاريا ڪدواڻي ۽ ڪي- سنٿنام سنڌن مظاهرو ڏسڻ ويا ته کين گرفتار ڪيو ويو ۽ سزا ڏيئي ٻاهر موڪليو ويو. جڏهن ظلم جاري رهيا ته موتي لال، ڪدواڻيءَ کي تار ڪئي ته نابا جي سرحد تي وڃي ۽ ڏسي ته اتي ڇا پيو ٿئي. هڪ موقعي تي نه رڳو هڪ ستياگرهيءَ کي گولي هڻي ماريو ويو، پر سنڌس ٻار کي، جيڪو پنهنجي ماءُ جي ٿڃ ڌائي رهيو هو، پڻ گولي هڻي ماريو ويو. انهيءَ تي ڪدواڻي گوليبازيءَ جي هنڌ تائين ڊوڙندو ويو، جيڪو نابا رياست جي سرحد اندر هو. کيس هڪدم جهٽ هڻي سال ڪن لاءِ جيل ۾ رکيو ويو. نهروءَ پنهنجي آتم-ڪٿا ۾ لکي ٿو: "منهنجي دل چاهيو ته مان به نابا هليو وڃان-ته جيئن (برطانيا) انتظاميا مون سان به اهڙو سلوڪ ڪري جهڙو ڪدواڻيءَ سان ڪيو هئائين. ساٿيءَ سان سچائيءَ جي اها ئي گهر هئي. پر گهڻن دوستن جو خيال ان جي ابتڙ هو ۽ مون کي منع ڪيائون. مون دوستن جي صلاح جي اوٽ ورتي ۽ پنهنجي ڪمزوريءَ کي لڪائڻ لاءِ اهو بهانو بنايم."

گانڌي لکيو آهي: "هن نابا سرحد پنهنجي مرضيءَ سان پار نه ڪئي هئي. سنڌس انسان پرستي کيس اوڏانهن ڌڪيو هو." جڏهن گانڌي، شريمتي ڪدواڻيءَ سان ملڻ ڪان پوءِ ٻڌو ته ڪدواڻيءَ کي بند ڪيو ويو آهي، سنڌس ڪپڙا ميرا آهن، ۽

ستن ڏينهن کان ورت هٿن ڪري هـو ڪمزور ٿـي ويو آهي ته منهنجي اندر جـو احتجاج ڪنڌ ڙ ماڻهو اٿـي بيٺو ۽ مون پنهنجو پاڻ کي جنگ جوٽڻ لاءِ تيار محسوس ڪيو. پر مون پنهنجي بي همتيءَ کي محسوس ڪيو ۽ شـرم وچان پنهنجو ڪنڌ جهڪائي ڇڏيم. پاڻ ۾ وڙهندڙ پارٽين ۾ تقسيم ٿيل ۽ هندو - مسلم فسادن ۾ ٽڪرا ٿيل هندستان ۾، شهري احتجاج هڪ اڻ ٿيڻي ڳالهه ڏسڻ ۾ آئي. رڳو انهيءَ ڳالهه جي خوشي آهي ته آچاريا گدواڻي هڪ بهادر شخص آهي ۽ کيس ڪهڙيون به تڪليفون درپيش ايندڙيون ته به هو انهن مان پار لنگهي ايندو. شال ايشور کيس باهه مان لنگهي پار پوڻ جي سگهه بخشي!"

جڏهن وقت کان اڳ گدواڻيءَ جو ديهانت ٿيو ته گانڌيءَ لکيو: "انسان پرستيءَ جا همڙا پانڌيا ڪڏهن مرندا ناهن. هـو پنهنجي خدمتن وسيلي زنـده رهن ٿا. هن 'گدواڻي يادگار فنڊ' گڏ ڪيو ۽ سنڌس مان ۾ گجرات جي ڪيڙا شهر ۾ 'هريجن هاسٽل' جوڙايائين.

هن گدواڻيءَ جي ڪٽنب کي پڻ نه وساريـو. هن گنگا ڀيڻ کي 'بهادر مـڙس جي بهادر زال' ڪوٺيو ۽ کيس تعارفي خط ڏنائين، جنهن کيس انشورنس جو ڪاروبار ڇماڻڻ ۽ پنهنجي اولاد جي پرورش ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

ڪئين ورهيه اڳ، گدواڻي گانڌيءَ کـي چيو هو ته هو خسيس ذاتي ڳالهين لاءِ فڪرمند ٿيندو نه ڪري. پر گانڌي کيس چيو هو: "جن ذاتي ڳالهين کي تـون خسيس ٿـو چوين، منهنجي لاءِ اهـي اوترو ئـي دلچسپيءَ جـو سبب آهن، جيترو باردولي، جو مون کي پنهنجي ساٿي- ڪارڪنن جـي معلومات رکڻي آهي." هن اڳتي لکيو هو: "گنگا ڀيڻ کـي چئج ته هوءَ پنهنجي گجراتيءَ کي نه وساري!"

گانڌي پـروفيسر ملڪاڻيءَ کي مظفرپور ۾ سائنس ترسڻ جي وقت کان وٺي سڃاڻيندو هو. ملڪاڻي 'گجرات وديا پيٺ' ۾

پڙهائيندو هو، ته 1927ع ۾ پنهنجي زال جي زور ڀرڻ تي ۽ حيدرآباد سنڌ جي ڊي- جي نيشنل ڪاليج حيدرآباد جي ڌڻهوڪي پرنسيپال اين- وي- ٿڌاڻيءَ جي چوڻ تي، گانڌيءَ سان صلاح ڪرڻ ڪان سواءِ احمدآباد ڇڏي آيو.

گانڌيءَ کي ايڏو صدمو پهتو جو پنهنجي زندگيءَ جا ڏاڍا دلسوز خط ڪيس لکيائين. هن 26 جون تي ملڪاڻيءَ کي لکيو: "مون کي انهيءَ جو ڏک ناهي ته مهاوديالي جو ڇا ٿو ٿئي، پر مون کي انهيءَ ڳالهه جو ڏک آهي ته هڪ شخص کي ڇا ٿيو آهي. شال ايشور تنهنجي ۽ منهنجي مدد ڪري."

ڪرپالاڻيءَ کي جيڪو ان وقت وديا پيٺ جو پرنسيپال هو، گانڌي 10 جولاءِ تي لکيو: "انهيءَ (خبر) مون کي قريب قريب ٽُڪر ٽُڪر ڪري ڇڏيو، جو مون ملڪاڻيءَ کي پنهنجي اڻ ڇڄندڙ حصو مان هڪ سمجهيو هو." ۽ پرنسيپال ٿڌاڻيءَ کي پنهنجي 19 جولاءِ واري ڏگهي خط ۾ هن لکيو: "ملڪاڻي گجرات ۾ پنهنجي ٻڏندڙ جهاز جي سُڪان تي بيٺل آهي. هو پاڻ ٻڪايل آهي، سندس زال ۽ سَس ڏسَن ٿيون ته مٿس خنجر ڪڇيل آهن. سندس دوست ڪاوڙ ۾ اچي، سندس چرياڻيءَ جي ڪري مٿس ٺونڪي رهيا آهن. تنهنجي ٻارن ۽ هندستان جي شاندار سبق لاءِ هو هڪ آدرشي پروفيسر ٿيندو."

هن اڳتي لکيو، "منهنجي زندگي اهڙن ڪيترن ئي (وديا پيٺ جهڙن) ادارن جي اوسر ۽ خاتمي جي شاهد آهي، جن مان ڪن سان مان خود ويجهڙائيءَ سان وابسته رهيو آهيان. منهنجي لاءِ، انهن جي اهميت سندن نايڪن کي مٿي اڇلائڻ ۽ اهڙي طرح پنهنجو ڪم پورو ڪرڻ ۾ آهي." هن پڇاڙيءَ ۾ لکيو: "مان تو کي ٻڌايان ته مان انهيءَ صدمي مان لنگهي پار نه پيو آهيان. مون کي ڪڏهن باردولي هلاڪ نه ڪيو آهي، پر ملڪاڻي ڪيو آهي."

گانڌي ملڪ کي ايترا سارا بهترين پروفيسر ڏيڻ لاءِ سنڌ کي ساراهيو آهي. 'گجرات-سنڌ ناهه' هيٺ، گجرات وديا-پيٺ جي سنڌي پروفيسر جو حوالو ڏيندي، هن گجرات جي شاگردن کي چيو ته اهي پوڙهن جي ستايلن جي امدادي ڪارڪنن جي حيثيت سان سنڌ وڃن ۽ 'سنڌ جو قرض' ادا ڪن.

پر سنڌس سڀ کان محبت ڀريا ناتا جئرام داس سان هئا. 1919ع ۾، ڪانگريس جي امرتسر واري اجلاس ۾، هڪ پاسي گانڌي ۽ ٻئي پاسي تلڪ، سي-آر-داس ۽ محمد علي جي وچ ۾ سڌارن جي ٺهراءُ تي شديد اختلاف ٿي پيا. ڪئين ورهيه پوءِ، گانڌي ان ڳالهه کي ساريندي لکيو: "ٿڌي دماغ وارو سنڌي شخص جئرام داس مدد لاءِ اڳيان آيو. هن مون ڏانهن هڪ رقعو اڳيان وڌايو، جنهن ۾ ناهه ڪرڻ لاءِ صلاح ۽ زور ڏنل هو. مون ڪيس نٿي سڃاتو. سندس اکين ۽ چهري ۾ اهڙي ڪا ڳالهه هئي، جنهن مون کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو. مون صلاح پڙهي. اها سٺي هئي. مون اهو رقعو ديش ٻنڌو ڏانهن وڌايو. هن ورائيو: 'بيشڪ، بشرطيڪ منهنجي پارٽي قبول ڪري'. لوڪمانيه چيو: 'مان اهو ڏسڻ نٿو چاهيان. جيڪڏهن داس منظور ڪيو آهي ته اهو مون لاءِ ڪافي آهي.' مالويه (جيڪو صدارت ڪري رهيو هو، تجسس وچان) اهو پڙهيو، منهنجي هٿن مان ڪاغذ کسيائين ۽ تاڙين جي پوڙهو ڪنڌڙ گونج ۾ اعلان ڪيائين ته ناهه ٿي ويو آهي."

1930ع ۾، جڏهن گانڌي 'لوڻ ستياگرهه' شروع ڪري رهيو هو ته جئرام داس کي، جيڪو تڏهن بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر هو، لکيائين: "مون وديسي ڪپڙي جي بهشڪار جي ڪاميٽيءَ جي واڳ سنڀالي آهي. جيڪڏهن انهيءَ کي فعال بنائڻو آهي ته مون کي هڪ ڪُل-وقتي سيڪريٽريءَ جي ضرورت پوندي ۽ مان تو جهڙي لائق ماڻهوءَ کان سواءِ

پڻ ڪنهن جو سوچي به نٿو سگهان.“ جئرام داس هڪدم پنهنجي نشست تان استعيفا ڏيئي، نئين ذميداري سنڀالي، ۽ ودیسي ڪپڙي جي بهشڪار کي حيرت انگيز طور ڪامياب ڪيائين.

جڏهن ڪجهه مسلمانن جئرام داس تي فرقي پرستيءَ جو الزام هنيو ته گانڌي کين چيو: ”مون کي جئرام داس جو قسم آهي، مون کي هن کان وڌيڪ سچي ماڻهوءَ سان ملڻ جي عزت حاصل نه ٿي آهي. هو مسلمانن جو مخالف ناهي. مان هن – يا ڊاڪٽر چوئٿ رام – جي باري ۾ هندو-مسلم اتحاد جي حامي هجڻ کان سواءِ، ٻيو ڪجهه به سوچڻ کان انڪاري آهيان.“

1941ع ۾، جڏهن سنڌ پراونشل ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي صدر، ڊاڪٽر چوئٿ رام ڪنهن خاص مسئلي تي گانڌيءَ سان مشورو ڪيو ته گانڌي کيس چيو: ”جيئن جئرام داس چوي تيئن ڪر. سنڌس ڏاهپ ۾ منهنجو ويساهه هڪ دائمي عنصر آهي.“

گانڌي پنهنجي پاڻ کي رڳو اڳواڻن ۾ دلچسپي وٺڻ تائين محدود نه رکيو. هن ڪڏهن به اهو نه وساريو ته هن 1919ع ۾ ننڍ ۾ سمهي پوڻ سان پڻ عيدن جي ماڻهن کي نراس ڪيو هو. ڏهن سالن کان پوءِ جڏهن هو وري سنڌ ۾ آيو ته انهيءَ هنڌ وري وڃڻ لاءِ نشان دهي ڪيائين! ۽ هن آنند هنگوراڻي ۽ سندس زال وديا ڏانهن، سندن ٻارن ۾ ۽ سندن صحت، ڪم ۽ پلاڻيءَ جي سلسلي ۾ ڪيترائي خط لکيا. جڏهن وديا جو ديهانت ٿيو ۽ آنند کيس پوڄڻ شروع ڪيو، ته گانڌي کيس لکيو: ”وديا سٺي هئي، پر ايشور جي جاءِ نٿي وٺي سگهي. مان بُت شڪن آهيان. تون جيڪڏهن کيس آسانيءَ سان وساري سگهين ٿو ته ائين ڪر. پوءِ وديا مٺيري ٿيندي ۽ تون پڻ.“

ڪانگريس جون ڪارڪن شريمتيون، گانڌيءَ جي مزاج مان محظوظ ٿينديون هيون. گانڌي هڪ ڀيري 1936ع ۾ گنگا ڀيڻ گدواڻي کان - جيڪا انشورنس جو ڪاروبار ڪندي هئي- چرچي ۾ پڇيو ته منهنجي زندگيءَ جو 'ويمو' ڪير ڪندو. گنگا ڀيڻ پڻ چرچي ۾ وراڻيو: "نه، مان اوهان جهڙي ٻڍي جو ويمو نه ڪنديس." هڪ ڀيري ملڪاڻيءَ سان ملاقات ڪندي گانڌيءَ شريمتي ملڪاڻيءَ کان 'دکشڻا' گهريائين، جنهن تي هن وراڻيو: "مون اوهان کي ملڪاڻي ڏيئي ڇڏيو آهي. اوهان کي ٻي 'دکشڻا' ڪهڙي گهرجي؟"

ماڻهن ۾ سنڌس اهي سموريون دلچسپيون نه رڳو گهرائيءَ سان انساني هيون، پر انهن مقصدن کي ترقي وٺرائڻ جي گهڻي ڪيل هئي، جيڪي کيس سڀ کان عزيز هئا. سوراج کان قطع نظر، اهي مقصد 'کاڌي' ۽ 'هندي' هئا. جڏهن آچاريا گدواڻي گرو گرنٿ صاحب کي رسمي طرح ريشمي ڪپڙي ۾ ويڙهي رکڻ بدران 'کاڌيءَ' ۾ ويڙهي رکيو، تڏهن گانڌيءَ کي ڏاڍي خوشي ٿي هئي. هن چيو ته اهو انهن ماڻهن لاءِ وڏو مثال آهي، جيڪي پريءَ جي مورتين کي ولايتي ڪپڙي ۾ ويڙهي رکن ٿا.

1924ع ۾ گانڌي ڏٺو ته سنڌي کاڌيءَ جي باري ۾ گنڀير ناهن. هن ڏٺو ته سنڌ ۾ سٽ ڪتڻ جي عمل جو ورلي ڪو اهڃاڻ هو، جيڪا افسوسناڪ صورتحال هئي. ڪيترا سال پوءِ به هن لکيو: "ڪن معززين کان سواءِ، باقي ماڻهن جي کاڌيءَ ۾ دلچسپي ورلي آهي. عقيدي جي ضرورت ڪيترن ڏي شڪ ۽ گمان کي جنم ڏئي ٿي." هن ڏٺو ته ڪوئٽيءَ ۾ ڪانگريس جا ويهه ميمبر هئا، جن جو تعداد گهٽجي ٻن ٽائين پهچندو، جڏهن کاڌي پائڻ تي زور ڏنو ويو. کاڌيءَ جي هنڊائڻ کان پاسو ڪرڻ ۾ جنهن ڳالهه کيس وڌيڪ حيران ڪيو هو، اها هئي ڪپهه جي گهڻي پيداوار- ۽ گهڻي غربت.

سنڌ جي غربت جي ثبوت ۾ هن پاڻ جسي گهٽي تعداد جو حوالو ڏنو، جيڪي ڪيس چندي ۾ مليون هيون. "اوڙيسا کان سواءِ، مون پنهنجي چندي جي وصوليءَ ۾ سنڌ جيترين گهٽيون پايون ڪڏهن به نه ڏٺيون آهن. هڪ هنڌ چندي ۾ مون کي ڪوڏيون به مليون. (پراڻي رپئي ۾ 64 پيسا هوندا هئا؛ هڪ پيسو برابر هوندو هو ٽن پاين جي؛ ۽ 5 ڪوڏيون برابر هيون هڪ پائيءَ جي.) اها ڳالهه ڪنجوسيءَ سان منسوب نٿي ڪري سگهجي. مون سنڌ ۾ ڪڏهن به ڪنجوسائي نه ڏٺي آهي. جن ماڻهن (لالا لجپت راءِ جي يادگار فنڊ جي پنج لک رپين لاءِ) پارنهن ڏينهن ۾ ستر هزار رپيا ڏنا هجن، انهن کي چندو ڏيڻ ۾ ارهو نٿو سمجهي سگهجي.

گانڌي خاص ڪري تڏهن پريشان ٿي ويو، جڏهن ڪراچيءَ جو ميئر ۽ ڪانگريس جو وڏو همدرد، جمشيد ميهتا 1928ع ۾- ڪراچي ڪارپوريشن جي 1924ع جي اڳ واري ٺهراءَ کي رد ڪرڻ لاءِ ٺهراءُ پيش ڪيو، جنهن موجب ڪارپوريشن جي پٽيوالن ۽ پنگين لاءِ کاڌيءَ جي وردي مقرر ڪئي ويئي هئي. جمشيد جو دليل اهو هو ته گذريل ٽن سالن دوران، ڪارپوريشن ڪي کاڌيءَ تي هڪ لک رپيا خرچ ڪرڻا پيا هئا، جنهن جو 85 سيڪڙو ضايع ويو. هن چيو ته کاڌيءَ جو ڪپڙو مهرو به جلدي ٿئي ٿو ته ڦاٽي به جلدي ٿو– ۽ ويچارن پٽيوالن ۽ پنگين کي سال ۾ رڳو به ورديون ملن ٿيون. جمشيد چيو: "مان اوهان کي ٻڌايان ٿو ته اهو ظلم آهي. جيڪا شيءَ پنهنجي پٽيوالن کي ڏيون ٿا، آها سنڌن اکين ۾ ڳوڙها آڻڻ لاءِ ڪافي آهي."

گانڌي لکيو: "جمشيد ميهتا ڪراچيءَ جي هڪ سچي ماڻهوءَ جي حيثيت سان صحيح طور مڃيل آهي. گهڻو ڪري آڌان جي هر سٺي عوامي تحريڪ کيس پنهنجو هٿ جي دعويٰ ڪري ٿي.... سندس ايمانداري ۽ خود مختياري،

سنڌس وطن دوستي وانگر غير مشڪوڪ آهي.“ پر جمشيد جو ڪاڏيءَ جي باري ۾ فيصلو ”بلڪل اُنهيءَ نازڪ عورت جي فيصلي جهڙو آهي، جيڪا پنهنجي موسم جي سٽيل مهمانن جي ”بڪ“ جو اندازو پنهنجي ”بڪ“ سان لڳائيندي آهي.“

ڪارپوريشن جي ڪانگريسي ميمبرن جي اعتراض تي ويچاري جمشيد اهو ٺهراءُ ته اڳ ۾ ئي واپس وٺي ڇڏيو هو، پر ڪجهه سالن کان پوءِ، ڪراچيءَ ۾ هريجنن جي رهائش جي موضوع تي، گانڌي خود جمشيد وارو دليل ڏنو. 1934ع ۾ هن استقباليا ڏي تقرير جي جواب ۾، ڪراچي ڪارپوريشن کي ٻڌايو: ”شهر جي مڪينن کي اهو ڏسڻ گهرجي ته هڪڙي به هريجن کي اهڙي ڪوارٽر ۾ نه رهايو وڃي، جنهن ۾ آهي پاڻ رهڻ لاءِ تيار نه هجن.“ پوءِ هن ڪراچيءَ ۾ عام ميڙ کي چيو: ”اهو سهرو ڪراچيءَ جي سر تي ناهي ته انهيءَ جي حدن اندر هڪ به اهڙي هريجن کي اهڙي گهر ۾ رهڻ تي مجبور ڪيو وڃي، جنهن ۾ وڏي کان وڏو شهري خوشيءَ سان رهڻ قبول نه ڪري.“

جمشيد به سنڌن ڪپڙن لاءِ ٻي ڪنهن مختلف ڳالهه جي تقاضا نه ڪري رهيو هو.

1934ع ۾، انهيءَ سا ڳئي دؤري دوران، گانڌي ڪراچيءَ جي صحافين سان مليو. جڏهن ’سنڌ آبزرور‘ (Sind Observer) جي ايڊيٽر ڪي. پٽيا ڪانگرس سنڌ جي بمبئي کان عليحدگيءَ جي باري ۾ پڇيو ته گانڌي معذرت ڪئي ۽ چيائين، ”هاڻي توهان مون کي پنهنجي آپي مان ٻاهر ٿو ڪڍيو.“

جڏهن ڪانگرس سنڌ جي باري ۾ سنڌس تاثرات بابت پڇيو ويو ته چيائين: ”منهنجا سنڌ جي باري ۾ تمام خوشگوار تاثرات رهيا آهن. مان تمام خوش ٿيندس، جيڪڏهن مون کي گهڻي رقم ملندي.“ انهيءَ ڳالهه تي صحافين خوشيءَ سان. آتي جو آتي ٽيهه رپيا گڏ ڪري ورتا. گانڌي چيو: ”اوهان کي جيڪي

ڪجھ ملي ٿو، مان اوهان ڪان اهو ڦرڻ نٿو چاهيان. گھڻ
۾ گھڻ اوهان پنهنجون پينسلون ڏي ڪٽي مون کي ڏيو."
اهڙي طرح گانڌي سيٺي جي ٺهڪڻ جي گونج ۾ ٽيھ رپيا
۽ پينسلون ڪانئن ورتيون.

گانڌي ور ور ڪري اڳواڻن ۽ سنڌ زالن ۽ ٻارن کي ۽
ٻيو جيڪو به سنڌس ڳالھ ٻڌندو هو – هندي زبان سکڻ
۽ استعمال ڪرڻ لاءِ چوندو هو. هن 1945ع ۾ سڄيتا کي
پڻ لکيو ته هوءَ ڪرپالاڻيءَ کي چوي ته "هو مون ڏانهن
هندي يا اردو يا سنڌيءَ ۾ لکندو ڪري. هو مون ڏانهن
انگريزيءَ ۾ ڇو ٿو لکي؟ پروفيسر آهي ان ڪري؟"

هو خاص ڪري عاملن ۾ ڏيتي-ليتي (ڏاج) جي سنڌي
رسم کان ڪافي هراسيل هو. هن 1934ع ۾ ڊي-جي سنڌ
ڪاليج ڪراچيءَ جي شاگردن کي چيو: "هتي هو صاحبلوڪن
۽ پارسين جي نقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. جڏهن مون
سنڌ جي پهرئين دؤري دوران ڇوڪرين کي ڏٺو ته مان حيران
ٿي ويس ته آهي ڪيئن نه پارسي ڇوڪرين ۾ گھيريل آهن.
پوءِ مون کي خبر پيئي ته اهي عامل طبقي جون ڇوڪريون
آهن. مون کي 'پاڊيمندن' جي باري ۾ خبر هئي. پر البت
'عامل' نالي کان ٻڌل هئس. مون کي تجسس هو ته اهي الائجي
ڪهڙي قسم جا ماڻهو هوندا. جڏهن مون عاملن کي ڏٺو ته
اهي بلڪل صاحبلوڪن جهڙا هئا."

گانڌي وڌيڪ چيو: "سنڌ جا عامل گھڻو ڪري انهيءَ
صوبي جي سيٺي ذاتين کان ترقي يافته آهي. پر سنڌ سموري
ترقيءَ جي باوجود، منجهن ڪجھ اهڙيون گھڻيون خرابيون آهن،
جيڪي رکيو وڃن ٿي ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. انهن خرابين ۾ ڏيتي ليتيءَ
جي رسم گھڻ گھڻيون ناهي.... مائٽن کي پنهنجي ڌيئرن کي
اهڙي تعليم ڏيارڻ گھرجي جو اهي اهڙي نوجوان سان شادي
ڪرڻ کان انڪار ڪن، جيڪو شادي ڪرڻ جي قيمت وصول

ڪري، ۽ انهيءَ نيچ رسم ۾ حصيدار ٿيڻ بدران غير شادي شده رهي.“

جڏهن ملڪاڻي ڪيس اطلاع ڪيو ته هن پنهنجي ڌيءَ مٺيءَ جي شاديءَ ۾ ٻه هزار رپيا خرچ ڪيا آهن ته گانڌي موٽ ۾ 4 آڪٽوبر 1928ع تي کيس خط ۾ لکيو: ”جيڪڏهن اهو دڪدائڪ ناهي ته مون کي تنهنجي ٻه هزار رپين جي خرچ ڪرڻ جي ڳالهه سمجهي دل کولي ٺهڪ ڏيڻ گهرجي ها. رامداس جي شاديءَ جو شايد مون تي هڪ رپيو خرچ آيو هو، يعني هڪ يا ٻه ناريل، ۽ گهوٽ ۽ ڪنوار لاءِ ٻه پوريون، ’گيتا‘ جون ٻه ڪاپيون ۽ ’ڀڄناوليءَ‘ جون ٻه ڪاپيون. گجرات ۾ ٻه هزار رپيا، آشرم جي حدن کان ٻاهر پڻ هڪ چڱي وڏي رقم سمجهي ويندي. مان ائين سمجهان ته جمنا لال ٻه ڪملا جي شاديءَ تي ٻه سال اڳ ٻه هزار رپيا خرچ ڪيا هوندا. پر مون کي خبر آهي ته جيڪڏهن مان سنڌ کي گجرات جي فوٽ ڪٽيءَ سان ماپيندس ته اها نراسائيءَ جي حد تائين غلط ماپ ٿيندي. مان تنهنجي لاءِ اها ويهن هزارن کان ٻن هزارن تائين ترقي سمجهان ٿو. شايد تو کي پنهنجي سَس کي چڏڻو پوي ۽ پنهنجي زال جو تياڳ ڪرڻو پوي. انهيءَ نڪتي کان غور ڪندي، ٻه هزار رپين ۾ شايد خراب سؤدو ناهي.“

هاساڻند جادوگر کي اهو ڪم سونپيو ويو ته هو بغير ڏاج جي شاديءَ جا مثال قائم ڪري. هن پنهنجي ڌيئرن کي فقط پنج ’ڇ‘ ڏنا: چرخو، چاڏي، چڪي، چلهه ۽ چؤنري.

جڏهن اڳوڻي وڏي وزير الله بخش سومري جي قتل جو الزام مسلم ليگ جي وزير کهڙي تي لڳو ته هن پنهنجي بچاءَ جو وڪيل جناح کي مقرر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پر جناح انڪار ڪيو. 27 مارچ 1983 جي ’انڊين ايڪسپريس‘ (Indian Express) مطابق (اتفاق سان اهو سنڌي وسنت ٽي. ڪرپالاڻي هو، جنهن جناح کي سنڌس زندگيءَ جو

آخري مقدمو کڻڻ تي آماده ڪيو — ۽ اهو پڻ رڳو آگري جي سٽي مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾!) کهڙي پوءِ ڀولا ڀائي ڏيسائي سان رابطو رکيو، جنهن سندس مقدمو هلائڻ قبول ڪيو. انهيءَ لاءِ ڊاڪٽر چوئٿ رام گدواڻيءَ وٽ احتجاج ڪيو. جنهن تي گانڌي ڀولا ڀائي کي لکيو: ”مون کي تو کي اها گذارش ڪرڻ ۾ هٻڪ نٿي ٿئي ته کهڙي جي مقدمي جا ڪاغذ چڪاسڻ کان پوءِ، جيڪڏهن تون محسوس ڪرين ٿو ته هو بي گناهه آهي ته پوءِ تون بيشڪ هن لاءِ وڙهه، پر جيڪڏهن تون محسوس ڪرين ٿو ته هو ڏوهاري آهي ته کيس ڏوهه قبولڻ جي صلاح ڏي يا کيس تو کي معاف ڪرڻ لاءِ چئو.“ ڀولا ڀائي مقدمو ڇڏي ڏنو. پر کهڙي کي ڏيئل مل نالي هڪ هندو وڪيل ڦاسيءَ کان بچايو. جلدئي سيشن جج ويلس (Wells)، جيڪو اهو مقدمو هلائي رهيو هو، وقت کان اڳ ۾ پُراسرار حالتن هيٺ رٽائر ڪيو ۽ برطانيا هليو ويو.

1920ع جي ڏهاڪي جي موٽ ۾ گانڌي بيان ڪيو: ”مون کي اڄهو هاڻي ڊاڪٽر چوئٿ رام کان سنڌ ۾ هڪ هندوءَ جي زوري مسلمان ڪرڻ جي ڪوشش جي مبينه حقيقتن جي خبر پئي آهي. انهيءَ شخص لاءِ چيو وڃي ٿو ته کيس سندس مسلمان ساٿين قتل ڪري ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته هو اسلام نه قبوليندو. اهي حقيقتون جيڪڏهن سچيون آهن ته ڀيانڪ آهن.“ گانڌي انهيءَ ڳالهه جي باري ۾ سنڌ جي مسلمان اڳواڻ سر عبدالله هارون کي چيو. هن انهيءَ کي مبينه خودڪشي ڪوٺيو ۽ معاملي جي پڙتال ڪرڻ جو وعدو ڪيائين، پر پوءِ خاموشي اختيار ڪيائين.

جڏهن 1939ع کان وٺي سنڌ ۾ فساد ڇڙي پيا ته گانڌي انهن جي خلاف آواز اٿاريو. هن چتاءُ ڏنو ته ”جيڪي هندستان ۾ ٿي رهيو آهي، هڪ حصي ۾ ٿي سهي، چاهي اهو سٺو آهي يا خراب، پر هندستان تي ان جو اثر لازمي پوندو.“

ڌهڪاءُ جو سنڌس 'حقيقي حل' اهو هو ته، ڪانگريس جي MLAs ڪي پنهنجي نشستن تان استعيفا ڏيڻ گهرجي ۽ الله بخش وزارت کي مستعفي ٿيڻ گهرجي، ۽ انهن سڀني کي "هڪ امن فوج ٺاهي، بلا خوف ڊڄڻ جي وچ ۾ آباد ٿيڻ گهرجي." سنڌين انهيءَ ڳالهه کي بلڪل غير عملي چاتو، جو سيٺ ٽلسي داس نالي هڪ MLA اڳ ۾ قتل ٿي چڪو هو. هڪ اخباري خاطو پڻ گنڌيءَ کي لکيو: "سنڌي MLAs کي استعيفا ڏيئي ڊڄڻ وٽ رهڻ جي چوڻ بدران، اوهين خود پنهنجي سڪيا ورتل ستياگرهين جي 'ڪمپني' کي ڇو نٿا موڪليو ۽ پنهنجن اصولن کي آزمايو؟.... يا ڇا اهو اوهان جو معاملو آهي ته اوهان جا ستياگرهي ٺڏهن خطري کي منهن ڏيندا، جڏهن اهو اوهان جي آشرم تائين پهچندو؟"

جڏهن 1939ع ۾ هندن پنهنجي خلاف مسلسل منظم تشدد جي شڪايت ڪئي ته هن کين "پنهنجو پاڻ بچاءُ ڪرڻ جو فن سکڻ" جو چيو ۽ "جيڪڏهن هو پاڻ کي محفوظ نٿا سمجهن ۽ ايڏا ڪمزور آهن جو پنهنجو بچاءُ ڪري سگهن ته پوءِ کين اهو هنڌ ڇڏي وڃڻ گهرجي، جيڪو نه رهڻ جو ڳو ثابت ٿيو آهي." هن جنوري 1940ع ۾ ساڳئي موضوع تي موٽي لکيو آهي: "مون 'هجرت' تجويز ڪئي آهي. مان اها تجويز ورجايان ٿو. اها غير عملي نه آهي. ماڻهو انهيءَ جو قدر نٿا ڄاڻن. عظيم ۽ طاقتور هستين اهو رستو اڳ ۾ اختيار ڪرڻ لاءِ هاڻي چاتو آهي. 'پراڻي عهدنامي' جو 'پيو ڪتاب' جيڪو 'ايڪسوڊس' (Exodus) جي طور ڄاتو وڃي ٿو، اسرائيلن جي رٿيل لڏ پلاڻ جو هڪ داستان آهي. جلاوطنيءَ ۾ انهن پنهنجي لاءِ فوجي جيون-مارگ تيار ڪيو. تنهنڪري انهيءَ غلطي، بي عزتي يا پاڻ-مڙهيل جلاوطنيءَ ۾ ڪابه بزدلي ناهي. هندستان وڏو ملڪ آهي- جيتوڻيڪ غربت آهي، پر

اندروني لڏ پلاڻ ڪي قبولڻ لائق آهي، خاص طور تي انهن لاءِ، جيڪي اهل، محنتي ۽ ايماندار آهن."

1947ع ۾ جڏهن سنڌي هندن لڏڻ شروع ڪئي ته گانڌي لکيو: "جيڪڏهن هڪڙو به سنڌي سنڌ مان لڏي ٿو ته گورنر جنرل جي حيثيت سان مسٽر جناح لاءِ اها شرم جي ڳالهه آهي." هن وڌيڪ لکيو: "سنڌي - هندو اول درجي جا واپاري آهن. اهي بمبئي، مدراس يا ٻين هنڌن ڏانهن ڇو ٿا پڇن؟ ڪين ڪو به نقصان نه رسندو، ۽ سنڌ گهاٽي ۾ رهندي، ڇاڪاڻ ته هو ڪٿي به ويندا، اتي پنهنجي لاءِ پيسا ڪمائيندا. سنڌي ڏکڻ افريقا ۾ موجود آهن. دنيا جو اهڙو ڪو هنڌ نه آهي، جتي سنڌي نه هجن. هو ڏکڻ افريقا ۾ تمام گهڻو پيسو ڪمائين ٿا ۽ انهيءَ مان فراغ دليءَ سان غريبن تي به خرچ ڪن ٿا."

جيتوڻيڪ سنڌي اڳواڻن جا گانڌيءَ سان محبت ڀريا ناتا هئا، پر ڪين اها معتبري حاصل هئي، جو اهي جڏهن ڪيس غلطيءَ تي ڏسندا هئا ته، ڪيس چوڻ کان نه هٻڪندا هئا. چيئمل پرسرام 'خلافت' ڪي 'آفت' ڪوٺيو ۽ جڏهن 1930ع ۾ گانڌي چوئٿ رام کان پڇيو ته مجوزه 'لوڻ ستياگرهه' جي باري ۾ چيئمل ڇا ٿو چوي ته هن ڪيس چيو: "چيئمل چوي ٿو ته 1920ع ۾ اوهان سٺ جي ڏيرن سان آزادي گهري ٿي، هاڻي اها اوهان لوڻ جي لڏن سان ٿا چاهيو." چوئٿرام ٻڌايو ته اهو جملو ٻڌي گانڌي ظاهري طرح سُسي ويو.

مسٽر ڊي (Mr. De) نالي هڪ انگريز ڪي گوپينات گولي هڻي ماري وڌو. آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي (AICC) جي ڏهراءَ جي مسودي گوپينات جي انهيءَ عمل جي مذمت ڪئي. گوپينات جي اها سورهيائي، هڪ ترميم ذريعي ساراهي ويئي. جڏهن گانڌي انهيءَ ترميم جي مخالفت ڪئي ته موتي لال نهرو ۽ چت رنجن داس واڪ آئوٽ ڪري ويا. گانڌي پنهنجي ڳالهه مڃائي، پر واڪ آئوٽ جي حوالي سان چيائين ته ترميم

ڪـي منظور ٿيل سمجهڻ گهرجـي. انهيءَ تـي چـوئٿ رام ’پوائنٽ آف آرڊر‘ تـي اٿـي بيٺو ۽ چيائين: ”هڪ رد ٿيل ترميم منظور ٿيل ڪيئن ٿي سمجهي سگهجي؟“ گانڌي لرزي ويو. هن اکين ۾ پاڻي آڻي چيو: ”چوئٿ رام، جيڪو مون لاءِ پار وانگر آهي، مون سان ’پوائنٽ آف آرڊر‘ تو اٿاري. اڄ مان اڪيلو بيٺو آهيان.“ پوائنٽ آف آرڊر گانڌي، چوئٿ رام ۽ محمد عليءَ جي لڙڪـن ۾ ٻڏي ويئي، جنهن پنهنجي ٽوپي گانڌيءَ جي پيرن ۾ رکي ڇڏي.

جڏهن لارڊ ارون کـي قتل ڪرڻ جـي ڪوشش ڪئي ويئي ته گانڌي چاهيو ٿي ته آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي اُن جي مذمت ڪري. سوامي گووندانند مخالفت ڪئي. راءِ شماريءَ ۾، گانڌي 700 ڇڏي جي ايوان ۾ رڳو 38 ووٽن تان کٽيو. گانڌي فـراغ دليءَ سان قبول ڪيو: ”اخلاقي سـوڀ سوامي گووندانند جي ٿي هئي.“

آڪٽوبـر 1934ع ۾ آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ جـي ميٽنگ ۾ گانڌي ’يونائيٽيڊ پـراونسز‘ (يو-پي) کـي ’هند‘ ۽ ’سينٽرل پـراونسز‘ (يو-پي) کـي ’مهاڪوشل‘ جـا نوان نالا ڏيڻ لاءِ، ڪانگريس جي آئين ۾ ترميم جي رٿ پيش ڪئي. ڊاڪٽر چوئٿ رام انهيءَ ترميم جي مخالفت ڪئي ۽ چيائين ته ’يو-پي‘ کي ’هند‘ ڪوٺي نٿو سگهجي، جو ’هند‘ سموري ملڪ جو نالو آهـي. سي-راج گوپال آچاري چوئٿ رام جـي حمايت ڪئي.

گانڌي چيو ته هن اها تبديلي رڳو انهيءَ ڪري قبول ڪئي هئي، جو ماڻهن شڪايت ڪئي آهي ته ’يو-پي‘ هندستاني نالو ناهي. جيئن ته انهيءَ ڳالهه تي اعتراض اٿيو، تنهنڪري هن ترميم جي رٿ واپس ورتي. پـر ميمبرن نشان ڏهي ڪئي ته ڪين ’سي-پي‘ جو نالو ’مهاڪوشل‘ ڪوٺڻ ۾ ڪو اعتراض ناهي. گانڌي نئين ترميم قبول ڪئي ۽ ميڙ جي ڏهڪن جي

گونج ۾ چيائين: "اوهان جو جواهرلال سان ويڙ ته ڏسجي، جيڪو نيني جيل ۾ آهي. هن ڏي صلاح ڏني هئي ته 'يو-پي' کي 'هند' ڪوٺڻ گهرجي."

گانڌيءَ جي پڇاڙڪن ڏينهن ۾، نارٿ - ويسٽرن - ريلوي جو اڳوڻو ڊپٽي جنرل مئنيجر پي - بي - چندواڻي برلا هائوس ۾ ساڻس گڏ رهيل هو. 20 جنوري 1948ع تي، پرارٿنا جي دوران بم ڦاٽو، ۽ برلا هائوس جي چوديواري جو هڪ حصو تباهه ڪري ڇڏيائين. پرارٿنا جي گڏجاڻيءَ جي آخر ۾ گانڌي چيو ته ڪيس لڳو ته پري کان فوجي گوليمار جي مشق ٿي رهي آهي. انهيءَ تي چندواڻي چيو: "باپو، اهو نه سچ آهي ۽ نه اهنسا." شايد آشرم واسين ۾ اهو سنڌي ئي هو، جيڪو ايڏو بي باڪ هو.

گانڌيءَ جي هوندي، جڏهن ورهاڱو ٿيو ته هن شرنارٿين لاءِ سپڪجهه ڪرڻ لاءِ هند سرڪار تي زور آندو. هن ڪڇ جي مها راءُ سان ڳالهايو ۽ سنڌو ريسيلٽمنٽ ڪارپوريشن کان ڪنڊلا جي زمين ورتائين. 30 جنوري 1948ع تي، چوئٿ رام جي اڳواڻيءَ ۾ آيل سنڌي وفد کي چيائين: "جيڪڏهن ڪشمير لاءِ جنگ ٿي سگهي ٿي ته پاڪستان ۾ رهيل سنڌي هندن جي حقن لاءِ پڻ جنگ ٿي سگهي ٿي."

گانڌيءَ کي گولي لڳڻ کان رڳو ڪلاڪ ڪن اڳ پروفيسر ملڪاڻي ساڻس مليو هو. ملڪاڻيءَ کي سنڌ مان ٽيل لڏپلاڻ کي منظم ڪرڻ لاءِ ان وقت ايڊيشنل هاءِ ڪمشنر مقرر ڪيو ويو هو. گانڌي گونجندڙ پٺي - ٺپر سان لفظ چيا هئا: "سڀني کي ٻاهر ڪيج. اهو ڏسج ته ٻاهر نڪرندڙن ۾ نون آخري هجين ۽ کهڙي کي چئج ته امن جي بحاليءَ لاءِ مان سنڌ اچڻ چاهيان ٿو. هو پلي جناح سان صلاح ڪري ۽ مون کي تار رستي اطلاع ڪري." جڏهن ملڪاڻي کيس ٻڌايو ته سنڌ ۾ هندو ڪيئن پنهنجي بچاءُ لاءِ مسلمانن وانگر

’جناح ٽوپي‘ پائڻ ٿا ۽ ڪيمن ڪا اردو اخبار يا ’ڊان‘ ڪڇي هلن ٿا ته گانڌي ڇيس ته هو انهيءَ شام جو پنهنجي پرارٿنا جي گڏجاڻيءَ ۾ انهيءَ ڳالهه جو ذڪر ڪندو. افسوس، سنڌ وچڙ— يا اتي جي زيادتين کي پڌرو ڪرڻ کان اڳ سنڌس ديهانت ٿي ويو.

15

ٻگهڙن جي وچ ۾

هندستان کي آزادي ملي، پر اها ڌار وڏل آزادي هئي. هندستان جي انسانيت کي ولوڙڻ مان، اسان نه رکيو آزاديءَ جو آب حيات پاتو، پر ورهاڱي جو زهر پيڻ نصيب ٿيو. ڇا پاڪستان اٽٽر هو؟ اٽٽر هو به ـ ۽ نه به.

مجموعي طرح ڪُل هندستان جي ورهاڱي جا ڪارڻ چڱي طرح ڄاڻل آهن. انهن جي تهه تائين وڃبو ته اهي تاريخ جو حصو آهن. هندستان ۾ هندن کي مسلمانن جي تباهه ڪُن گرفت لاءِ بيحد دک جو احساس هو. پر ٻئي طرف مسلمانن کي ڏپ هو ته اسلام، جيڪو هر هنڌ آهي، هندستان ۾ آن کي شهه مات ڏني ويئي هئي. اڙدوءَ جي شاعر حاليءَ جي مشهور لفظن ۾:

وه دينِ حجازي کا بيباک بيڙا
نشان جس کا اقصائي عالم مين پهنچا
کيا پس، پارِ جس ني ساتون سمندر
وه ڊوبا دهاني مين گنگا کي آکر.

(اسلام جو ٻي ڊپو بيڙو، جنهن جو جهنڊو سموري دنيا ۾ ڦڙڪيو ٿيءَ اهو بيڙو، جيڪو ست سمنڊ پار ڪري ٿي پهتو، گنگا ۾ ٻڏي ويو.)

اڻويهين صديءَ ۾، هندو سماج ـ الڪ کان ڪٽڪ تائين ۽ دهليءَ کان دکن تائين ـ گذريل صدين جو زهر 'نيل ڪنٺ' وانگر پي، سوپارو ٿي بيٺو. اسلام ٽڌوٽي ويو هو ـ ۽ هندستاني شڪل اختيار

ڪري ورتي هيائين. پوءِ سال 1761ع آيو ۽ پاڻيپٽ جي ٽين لڙائيءَ ۾ مرهٽن جي خودمختيار حڪومت جي زوال، هندستان ۾ انگريزي راڄ لاءِ رستو کولي ڇڏيو. انهيءَ ڳالهه وهابين ۽ ولي الله وارن جي پڻ تجديد ڪئي، جنهن اسلام ڪي، اسلامي تجديد جي توقع ۾، واپس بنياد پرستي ۽ وڏيڪ مذهبي ڪٽرپڻي ڏانهن آندو.

انهن سڀنيءَ کان وڏيڪ، ترڪيءَ جي معزول سلطان کي دنيا جي مسلمانن جي روحاني اڳواڻ جي حيثيت سان وري خليفو قائم ڪرڻ لاءِ، گانڌيءَ جي خلافت تحريڪ شروع ٿي. انهيءَ ڳالهه سياست کي فرقيوارانه شڪل ڏني ۽ مذهبي اڳواڻن کي سياسي اڳواڻن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. راتو رات، ملان اڳواڻ بنجي ويا. سنڌ جو چيئتمل پرسرام اهو چوڻ ۾ بلڪل صحيح هو ته ”خلافت آهي آفت“. هندستاني مسلمانن جو مذهبي ڪٽرپڻو هڪدم گهڻو وڏي ويو هو ۽ سندن دائرو ملڪي حدن کان ٻاهر ڦهلجي ويو هو. انهيءَ ڪري خلافت جي احتجاج، هندو مسلمانن جي وچ ۾ وڏيڪ وڇوٽي ڇڏيو.

گانڌيءَ جي اپيل پڻ هندن جي مذهبي جذبن کي متاثر ڪري مسئلن کي سلجهائڻ ۾ مدد ڪري نه سگهي. سچ، اهنسا، برهمچريه ۽ رام راڄ جي ڳاري ۾ سندس ڳالهه هندن جي موٽ ڏيندڙ دلين تي اثر ڪيو، پر انهيءَ ڳالهه مسلمانن کي ڌڌو ڪري ڇڏيو. ڪانگريس جون گهڻيون گڏجاڻيون ڀاڄي واري گردواري ميان ’ڪٺاهه پرساد‘ ورهائڻ سان ختم ٿينديون هيون. خلافت تحريڪ جي ختم ٿيڻ کان پوءِ، ڪانگريس ڏنو ته انهيءَ جو هڪڙي سرگرم ڪارڪن ڪراچيءَ جو مولوي محمد صادق هو. پوءِ شڪارپور ۾ ڪامريڊ تاج محمد ڪانگريس ۾ شامل ٿيو. ڪانگريس جو رڳو هڪ مسلمان MLA جيڪب آباد جو محمد امين کوسو هو، جيڪو علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ جو گريجوئيٽ هو. پر ضلعي ڪانگريس ڪاميٽيءَ

۾ هن لاءِ جدا پاڙيءَ جي صراحي رکيل هوندي هئي! ان ۾ عجب ناهي ته سڀني محسوس ڪيو ته ”ڪانگريس هڪ هندو هلچل آهي.“

تلڪ جيڪڏهن ڪجهه هو ته گانڌيءَ کان وڌيڪ ڪٽر مذهبي گيان وارو هندو هو. پر جدوجهد کي سياسي، سيڪيولر رکيو هئائين — ۽ هندن ۽ مسلمانن کي يڪسان متاثر ڪيائين. گانڌي جدوجهد کي آتاهين تائين وٺي ويو — پر ڪين ورهائي ڇڏيائين.

۽ پوءِ ٽيون عنصر هو — انگريزن جي موجودگي. انهيءَ پنهي طرفن کان ڪم ڪيو.

مسلمانن جي حڪمرانيءَ دوران هندن کي هيٺ رکيو ويندو هو. جڏهن مسلمان جي هٿ جي جاءِ بي ريا هٿ ورتي ته معاملا ڊراماڻي نموني تبديل ٿي ويا. هندو پاڻ پيرا تي پيا. رفته رفته ۽ برهمڻ ۽ وڻش اسلام اختيار ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ لڳا. سندن عام پراڻن ۽ واپار ڪرڻ جون روايتون اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ ۽ وڏا واپار ڪرڻ جي صورت ۾ رنگ لائڻ لڳيون. هندو سماج جا وڏا حصا مسلمانن کي پوئتي ڇڏي اڳتي وڌڻ لڳا.

سنڌ جي معاملي تي نظر رکندڙ هڪ چاڻو نشان ڏهي ڪئي: ”افسوس هندن سان پريل آهن ۽ جيل مسلمانن سان پريل آهن.“ وچين دور ۾ پاڙون ڪٽل مسلمان ذهن ۽ اچا تائين مغل شهنشاهيت جي ليهندڙ سج تي، هٿ سيڪيندڙ جديد دور جي تيز رفتار سگهه کي سمجهي نه سگهيو. هن آزاديءَ جي هلچل ۾، هنگامو ڪرڻ يا پاڻو اڇلائي هڙتال ڪرڻ سان، نئين صورتحال تي پنهنجو رد عمل ظاهر ڪيو.

ٻئي طرف، جڏهن هندن آزاديءَ جي گهر ڪئي ته انگريزن مسلمانن کي نوازشن ۽ عنايتن جي عيوض پنهنجي پاسي ڪيو. ۽ پوءِ هندستان جي آزاديءَ کي روڪڻ لاءِ مسلماني مت پيد کي ويڙهو طور استعمال ڪيو. اُن وقت هندن مسلمانن کي ٻئي

جي هٿ جو ڪيڏوڙو ۽ غدار جي روپ ۾ ڏنو.

اهو هو سموري هندستان جو تناظر، جنهن ۾ آزادي ملي. پر انهيءَ ۾ مقامي سنڌي تناظر پڻ هو، جنهن ئي معاملن کي خراب ڪيو.

سنڌ ۾ هندو - مسلم ڇڪتاڻ ۾ وڏي ۾ وڏو واحد عنصر مذهب متاثر جو هو، جيڪو برطانوي راڄ ۾ پڻ جاري رهيو. انهن واقعن صوبي کي جهنجهوڙي ڇڏيو ۽ پنهي فرقن جي ناتن کي زهريلو ڪري ڇڏيو. انهيءَ ڏس ۾ جيڪو سڀ کان سنسني خيز واقعو ڄاتو ويو ۽ شايع ٿيو، اهو هو 'شيخ جو مقدمو' (The Great Shaikh Case). 1891ع ۾، حيدرآباد جي هندن جي مکي، شوقيرام آڏواڻيءَ جو سؤٽ، موڙج مل آڏواڻي مسلمان ٿيو. ساڻس گڏ سندس ٻي پٽ پڻ مسلمان ٿيا. منجهانئن هڪڙي ميوارام، پنهنجي زال مٺي ٻائي سندس ڇهن ٻارن سميت — خوشحالي، نهالي، پرمانند ۽ هيميءَ کي پاڻ سان شامل ٿيڻ لاءِ چيو. پر هن انڪار ڪيو. ميوارام گارجين اينڊ وارڊس ائڪٽ هيٺ حيدرآباد جي انگريز سيشن جج وٽ ٻن وڏن ٻارن جي قبضي لاءِ مقدمو داخل ڪيو. هندن انهيءَ ڳالهه کي پنهنجي لاءِ للڪار ڄاتو. شوقيرام جي پٽن نيولراءِ ۽ تاراچند مقدمي کي منهن ڏيڻ لاءِ 25,000 رپين جي رقم گڏ ڪئي. چيو وڃي ٿو ته مسلمانن 40,000 رپيا گڏ ڪيا. هندن ٻارن، جٺرام داس جي پيءُ دولت رام مقدمي جي پيروي ڪئي ۽ مسلمانن ڪراچيءَ جي مدرسة السلام جي حسن علي آفندي کي وڪيل ڪيو. ٻاهر تي تيل پئجي چڪو هو.

خوشحالي، جيڪا ان وقت اٺن ورهين جي هئي، ڪورٽ اڳيان چيو ته هن لاءِ سندس پيءُ تڏهن ئي مري چڪو هو، جڏهن هن پنهنجو ڌرم ڇڏيو هو. هن چيو ته جيڪڏهن ڪورٽ کي ڪيس پٽس جي حوالي ڪرڻو ئي آهي ته اول کيس ڦاسي ڏيڻ جي مهرباني ڪئي وڃي. ڪورٽ فيصلو ڏنو ته پنهي

ڇوڪرين کي ميورام جي حوالي ڪرڻ ڏوهه ٺهندو. ميوارام هاءِ ڪورٽ ۾ ويو، پر انهيءَ وچ ۾ ٻنهي ڇوڪرين جي شادي ڪرائي ويئي ۽ ڪورٽ اپيل رد ڪري ڇڏي. ميوارام پوءِ چاليهه آڻن تي هٿياربند مسلمان آندا ته جيئن ٻنهي ڇوڪرين کي زوريءَ ڪڍائي وڃي سگهي، پر پٺي پٺئين در مان نڪري ڀڄي ويون. مٿي ٻاڌي ۽ سندس ٻار پوءِ امرتسر دربار جي سنڀال ۾ هليا ويا، جو مسلمانن سکن کان ڪن ٿي هنيو. سندس پٽ پرمانند (P.M. Advani) ڪراچيءَ جي انڊن جي اسڪول جي پرنسيپال جي حيثيت سان نالو ڪڍيو.

جلدئي پوءِ، آچاريا ڪرپالاڻيءَ جو وڏو ڀاءُ ڏيئو مل مسلمان ٿي شيخ عبدالرحمان ٿيو. جيئن ته هن پنهنجي وڏي ڀاءُ، ٺاڪرداس جي جيٺري مسلمان ٿيڻ جي همٿ نٿي ڪئي تنهنڪري هو ڪيس پنهنجي مسلمان دوستن سان گڏ قليلي واهه ۾ ترڻ لاءِ وٺي ويو ۽ اتي ڪيس ٻوڙي مارياٽين. ڪجهه وقت کان پوءِ، جڏهن سندس ودوا ڀاڄائي پنهنجي ماءُ سان ملڻ جي خواهش ڏيکاري ته ڪيس زوري ڇڪي ٻاهر آيو ۽ ڪيس مسلمانن جي ڀاڙي ۾ وٺي ويو. ان کان پوءِ سندس ڪابه سڌ نه پيئي. جلدئي پوءِ، ڏيئومل ڀاڻ مسلمان ٿيو. پوءِ هن پنهنجي ٻارنهن سالن جي چمار واري ننڍي ڀاءُ نانڪ کي اسڪول مان اغوا ڪيو ۽ ڪيس مسلمان ڪرائي، سرحد ڏانهن موڪلي ڇڏيائين. نانڪ 1911ع ۾ اٽليءَ جي خلاف ترڪن لاءِ وڙهندي مارجي ويو.

انهن نؤ مسلمانن لاءِ اهو مسئلو هو ته هنن پراڻن مسلمانن سان سنگن جي ڏي - وٺ ڪرڻ نٿي گهري، تنهن ڪري انهن گهڻن هندن کي مسلمان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي - ته جيئن سندن سنگاوت جو دائرو وڏو ٿئي. 1908ع ۾، ٺٽي جي رهاڪو چيٺانند ليلارام مسلمان ٿي شيخ عبدالمجيد ٿيو. جيئن ته هو ان وقت ويهن ورهين کان ٽپي ويو هو، تنهن ڪري هو مقدمو کٽي ويو. پر مقدمي جي وڪالت غلام مصطفيٰ پرگڙيءَ کي

سياسي اڳواڻ بڻائي ڇڏيو.

لاڙڪاڻي جي پرسان، امروٽ جي رهاڪو، مولانا تاج محمد امروٽي، جيڪو خلافت تحريڪ جو وڏو اڳواڻ هو، ٻهراڙيءَ جي ست هزار هندن کي مسلمان ڪيو، جن جي فهرست اڄ تائين امروٽ ۾ سنڀالي رکيل آهي.

1927ع ۾ لاڙڪاڻي جي ڪريما، پنهنجي ڇهن ٻارن سان هڪ هندوءَ سان ڀڄي ويئي ۽ ساڻس هندو ٿي گڏ رهڻ لڳي. هن مقدمو ڪيو. مسلمانن دڪانن ۾ ڦرلٽ ڪئي. هندن 80 مسلمانن کي ذميدار ٺهرايو، جن ۾ کهڙو پڻ شامل هو، جيڪو پوءِ سنڌ جو وڏو وزير ٿيو. سيشنءَ کي آزاد ڪيو ويو. پر تاخير وڌي ويئي.

سکر جي پرسان واقع ساڌ ٻيلي جي ٻاوي هرنامداس اها صورتحال پوري طرح جناح کي ٻڌائي، جڏهن 1930ع ۾ هو انهيءَ ٻيٽاريءَ جي مندر ۾ ساڻس ملڻ آيو ۽ سؤ رپيا ڀيٽا ڏني هئائين. جناح ڪانگرس سنڌ ۾ فرقيوارانه ڇڪتاڻ جو ڪارڻ پڇيو. ٻاوي سنڌيءَ ۾ ورائيو: ”شيخ پٽ شيطان جو، نه هندو نه مسلمان جو.“

وڏيڪ ڇڪتاڻ بحث مباحثن ۽ مناظرن سان وڌي. هندو ڌرم تي ملائن جي حملن جي جواب ۾ نٿو رام ’اسلام جو اتهاس‘ لکيو. ڪيس ارڙهن مهينا جيل جي سزا ۽ هڪ هزار رپيا ڏنڊ وڌو ويو. هن سنڌ جي چيف ڪورٽ ۾ اپيل داخل ڪئي. ڪن مسلمانن کي ڊپ هو ته ڪيس آزاد ڪيو ويندو، تنهن ڪري عبدالقيوم ڪلهي ڪورٽ ۾ کيس خنجر هڻي قتل ڪري ڇڏيو. جڏهن او سليوان (O Sullivan) جج ڪانگرس انهيءَ جو ڪارڻ پڇيو ته عبدالقيوم ورائيو ته اسلام جي بي حرمتيءَ جي سزا رڳو جيل نه، پر موت هئڻ گهرجي. قيوم کي ڦاسي ڏني ويئي ۽ حڪومت قيوم جو لاش مسلمانن کي ڏيڻ کان انڪار ڪيو، جن انهيءَ جي باوجود، لاش قبر مان ڪوٺي ڪڍيو ۽ جلوس

ڪڍيائون. اهو 1934ع جو زمانو هو، جڏهن انگريز قانون سان هٿ چراند ڪرڻ جي اجازت نه ڏيندا هئا. تنهن ڪري مچريل سنڌ جي ڪمشنر گبسن (Gibson) مشين گن چوڙڻ جو حڪم ڏنو، جنهن سان چوهٺ مسلمان مارجي ويا، جنهن هندو - مسلم تعلقات کي خراب ڪيو.

ٻيو منجهائيندڙ عنصر سنڌ جي صورتحال جو هو. سنڌ بمبئي پريزيڊنسيءَ جو حصو هئي. انهن ڏينهن ۾ وڏا صوبا تمام ٿورا هئا. پر مختلف جاگرافيائي ۽ ٻوليءَ جو صوبو هجڻ ڪري سنڌ پاڻ کي ڏورانهين هنڌ واري حيثيت سان نظرانداز ٿيل محسوس ڪيو. 1913ع ۾، هرچند راءِ وشن داس ڪانگريس جي ڪراچيءَ واري اجلاس جي استقباليا ڪاميٽيءَ جي چيئرمن جي حيثيت سان، سڀ کان پهرين سنڌ جي عليحدگيءَ جو سوال اٿاريو. پر جڏهن 1925ع ۾ مسلم ليگ جي علي گڙهه واري اجلاس ۾ اهو سوال کنيو ويو ته انهيءَ 'سنڌي گهر' کي 'مسلمان گهر' ۾ تبديل ڪيو ويو. پر جڏهن اها صلاح ڏني ويئي ته سنڌ جي مسلم اڪثريت کي ڏورانهين بمبئي جي هندو اڪثريت کان جدا ڪري، پر واري پنجاب جي مسلم اڪثريت سان ڳنڍيو وڃي ته سنڌي مسلمانن انڪار ڪيو جو هنن 'وڏي ڀاءُ' جي پاڇي هيٺ رهڻ نٿي گهريو.

شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي اڳواڻيءَ ۾، مسلمانن جي اڪثريت عليحدگيءَ جي حمايت ڪئي. پر اهم اڳواڻ جهڙوڪ سر شاهنواز ڀٽو (ذوالفقار علي ڀٽو جو پيءُ) ۽ سر غلام حسين هدايت الله مخالفت ڪئي ۽ اهڙي طرح ڏکي عرصي تائين 'سنڌ مسلم ايسوسيئيشن' مسلمانن جي روشن خيال طبقي جي نمائندگي ڪئي. ڪين صوبي جي پاڻ - پرڏي هئڻ جي پڪ نه هئي جو منجهس ٻه ڪروڙ رپين جي کوٽ هئي. انهن وڏي ۽ خوشحال بمبئي پريزيڊنسيءَ جو حصو هجڻ کي پسند ٿي ڪيو.

هندو، جيڪڏهن هئا ته، پاڻ وڏيڪ ورهايل هئا. چيئمل

پرسرام هميشه عليحدگيءَ جو حمايتي هو. جئرام داس دولت رام هميشه ان جو مخالف هو، ۽ ٻيا وقت ۽ حالتن سان پنهنجا پاسا بدلائي رهيا هئا. عليحده سنڌ جي معنيٰ هئي، مڪمل صوبائي ڍانچو ۽ نتيجي ۾ نوڪرين ۾ واڌارو، جن مان گهڻيون اڻ ڌر طور هندن کي سنڌ ۾ تعليم يافته هئڻ ڪري ملنديون هيون. خود مختيار سنڌ ۾ هو اقتصادي، ثقافتي ۽ ٻين شعبن ۾ پنهنجي پيرن تي بيهندا. پر اهي مسلم اڪثريت کان پڻ ڊنل هئا ـ جنهن مان سندن تحفظ جي مراد ٿي سگهي ٿي.

اها ڳالهه ڪافي دلچسپ آهي ته انهيءَ موضوع تي باقي بمبئي وارا پڻ ٻن خيالن جا هئا: هنن بمبئي کي جيڪب آباد کان حبلي ـ ڌرواڙ تائين ڦهليل ڏسڻ چاهيو ٿي، پر انهن سنڌي مسلمان MLAs کي مڪمل طور ناپسند ٿي ڪيو، جن هميشه انگريز نوڪر شاهيءَ جي اشارن تي ناچ ٿي ڪيو. 1928ع جي نهرو رپورٽ عليحدگيءَ جي حمايت ڪئي.

گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ ٻنهي ڌرين جي ڪِن اڳواڻن 1928ع ۾ 'سنڌ هندو مسلم ٺاهه' صحيح ڪيو، جنهن ۾ چاڙهايل هو:

(1) سنڌ کي جدا ڪيو ويندو.
(2) هندن کي ڏهه سيڪڙو ملندو.
(3) سنڌ ۾ گڏيل چونڊون ٿينديون.
(4) سڀنيءَ سان انصاف ۽ برابريءَ وارو ورتاءُ ڪيو ويندو.

پر افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته سکر ۾ 'سنڌ هندو ڪانفرنس' ٺاهه کي برقرار رکڻ ۾ ناڪام ويئي. سکر جي ساڌ ٻيلي وارو پارٽو هرنام داس عليحده سنڌ کي قبولڻ ۾ مسلمانن جي اڪثريتيءَ کان گهڻو خائف هو. (جيڪڏهن اها ڪانفرنس ڪراچي يا حيدرآباد ۾ ٿئي ها ته اها گهڻو ڪري ٺاهه کي بحال رکي ها.) آنَ وقت هندن چيو ته اهي عليحده سنڌ کي ان صورت ۾ قبول ڪندا جيڪڏهن سموري ملڪ ۾ گڏيل چونڊون ڪرايون وينديون. اها ڳالهه وڏي ذهن واري فراخدلانه ته هئي پر

حقيقت پسندانہ نہ هئي.

هندن جو پنهنجي ڳالهہ تان ڦري وڃڻ تباهي-مثل هئي. ’سائمن ڪميشن‘ ۾ انهيءَ اسم تي ڳنڍ پڌل هئي، پر 1930ع ۾ چيئرمن پنهنجو ووٽ عليحدگيءَ جي حق ۾ ڏيئي ڇڏيو. 1932ع ۾ سنڌ جو عبدالله هارون اوٽاوا امپيريل ٽريڊ ڪانفرنس ۾ انگريزن جي مفادن لاءِ ويو، جن سائس سنڌ جي عليحدگيءَ جو وعدو ڪيو. اهڙي طرح 1 اپريل 1936ع تي، سنڌ انگريزن طرفان مسلمانن لاءِ انعام طور جدا صوبي جي حيثيت سان وجود ورتو.

انهيءَ جي باوجود صورتحال ڪافي بهتر هئي. هر ڪنهن نئين ورهاڱي کي پُرامید ٿي ڏٺو ٿي، جيڪا خوف ڳاڙهو نہ هو. سر شاهنواز ڀٽي مسلم ليگ جي نقط نظر کي پيش ڪندڙ مشهور اخبار ’الوحيد‘ جي خاص نمبر ’آزاد سنڌ‘ (16 جون 1936ع) لاءِ پنهنجي پيغام ۾ چيو:

”سنڌ، پنجاب ۽ بنگال جي صورتحال خراب صورت اختيار ڪرڻ جو چتاءُ ڏيئي رهي آهي. مان چاهيان ٿو تہ سنڌ باقي هندستان جي عمل ڪرڻ لاءِ، هندو - مسلم مسئلي کي حل ڪرڻ جو جس کٽي.“ پر پوءِ جي اسيمبليءَ جي چونڊن جي نتيجي انهن اميدن تي پاڻي ڦيري ڇڏيو. چونڊن ۾ 24 نشستون ڀٽي جي پارٽيءَ کي، 6 نشستون غلام حسين جي مسلم پوليٽيڪل پارٽيءَ کي، 5 نشستون عبدالمجيد جي آزاد پارٽيءَ کي— سڀ مسلمان، 9 نشستون ڪانگريسين کي، 3 نشستون انگريزن کي، 1 نشست مزدور نمائندي (نارائڻ داس بيچر) کي، 1 نشست عورتن جي نمائنده (جيٺي سپاهي ملاڻي) کي ۽ 11 نشستون آزاد هندو اميدوارن کي مليون.

پر سر شاهنواز ڀٽو پاڻ، آزاد پارٽيءَ جي شيخ عبدالمجيد کان هارائي ويو، جنهن ثبوت جي طور قرآن مٿي تي کڻي مهم هلائي هئي تہ هو بهتر مسلمان آهي! گورنر حڪومت ٺاهڻ

لاءِ اتحاد پارٽيءَ جي اڳواڻ کهڙي کي نه، پر انگريزن جي پراڻي دادلي، سر غلام حسين (1878ع - 1948ع) کي دعوت ڏني، جنهن کي جيتوڻيڪ رڳو پنجن ميمبرن جي حمايت حاصل هئي. هڪ ٻيرو ڪرسيءَ تي ويهڻ سان، سر غلام حسين اڪثريت ۾ هئڻ جو انتظام ڪري ورتو. (جيئن اڄ ڪالهه هرياڻه صوبي ۾ ڀڄن لال ڪيو آهي.) هن آزاد هندو ميمبرن مان هڪ کي اسپيڪر بڻائي پنهنجو ڪري ورتو. پر 1938ع جي شروع ۾ حڪومت ڊهي پيئي. انهيءَ وچ ۾ کهڙو مسلم ليگ ۾ شامل ٿي ويو ۽ اتحاد پارٽيءَ جو نئون اڳواڻ، 38 سالهه الله بخش سومرو وڏو وزير ٿيو.

الله بخش (1900ع - 1943ع) سنڌ جو بهترين وڏو وزير هو، جنهن جهڙو ٻيو ڪو ورلي ٿيو هوندو. جيتوڻيڪ هو زميندار ۽ سرڪاري ٺيڪيدار هو، پر هميشه کاڌي پائيندو هو. حڪومت جي واڳ سنڀاليندي ئي عبيدالله سنڌي(1872ع - 1944ع) تان ملڪ بدر ڪرڻ جو حڪم واپس ورتائين، جيڪو اولهه- ايشيا ۾ پنهنجا جلاوطنيءَ جا ڏينهن ڪاٽي رهيو هو. (مسلم ليگ عبيدالله سنڌيءَ کي آجياڻو ڏنو. پر جڏهن انهن "مسلم هو تو مسلم ليگ ۾ آئو" جو نعرو هڻڻ شروع ڪيو ته هو احتجاج وچان ٻاهر هليو ويو. هو 'سنڌو نربدا پارٽي' جي باري ۾ سوچي رهيو هو.) الله بخش وڏيرن کي ڏنل مئجسٽريٽ جا اختيار واپس ورتا. هن ڪانگريسي نقط نظر اختيار ڪيو ۽ وزيرن جو پگهار 500 رپيا مقرر ڪيائين. مڪاني ادارن ۾ نامزدگيءَ جو انت آيو. پاڻ کي عام رواجي ماڻهو سمجهندڙ الله بخش، ڊرائيور جي ڀرسان ويهندو هو، موٽر تي ڪڏهن به سرڪاري جهنڊو نه لڳائيندو هو ۽ ڪڏهن به ڪو آجياڻو يا پارٽي قبول نه ڪيائين. ريل گاڏيءَ ۾ ٻين کي وڌيڪ سهوليتا واري هئڻين سيٽ استعمال ڪرڻ لاءِ، هو مٿيون برٿ استعمال ڪندو هو. هڪ ڀيري جڏهن شڪارپور ۾ ٻوڏ جو خطرو ٿي پيو ته واهه کي ڏڪو

ڏياري پنهنجي زمينن کي ٻوڙ هيٺ آڻي ڇڏيائين — ۽ شهر کي بچايائين. پر سنڌ سڀ کان وڏي ڳالهه اها هئي ته هو غير فرقي پرست ۽ قوم پرست هو.

فرقي پرست مسلمانن لاءِ ڪيس وڏي وزير جي عهدي تان هٽائڻ لاءِ اهو وڏو سبب هو. 1938ع ۾ ڪراچيءَ ۾ مسلم ليگ جي هڪ وڏي ڪانفرنس ڪوٺائي ويئي، جنهن ۾ ليگ جي اڳواڻن هندن، ڪانگريس ۽ الله بخش جي خلاف خوب واويلا ڪئي. انهيءَ ڪانفرنس عربستان جي واريءَ، ڪجيءَ جي وڻن ۽ مٽي تي ٻڌل 'اقعال' ٻڌل عرب گهوڙيسوارن سان مڪمل آراسته 'ڪلائيمنڊڙ سنگت ـ ناٽڪ' جو ڏيک ڏنو. انهن هڪ ٺهراءُ بحال ڪيو، جيڪو هندن ۽ مسلمانن جي 'ٻن قومن' جي خود ارادي جي باري ۾ هو. پير علي محمد راشدي محسوس ڪيو ته محمد علي جناح انهيءَ ٺهراءُ کان غير متعلق هو. "هن اسان کي رڳو اهو هڪ اشاري، هڪ ڌمڪي، هڪ سياسي هٿيار جي طور استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏني." انهيءَ پويان حقيقي مقصد ڪنهن طرح الله بخش جي حڪومت جو تختو اونڌو ڪرڻ هو. ڪين 29 مسلمان ميمبر ليگ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ملي ويا. اهي 3 يورپي ميمبرن جي مدد سان پنهنجي حڪومت ٺاهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. پر جڏهن بي اعتماديءَ جي رٺ پيش ٿي ته منجهانئن رڳو 7 ميمبرن حمايت ۾ ووٽ ڪيو ۽ ليگ جي اڳواڻ هدايت الله خود اها پارٽي ڇڏي الله بخش جي وزارت ۾ شامل ٿيو.

حقيقت ۾ سنڌ ۾ ليگ جون پاڙون مضبوط نه هيون. جڏهن ليگ جيڪب آباد ۾ جناح لاءِ عام جلسي جو اعلان ڪيو ته ان جلسي ۾ ڪوبه حاضر نه ٿيو. راشديءَ کي پنهنجي مقامي دوست حڪيم قائم الدين کي گذارش ڪرڻي پيئي ته هو جلسي ۾ ماڻهو ميسر ڪري ڏيڻ لاءِ پنهنجي هندو دوستن کي چوي. هندن، سٺن دوستن جي حيثيت سان اها مهرباني

ڪئي. ايتري قدر جو هنن پنهنجون ’گانڌي ٽوپيون‘ پائڻ جي بدران، اهي ڪيسن ۾ وجهي ڇڏيون، جيئن جناح کي تڪليف نه پهچي. پر انهن روءِ ۾ اچي ’جناح زنده آباد‘ جو نعرو هڻڻ کان انڪار ڪيو.

پر مسلم ليگ پنهنجي شرارت ۾ هوڏ پڪي بيٺي. بدين پرسان واقع، لواريءَ جي پير، انهن ماڻهن لاءِ، جيڪي عربستان وڃڻ جو خرچ برداشت نٿي ڪري سگهيا، مقامي طور حج ادا ڪرڻ جو انتظام ڪيو. اهو سلسلو 1934ع تائين جاري رهيو. زائرين ذوالحج مهيني ۾ گڏ ٿي، درگاهه تان موٽيندي نماز پڙهي، مقامي ڪوهه ’زم زم‘ تي ويندا هئا ۽ پير کي ’خدا‘ جي نالي سان مخاطب ٿيندا هئا ۽ هڪ ٻئي کي ’حاجي‘ چئي مبارڪ ڏيندا هئا. انهن ويچارن کي انهيءَ مان روحاني اطمينان حاصل ٿيندو هو. پر ڪٽر مذهبي ماڻهن انهيءَ عمل کي غير اسلامي ڪوٺي رد ڪيو، اشتعال ۾ اچي احتجاج ڪيائون، ۽ ان تي بندش وجهڻ لاءِ 1938ع ۾ الله بخش تي زور وڌائون.

انهيءَ ۾ ڪاميابي حاصل ٿيڻ ڪري، ليگ جي ٻڪ وڌيڪ تيز ٿي. انهيءَ وچ ۾ هندن جي دٻاءُ هيٺ حڪومت، سنڌ سيڪريٽريٽ پرسان آرٽيلري ميدان تي واقع هڪ ننڍي غير قانوني مندر کي بحال ڪيو ۽ اوم منڊلي – جيڪا ڏاڍهن برهمڪمارين جي تنظيم بڻجي چڪي هئي – تي بندش وڌي. انهن سمورين ڳالهين، ليگين جي انهيءَ ويساهه کي همٿايو ته حڪومت کي هوسائي سگهجي ٿو. هاڻي انهن الله بخش جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ هڪ وڏي مزاحمت ڪرڻ جو اهتمام ڪيو.

سکر ۾، سنڌوءَ جي ڪناري، هندن جي ساڌ ٻيلي جي پيٺاريءَ جي مندر پرسان، ڪجهه ڊٿل ڍانچن تي مشتمل منزل گاهه جي عمارت هئي. اها گهڻي عرصي کان سرڪاري گودام جي طور استعمال ٿيندي هئي. مسلمانن انهيءَ لاءِ مسجد هئڻ جي دعوي ڪئي. هندن انهيءَ دعوي کي غلط ڪوٺيو

جو ڪين ڏپ هو ته ساڌ ٻيلي جي پر سان مسجد هنڻ اختلاف ۾ ڇڪتاڻ کي وڌائيندو.

الله بخش ٻن ٻيڙين جي وچ تي هو، ڪانگرس اڳ، غلام حسين منزل گاهه کي سرڪاري ملڪيت قرار ڏئي مسلمانن جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو، الله بخش مسلمان آفيسرن کي منزل گاهه جي جاچ ڪرڻ لاءِ موڪليو. انهن واپس اچي ٻڌايو ته پٿر تي آڪريل پراڻي فارسي لکت مان پتو پوي ٿو ته اها هڪ سراءِ هئي ۽ ان ۾ 'محراب' پوءِ جو وڌارو آهي. پر ليگي پريشاني پيدا ڪرڻ تي بضد هئا. انهن 3 آڪٽوبر کان 19 نومبر 1939ع تائين، جي - ايم - سيد، کهڙي ۽ سر عبدالله هارون جي اڳواڻيءَ ۾ منزل گاهه تي زوريءَ قبضو ڪيو. 1 نومبر 1939ع تي مشهور ڳائڻو - سنت، ڀڳت ڪنوار رام کي رڪ ريلوي اسٽيشن تي بندوق جي گولي هڻي ماريو ويو- ۽ ڪوبه ماڻهو گرفتار نه ڪيو ويو. سکر ضلعي ۾ پندرهن ڏينهن مڪمل هڙتال رهي، جڏهن صوبائي اسيمبليءَ جي ميمبر پمنائي چيو ته ڀڳت ڪنور رام کي پير ڀر چونڊيءَ واري مارايو آهي، (اڳ ۾ پيري جي پٽ کي هندو ڇوڪرين جي اغوا سبب مار ڪڍي ويئي هئي،) ڪيس به بندوق جي گولي هڻي ماريو ويو. سنڌي هندن ۾ هراس ڇانئجي ويو.

پر خراب ڏينهن ته اڃا اچڻا هئا. اها عام ڳالهه هئي ته هڪ هندوءَ کي مارڻ ست حج ادا ڪرڻ جي برابر آهي. سکر جي ڀهراڙين ۾ 64 هندن کي قتل ڪيو ويو ۽ لکها رپين جي ماليت جي برابر ملڪيتن کي ڦريو يا ساڙيو ويو. اهڙي اشتعال انگيز ماحول ۾ اسيمبليءَ جي ايوان ۾ جي - ايم - سيد اعلان ڪيو ته هندن کي سنڌ مان ائين لوڏي ڪڍيو ويندو جيئن يهودين کي جرمنيءَ مان ڪڍيو ويو هو. انهيءَ بيان تي گهڻو پوءِ جي - ايم - سيد کي تمام گهڻو افسوس ٿيو. پر جيڪو نقصان ٿيڻو هو سو ٿي چڪو.

اها ڏکوئيندڙ صورتحال هئي، جنهن ۾ ڪانگريس ڪي الله بخش جي مشڪلات کي سمجهڻ گهرجي ها. هيءُ اهو شخص هو، جنهن 1940ع ۾ آل انڊيا آزاد ڪانفرنس جي صدارت ڪئي ۽ چيو هئائين: ”هندستان ۾ مسلمان جدا قوم جي حيثيت سان مذهب جي بنياد تي غير اسلامي آهي.“ ۽ ڪانگريس کي سمجهڻ گهرجي ها ته هو منزل گاهه جي معاملي ۾ ڇو پڙ تر ۾ هو. گانڌي ’هريجن‘ (2 ڊسمبر 1939ع) ۾ درست چيو هو ته بنيادي مسئلو اهو هو ته خود انتظامي سنڌ لاءِ نئين ڳالهه هئي. ”سنڌ نالي ماتر خودمختيار آهي ۽ گذريل حڪومت جي پيٽ ۾ جان ۽ مال جي تحفظ ڏيڻ جي حد تائين گهٽ اهل آهي. ڇاڪاڻ جو ڪيس پوليس يا فوجي فن ۾ اڳ سکيا مليل ناهي.“ پر ڪانگريس الله بخش جي وزارت کي ڊاهڻ ۾ مسلم ليگ جو ساٿ ڏنو! (۽ جڏهن اسيمبليءَ جي اڪيلي ڪانگريسي مسلمان ميمبر محمد امين کوسي مخالفت ڪئي ته ڪيس پارٽيءَ مان ڪڍيو ويو!) انهيءَ کان پوءِ ڏينهن اڳ، 25 مارچ 1940ع تي اهو سنڌ جي ڪانگريس طرفان مسلم ليگ لاءِ وڏو تحفو هو، جڏهن پارٽيءَ جي لاهور ۾ اجلاس ٿيو ۽ ورهاڱي جو ٺهراءُ منظور ٿيو. مسلمان اڳواڻن پوءِ قبول ڪيو ته منزل گاهه جو معاملو ’هٿرادو‘ تڪرار هو، جيڪو رڳو الله بخش جو تختو اونڌو ڪرڻ لاءِ راڇايو ويو هو.

هندن کي سنڌ جي ڪانگريسين جي ڪوتاهه نظريءَ تي صدمو پهتو. پروفيسر نارائڻ داس ملڪاڻي سردار پٽيل کي انهيءَ باري ۾ ڪجهه ڪرڻ لاءِ خط لکيو، ۽ سردار پٽيل کيس ورندي موڪلي: ”مون کي اوهان جو 1 مارچ 1941ع جو لکيل ڊگهو پريو خط مليو. اسان جي سنڌ جي ڪانگريس اسيمبلي پارٽيءَ جي دوستن اهڙو رستو اختيار ڪيو آهي، جيڪو تنظيم توڙي انهن لاءِ خود بدناميءَ جو سبب آهي.... ڏسجي ٿو ته

سکر جي هندو پنچايت کين زوري کنهن حڪمت عمليءَ تي آڻڻ ۾ ڪامياب ٿي آهي. هو آها اختيار نه ڪن ها، جيڪڏهن سندن وس ۾ هجي ها يا ڪانگريس جي اصولن جي پيروي ڪرڻ لاءِ وٽن گهربل سگهه هجي ها.... هو پنهنجي انهيءَ قدم سان لاڳاپيل ملڪ جي وسيع تر مفاد جي ڳالهه ڪن ٿا، جڏهن ته اهو وساري ٿا ڇڏين ته، وسيع تر مفاد ڪان گهڻو گهٽ، مقامي مفادن لاءِ به ڪم نٿا ڪن."

ٻئي سال ليگ جي وزارت ڊهي پيئي ۽ الله بخش جي حڪومت واپس اقتدار ۾ آئي. پر نقصان ٿي چڪو هو. مسلم ليگ جون شاخون 30 مان وڌي 400 تائين پهچي چڪيون هيون. ليگ جي انهيءَ هڪ سال دوران، انگريز آفيسرن فرقيوارانه مقصد جي پوراڻي لاءِ پنهنجو پاڻ کي بدناميءَ سان ڍڪي ڇڏيو.

جسٽس ويسٽن (Justic Weston) کي منزلگاهه جي فسادن جي معاملي جي جاچ لاءِ مقرر ڪيو ويو. جڏهن مسلم انجمن، تشدد ڪرڻ جو مسلم ليگ تي الزام ڌريو ته، جج ڌري انهن جو طرفدار ٿي بيٺو. جڏهن ڌريون ۽ جج منزلگاهه جي سرزمين جو معائنو ڪرڻ ويا ته ليگ جي 'وڪيل' پير علي محمد راشدي، ويسٽن جا بوٽ پنهنجي هٿن ۾ کنيا ۽ اهي مٿس جي ڇانوَ ۾ رکيائين ته، جج جي جسم مان لهر ڊوڙي ويئي. جڏهن سڀ ٻاهر نڪتا ته راشدي وري بوٽ کنيا ۽ ويسٽن جي پيرن اڳيان رکيائين. جج خوشيءَ ۾ نه ماپي، بنيادي ساڃاهه پڻ وڃائي ويٺو. جڏهن اهو قافلو روهڙيءَ ڏانهن روانو ٿيو ته هو پنهنجي موٽر کي ڇڏي، راشديءَ جي موٽر ۾ ويٺو. راشدي پنهنجي يادگيرين ۾ لکي ٿو ته انهيءَ ڏينهن موٽر ۾ ويسٽن ڪانٽس اينٽري قدر پڇيو ته هاڻي مسلمان ساڌ ٻيلي تي ڪڏهن ٿا پنهنجي دعوي ڪن. انهيءَ ۾ ڪو عجب نه اهي ته ويسٽن پنهنجي رپورٽ ۾ فسادن لاءِ هندن کي ذميدار ٺهرايو آهي. انهيءَ ساڳئي رياڪار جج کي پوءِ منزلگاهه جي معاملي کي

فيصلو ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو. منزل گاهه جو معاملو ختم ته ٿيو پر سنڌ ۾ هندو-مسلم دوستيءَ کي زوراڻتو ڌڪ هڻڻ کان اڳ ختم نه ٿيو.

الله بخش جي حڪومت وري آئي، پر انگريزن جو زور هاڻي ڪيئن حڪومت کان ٻاهر ڏسڻ ۾ ٿي هو. جڏهن 'هندستان ڇڏي وڃو' هلچل شروع ٿي ته هن پنهنجو پراڻو 'خان بهادر' جو خطاب ۽ OBE (Order of British Empire) واپس ڪيا. هن نيشنل ڊفينس ڪائونسل تان پڻ استعيفا ڏيئي ڇڏي. تڏهن گورنر مٿس عدم اعتماد جو اعلان ڪيو. اسيمبليءَ جو اعتماد هئڻ جي باوجود، ڪيس معزول ڪري ڇڏيائين! ڪجهه مهينن کان پوءِ، جڏهن هو پنهنجي آبائي شهر شڪارپور ۾ ٽانگي تي وڃي رهيو هو ته ڪيس ڏينهن ڏٺي جو قتل ڪيو ويو. ليگ جي وزير کهڙي تي تهمت لڳي، پر هو شڪ جي فائدي ۾ سزا کان بچي ويو.

انهيءَ وچ ۾ انگريزن جي ليگ لاءِ رياڪاري جاري رهي. 1946ع جي اسيمبليءَ جي چونڊن ۾ 28 ليگي، 22 ڪانگريسي 7 مسلم ليگ جا مخالف اميدوار چونڊجي آيا ۽ 3 يورپي ماڻهن کي نامزد ڪيو ويو. 22 ڪانگريسين ۽ 7 مسلم ليگ جي مخالفن اتحاد ڪيو. ليگ کان اتحاد جو هڪ ميمبر وڌيڪ هو. پر گورنر سرفرينسز موڊي (Sir Francis Mudie) مسلم ليگ وزارت کي نامزد ڪيو ۽ نامزد ٽن يورپي ميمبرن کي سندن حمايت ڪرڻ لاءِ چيائين!

پوءِ بہ، 60 ميمبرن جي ايوان ۾ هڪ ليگي چونڊيل اسپيڪر سان ليگ جا ميمبر گهٽجي 29 جي ڪانٽي تي بيٺا. پر گورنر اسيمبليءَ جو اجلاس نہ ڪوٺايو. انهيءَ کان وڌيڪ اها ڳالهه ٿي جو جڏهن مير بندهه علي خان ٽالپر ليگ کان عليحده ٿي اختيار ڪئي ته گورنر ڏانهس پنهنجي سيڪريٽريءَ کي وزارت جي وعدي سان ليگ ۾ وري شامل ٿيڻ لاءِ ڇوراڻي موڪليو.

جڏهن اسيمبليءَ کي ڪانسٽيٽيوئينٽ اسيمبليءَ لاءِ سنڌ جا نمائندا چونڊڻا هئا ته انهيءَ ڏينهن گورنر ايوان کي اهو چئي معطل ڪري ڇڏيو ته اهو اجلاس عدم اعتماد جي تحريڪ اڪلائڻ لاءِ مقرر ٿيل هو. سندس بهانو اهو هو ته اسيمبلي، جيڪا ڪانسٽيٽيوئينٽ اسيمبليءَ لاءِ ميمبر چونڊڻ لاءِ گهرائي ويئي آهي، اها پيو ڪو معاملو هلائي نٿي سگهي. اها ڳالهه ڪافي دلچسپ آهي ته ساڳئي وقت پنجاب جي انگريز گورنر پنجاب اسيمبليءَ کي غير ليگي خضر حيات حڪومت جي خلاف عدم اعتماد جي تحريڪ ڪڍڻ جي اجازت ڏني، جيتوڻيڪ ڪيس پڻ ڪانسٽيٽيوئينٽ اسيمبليءَ لاءِ نمائندا چونڊڻ لاءِ ڪوٺايو ويو هو.

پوءِ جڏهن آئيني طور سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس ڪوٺائڻ لازم ٿيو ته گورنر اهو نه ڪوٺايو بلڪ چاڪاڻ جو ليگ جي اڪثريت 25 تائين گهٽجي ويئي هئي. ان جي بدران هن اسيمبلي ٽوڙي ڇڏي ۽ نيون چونڊون ڪرائڻ جو حڪم ڏنائين ۽ ليگين کي 'عبوري حڪومت' طور بحال رکيائين. پوءِ جي چونڊن ۾ انگريزن ۽ اعليٰ عملدارن جي چرچ تي مسلمان زميندارن ۽ عملدارن جي ڌانڌلين جي ڪري ليگ جي 25 نشستن جي پيٽ ۾ قوم پرست مسلمانن فقط ٻه نشستون حاصل ڪيون. چونڊن جي قانوني اپيلن جي شنوائي کان اڳ، ڌانڌلين ذريعي چونڊجي آيل اسيمبلي پاڪستان جي حمايت ۾ ووٽ ڪيو! گورنر موڊي کي سندس خدمتن جي عيوض سنڌ جي گورنريءَ تان پنجاب جي گورنر جي عهدي تي ترقي ڏني ويئي. پير علي احمد راشدي موڊي کي بجا طور 'ڪاڪو' ڪوٺيو آهي. سنڌ جي مقدر کي هڪ ٻئي قائد، مسٽر جناح کان به وڌيڪ 'قائداعظم موڊي' مشهور بيد ڪيو.

ڪانگريس گهٽ ۾ گهٽ سنڌ جو ڪجهه حصو بچائي سگهي ها، پر هن چيمبرلين (Chamberlain) جهڙو ڪردار ادا ڪيو، جنهن 1938ع ۾ اهو بيان ڏيئي چيڪوسلوويڪيا کي

هٽلر جي حوالي ڪيو هو ته ”اهو ڏورانهون ملڪ آهي، جنهن جي باري ۾ اسان کي پوري ساري خبر آهي.“

ٿرپارڪر ضلعي ۾ هندو اڪثريت آهي، جنهن جي ڪانگريس کي گهر ڪرڻ گهرجي ها. حقيقت ۾ اهو سنڌ جي جي پيٽ ۾ روايتي طرح مارواڙ جو وڏيڪ حصو هو. ورهاڱي جي موقعي تي هندو اڪثريت کي رد ڪرڻ لاءِ سانگهڙ ضلعو ٿرپارڪر ضلعي ۾ ضم ڪيو ويو - پر پوءِ به ٿرپارڪر ضلعي جو معاملو آسام ۾ سلهٽ جهڙو آهي، جتي ليگ راءِ دهيءَ جي وسيلي ضلعي جي هڪ حصي جي گهر ڪئي - ۽ اهو حاصل ڪيو.

1928ع ۾ جڏهن سنڌ جي بمبئي کان عليحدگيءَ جي ڳالهه هلي رهي هئي ته جوڌپور رياست ٿرپارڪر ضلعي جي امرڪوٽ (عمرڪوٽ) واري خطي تي پنهنجو حق ظاهر ڪري گهر ڪئي هئي. جوڌپور وارن جي اها گهر انهيءَ بنياد تي هئي ته روايتي طرح امرڪوٽ مارواڙ جي خطي جو حصو رهيو هو. پي ايراضيءَ جيڪا هندستان حاصل ڪري سگهيو ٿي، آها مقامي خيرپور رياست هئي، جيڪا ڪتهن به ضلعي جيڏي وڏي هئي. خيرپور جي واليءَ کي ڪافي سالن لاءِ پونني ۾ قيد ڪري رکيو ويو هو. هلندڙ صديءَ جي چاليهه واري ڏهاڪي ۾ خيرپور جي ديوان، پيءُ جو رهاڪو اعجاز علي هو. ڪانئس پٺي نمبر تي مالياتي اهلڪار منگها رام واڌواڻي هو. اعجاز علي منگها رام کي آتان کان فارغ ڪري ڇڏيو. جڏهن اختيار جي منتقليءَ جو وقت آيو ته منگهارام پوني ۾ مير سان مليو ۽ کيس واپس تخت ڏيارڻ جو وعدو انهيءَ شرط سان ڪيائين ته هو اعجاز علي کي موقوف ڪندو ۽ هندستان سان الحاق ڪندو. مير اهو شرط قبول ڪيو. منگهارام ماؤنٽ بيٽن ۽ سردار پٽيل سان ملاقات ڪئي. مير کي سندس رياست واپس ڪئي ويئي، اعجاز علي کي فارغ ڪيو ويو. هاڻي مير هندستان سان الحاق

ڪرڻ لاءِ تيار هو، پر پنڊت نهرو اها آڇ رد ڪري ڇڏي- ايتري قدر جو هن بلوچستان جي رياست قلات جي الحاق جا ڪاغذ پڻ واپس ڪري ڇڏيا.

جيڪڏهن نيو دهلي سرڪار خيرپور ۽ ٿرپارڪر جي معاملي ۾ گنڀير ٿي ڪيڏي ها ته هندستان جي سرحد سگهاري سنڌو ۽ کي وڃي ڇهي ها-

حقيقت ۾ هندستان سموري سنڌ ۾ بالغ راءِ ڏهي ڪرائڻ لاءِ چئي سگهيو ٿي، جو 1946ع جي عام چونڊن ۾، سنڌين جي اڪثريت ليگ جي مخالفت ۾ ووٽ ڏنا هئا. انهن چونڊن ۾ سنڌ صوبي جي 71 سيڪڙو مسلمان آبادي مان مسلم ليگ رڳو 46.3 سيڪڙو ووٽ حاصل ڪيا. ليگ جي هر چئن ووٽن پويان ٽي ووٽ جي- ايم- سيد ۽ مولا بخش جي پوئلڳ قوم پرست مسلمانن ڏنا هئا.

60 ميمبرن جي ايوان ۾، 10 اسيمبليءَ جا ميمبر بنان مقابلي چونڊجي آيا. منجهانئن رڳو هڪ مسلمان هو. جيڪڏهن انهن ڏهن تڪن ۾ پڻ چونڊون ٿين ها ته عام ووٽ جو ليگي سيڪڙو چاليهن کان به گهٽ بيهي ها!

اهڙي طرح سنڌ ۾ ليگ جي مخالفت ۾ عام ووٽن جي اڪثريت صاف هئي. انهن سيني سٽائن عنصرن جي ماڻهن جي ناڪاميءَ ۾، ڪانگريس سنڌ سان گهٽ انصاف ڪيو آهي ۽ هندستان جي صورت ۾ ته ان کان به گهٽ ڪيو آهي. خان عبدالغفار خان شڪايت ڪئي ته ڪانگريس نه رڳو اتر - اولهه سرحدي صوبي کي ٻگهڙن جي حوالي ڪيو آهي، پر سنڌ کي پڻ ٻگهڙن جي حوالي ڪيو آهي.

16

جيئي سنڌ

سنڌ جو مقدر 1947ع ۾ مهر بند ڪيو ويو. پر اها مهر ڦهرڻ ۾ ڏينهن ڪان ڪولي ويئي آهي. سنڌي مسلمان ورهاڱي جي ڳالهه ڪندا رهيا هئا ۽ چاڪاڻ ته ٻيا مسلمان پڻ اهو ئي ڪري رهيا هئا. ۽ چاڪاڻ ته هندو انڪار ڪري رهيا هئا. اهو هڪ وڏو تماشو ڏسڻ ۾ ٿي آيو. پر انهيءَ تماشي جي نتيجن بابت ڪنهن سوچيو ئي نه هو.

اها حقيقت آهي ته تعليم، نوڪرين ۽ واپار ۾ مسلمان هندن کان گهڻو پوئتي هئا. پر آهي هوريان هوريان مٿڀرو آسري رهيا هئا. آن سان گڏ، اهي آدمشماريءَ جو 70 سيڪڙو هئا ۽ اسيمبليءَ ۾ وڏي اڪثريت ۾ هئا. ۽ سياست ۾ جيڪا ڳالهه گهرو وڌ وجهي رهي هئي، اها لازمي طرح، نتيجاً سيٺي ٻاسن کان چوڦير گهرو وڌ وجهي رهي هئي. تنهنڪري سنڌي مسلمانن جو مستقبل يقيني هو.

انهيءَ وچ ۾، 1940ع ۾ مسلماني معاشري ۾ انگريز نواز رجعت پسندن سان جناح جي ترجيحي رويئي سبب، سنڌ جي ٻن تمام معتبر اڳواڻن مسلم ليگ تان اڳيئي استعيفا ڏيئي ڇڏي هئي. منجهانئن هڪ شيخ عبدالمجيد سنڌي هو، جيڪو 1915ع ۾ مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو هو، ۽ سنڌ ۾ مسلم راءِ جي مڪ هٿيار روزنامه 'الوحيد' جي ادارت سنڀاليندو هو ۽ يو-پيءَ جي خليق زمان ۽ اتر-اولهه سرحدي صوبي جي عبدالرب نشتر جهڙين قداور شخصيتن کي مسلم ليگ ۾ تعارف ڪرايو هئائين. ٻيو هو جي-ايم-سيد، جنهن صوبائي ليگ جي

صدر جي حيثيت سان، ليگ کي هڪ ننڍي ننڍا ڪڙي جاگيرداري قافلي مان عوامي تنظيم ۾ تبديل ڪري ڇڏيو هو.

تنهنڪري جڏهن ورهاڱو ٿيو ته سنڌي مسلمانن کي يقين نه هو ته اهو ڪم ڪو درست ٿيو هو، محمد ابراهيم جويي کي پڪ هئي ته اهو غلط ٿيو هو. هن هڪ ڪتاب لکيو: ”پاڪستان کان سنڌ بچايو“ (1) پر تڏهن گهڻي دير ٿي چڪي هئي. سنڌ جو ماحول ماتمي بنجي ويو. اڳين ٿي لڳو ڄڻ راڪاس شڪار تي نڪري پيو هو ۽ ڪنهن کي ۽ ڪجهه به ڪنهن وقت هڙپ ڪري ويندو. ماڻهن ڏورو ۽ هيسيل لهجي ۾ ڳالهايو ٿي. مسلمانن کي اهو چوندي ٻڌو ويو ته قيامت ويجهو اچڻ جا آثار ڏسجن ٿا.

ڏورن ٿي ڏينهن ۾ جناح جي تصوير سنڌي پنهنجي تان لهي ويئي. جڏهن مهاجر- مسلمانن هندن کي قتل ڪرڻ چاهيو ته سنڌي- مسلمانن سندن سات ڏيڻ کان انڪار ڪيو. خود وڏو وزير کهڙو فساد ٽارڻ لاءِ روالور کڻي ٻاهر نڪري پيو. حقيقت ۾ سنڌ حڪومت ۽ پاڪستان حڪومت جي وچ ۾ ٻهريون تڪرار تڏهن شروع ٿيو، جڏهن 6 جنوري 1948ع تي ڪراچيءَ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، سنڌ حڪومت مهاجر فسادين کي گرفتار ڪيو ۽ ڪانئن لٽيل ملڪيت واپس ورتي، ۽ مرڪز فسادين جي طرفداري ڪئي.

جنوري 1948ع ۾ هند سرڪار سنڌ مان هندن جي لڏ پلاڻ کي منظم ڪرڻ لاءِ نارايڻ داس رتن مل ملڪاڻيءَ کي پاڪستان ۾ اڊيشنل ڊپٽي ڪمشنر مقرر ڪيو. پر سنڌ جي وڏي وزير کهڙي کيس سنڌ جو دؤرو ڪرڻ جي اجازت نه ڏني، جو هن چيو ته مان نٿو چاهيان ته ڪو هندو سنڌ مان لڏي وڃي ۽ سندس مراد به اها ئي هئي. هو هندن کي ترسائڻ لاءِ ايڏو اتاولو

---

(1) اصل ۾ اهو ڪتاب انگريزي ۾ Save Sind, Save The Continent آهي.

هو جو هن ڏنو ته 'عام' قسم جو ڏاڙو به نٿي لڳو. اهاڳالهه پاڪستان جي مهاجر وزيراعظم نوابزادي لياقت علي خان جي برداشت کان ٻاهر هئي. جلد ئي کهڙي کي لاٿو ويو.

'جيئي سنڌ' تحريڪ جو جنم اجهو ائين ٿيو، جنهن آگسٽ-سيپٽمبر 1983ع ۾ عوامي جدوجهد جي شڪل اختيار ڪرڻ لاءِ (Movemeat for Restoration of Democracy) MRD کي وجود ڏنو، جنهن ۾ 500 ماڻهو مارجي ويا ۽ 150 ڪروڙ رپين جي رڳو ريلوي جي ملڪيت تباهه ٿي. انهيءَ تحريڪ جي مڪمل تشريح جي - ايم- سيد جي ڪتابن 'سنڌ جو ماضي، حال ۽ مستقبل'، 'سنڌو ديش - ڇو ۽ ڇا لاءِ' ۽ 'سنڌوءَ جي ساڃهه' ۾ ڏسي سگهجي ٿي. اهي ڪتاب پڙهڻ سان حقيقت ظاهر ٿئي ٿي.

سيد 1904ع ۾ ڄائو هو ۽ اڃا تائين بقيد حيات آهي. هو چوي ٿو ته پاڪستان هڪ غلطي ۽ ڌوڪو آهي؛ مهاجرن ملڪ کي تباهه ڪري ڇڏيو آهي؛ اولهه پاڪستان سنڌ کي هڪ نوآبادي ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي؛ ۽ پاڪستان کي ٽٽڻ گهرجي ته جيئن سنڌ زنده رهي سگهي ۽ آزاديءَ سان ڪٽليو ساهه کڻي سگهي. هو تفصيل سان هن ريت ٻڌائي ٿو:

اول نام نهاد 'پاڪستان جي اسلامي رياست'. اها مڪمل طور غير اسلامي آهي. ڪڏهن به ڪا اسلامي رياست نه رهي آهي ۽ نه ئي وري ڪا ٿي به سگهي ٿي. (1) عرب - ڇاپ اسلام پسندن جو اهو چوڻ عقل کان خالي آهي ته ڏاهپ يا علم ۾ قرآن ئي حرف - آخر آهي. (2)

---

(1) جي - ايم - سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي هڪ طائرانه نظر"، صفحا 44 - 45.

(2) جي - ايم - سيد: "جيئن ڏٺو آهي مون"، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، صفحو 129.

قرآن ۾ اهو ڪجهه ناهي، جنهن تي اوهين جديد رياست جو بنياد رکي سگهو يا جديد اقتصاديات جي تعمير ڪري سگهو. (1)

مسلمان پهرئين ڏي ڏينهن کان مختلف مسلڪن ۾ ورهايل آهن، اسلام ۾ مختلف 350 فرقا آهن. (2)

قرآن ۾ خليفي جي گنجائش ڏي ناهي. پر انهيءَ هوندي، ٻوپ جي طرز تي خليفو گهڙيو ويو. وچئين دؤر وانگر، وري مذهب ۽ سياست کي اسلام ۾ ملايو ويو. عيسائين کي وري به عقل آيو، جو هنن صديون اڳي چرچ کي رياست کان جدا ڪيو؛ پر مسلمانن ٻنهي کي گڏ جاري رکيو - جيڪي ٻئي پراڻا ۽ ميرا آهن. اسلامي اصول بهترين آهن؛ پر عرب ڇاپ اسلام هميشه ڪٽر، اگرو ۽ شهنشاهيت پرست رهيو آهي. عربن سنڌ کي اسلام جي نالي ۾ فتح ڪيو، اسلام جي نالي ۾ لٽيو، 20 هزار مرد، زالون ۽ ٻار غلامن جي طور ۽ اسلام جي ڏي نالي ۾ وڪرو ڪيا. انهيءَ قسم جي اسلام جي اسان کي ضرورت نه هئي. ايتري قدر جو ظالم حڪمرانن جهڙوڪ تيمور لنگ جي اڪيچار خونريزيءَ جي باوجود کيس 'صاحب قرآن' جو لقب ڏنو ويو، ۽ اورنگ زيب کي پنهنجي پيءُ کي قيد ڪرڻ، ڀائرن کي قتل ڪرڻ ۽ سرمد کي شهيد ڪرائڻ جي باوجود کيس محي الدين جهڙا وڏا اسلامي خطاب ڏنا ويا. (3)

اسلام لاءِ جيڪي مجمل آهي، انهيءَ جو گهڻو حصو اسلام کان اڳ وارين عربستان جي رسمن تي ٻڌل آهي.

---

(1) جي - ايم - سيد: "جيئن ڏٺو آهه مون" نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، صفحو 103.

(2) جي - ايم - سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال، مستقبل تي هڪ طائرانه نظر"، 211.

(3) ايضاً 96 کان 99.

-(1) اڄا تائين حاجي عربستان جي 'لات' ۽ 'منات' نالي مخالف.... کي مارڻ لاءِ پٿريون هڻندا آهن. اهي ٻن ٽڪرين مارو ۽ صفا- جي وچ ۾ ڊوڙندا آهن. چاڪاڻ جو ابراهيم جي مصري بيبي حاجران، جڏهن ٻار چٽڻ واري هئي ته پاڻيءَ جي ڳولا ۾ انهن ٻئي ٽڪرين جي وچان ڊوڙي هئي.(2) اهي عربن جون آڳاٽيون رسمون هيون.

ماڻهو هتي عربستان ۾ دفن ٿيڻ چاهيندا آهن ته جيئن قيامت جي ڏينهن تي پنهنجي الله جي اڳيان سرخرو ٿين.(3) ڪين خبر ناهي ته دفنائڻ کان پوءِ، عرب سندن لاش-ڪڍي ڪنهن غار ۾ اڇلائي ڇڏيندا آهن. اهي ماڻهو ڪهڙا اسڪول ڪاليج قائم ڪري سگهندا، جيڪي لئبرريون ساڙيندا رهيا آهن؟ (4) اهي ماڻهو جيڪي موسيقي ۽ رقص جي خلاف جنگيون جوٽيندا رهيا آهن، ريڊيو ۽ ٽيليويزن سان ڪڏهن انصاف ڪري سگهندا؟ (5)

پاڪستان، هندستان جي تاريخ ۽ جاگرافيءَ جو انڪار آهي. جنهن صورت ۾ عرب جيڪي ساڳيون زبانون ڳالهائين ٿا ۽ ساڳئي الله جو قسم کڻن ٿا، جدا رياستن جا شهري ٿي

(1) جي- ايم- سيد: "سنڌوءَ جي ساڃاهه"، جلد نمبر 1، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، صفحا 214 – 215.

(2) جي- ايم- سيد: "جيئن ڏٺو آهي مون"، نئين سنڌ پبليڪيشن ڪراچي، 1976ع، صفحا 103 – 104.

(3) جي- ايم- سيد: "سنڌوءَ جي ساڃاهه"، جلد نمبر 1، نئين سنڌ پبليڪيشن، ڪراچي، صفحو 410.

(4) ايضاً صفحا 140، 219.

(5) جي- ايم- سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانه نظر"، 1971ع، صفحو 219 ۽ 222.

سگهن ٿا ته پوءِ سنڌين، پنجابين، بلوچن ۽ پختونن کي پنهنجون جدا خودمختيار رياستون ڇو نه هجن؟ ڪين سنڌن خواهشن جي خلاف ڳنڍ رکڻ، ڪين هڪ ئي قبر ۾ دفنائڻ برابر آهي.

پاڪستان سيني ڏوس اصولن جي رک جي بنياد تي هڪ گناهگار رياست آهي. اهو 'چورن' جو رڏڻو آهي، انهيءَ جي اڳواڻي ڪفن چور ڪن ٿا. جيئن 'ڀنگي' کي 'مهتر' چوڻ سان پڻ اهو عظيم نٿو ٿئي، تيئن 'رنڊي خاني' کي پاڪ نالو ڏيڻ سان اهو 'پاڪ' نٿو ٿئي. (1) سنڌي اهڙي رياست سان ڪو به واسطو رکڻ لاءِ ڪجهه به وڌڻ نٿا چاهين.

ان کان پوءِ 'مهاجر'. اهي پاڪستان ۾ انهيءَ ڪري نه آيا آهن جو اهي هندستان ۾ رهي نٿي سگهيا. ڪروڙين مسلمان هندستان ۾ امن ۽ عزت سان رهيا پيا آهن. يو-پيءَ ۾ مسلمان ڪُل آباديءَ جو 13 سيڪڙو هئا، پر ڪين 45 سيڪڙو نوڪريون حاصل هيون ۽ پوءِ به اهي وڏي تعداد ۾ هت آيا. هندو سنڌ ۾ پنهنجون وڏيون ملڪيتون ڇڏي ويا، جيڪي سڀ مهاجرن کي مليون. ايتري قدر جو جيڪي هندن جون ملڪيتون سنڌي مسلمانن کي وڪرو ڪيل هيون، اهي متروڪ يا ڇڏيل ملڪيتون (Avaccuee Properties) ٺهريون ڪيون ويون ۽ مهاجرن جي حوالي ڪيون ويون. منجهانئن گهڻن مهاجرن ڪوڙا ڪليم داخل ڪيا، پر اهي سڀ سنڌن ساٿي مهاجرن جا تصديق ٿيل هئا، جيڪي اويڪيو پراپرٽي ۽ آبادڪاري جي کاتن ۾ ڀرتي ٿيل هئا.

اهي مهاجر ڏيي هئا، جن 26 ڊسمبر 1947ع تي حيدرآباد ۾ ۽ 7 جنوري 1948ع تي ڪراچيءَ ۾ هندن کي قتل ڪيو ۽ لٽيو. جڏهن وڏي وزير کهڙي فسادين

(1) جي - ايم سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانه نظر"، 1971ع، صفحو 27 ۽ 210.

جي خلاف قدم کنيو ته مهاجرن جو وڏو اڳواڻ لياقت علي خان سنڌس مخالف ٿي پيو.

سنڌي اڳواڻن سنڌ چڱائي ۾ پاڪستان جي گاديءَ جو هنڌ ڪراچيءَ ۾ قائم ڪرڻ لاءِ جناح کي آڇ ڪئي. پر لياقت علي خان ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪيو ۽ سنڌ حڪومت کي حيدرآباد ۾ منتقل ٿيڻ لاءِ چيائين. جڏهن سنڌين کيس ڪراچيءَ جي نقصان لاءِ گهٽ ۾ گهٽ عيوضو ڏيڻ لاءِ چيو ته کين چئو ويو ته اها ’فتح ڪيل سر زمين‘ آهي، جنهن لاءِ ڪوبہ عيوضو نہ ٿيندو آهي.(1) جڏهن کهڙي احتجاج ڪيو ته هن کيس معزول ڪري ڇڏيو. سنڌس جاءِ تي بغير ڪرنگهي واري پير الاهي بخش کي آندو ويو. هن، سنڌ ن چاڙتي، هڪدم سنڌيءَ جي جاءِ تي اڙدوءَ کي رائج ڪيو.

جڏهن سنڌ مسلم ليگ جي صدر، سيد علي اڪبر شاهہ سنڌي ثقافت جي بچاءُ لاءِ لياقت علي خان کي زور ڪيو ته هن فرمايو: ”گڏهہ ۽ اُٺ هڪلڻ ڪانسواءِ سنڌي ثقافت پيو ڇا آهي؟“(2) هي ساڳيو لياقت علي هو، جنهن هندستاني مسلمانن کي پاڪستان اچڻ جي دعوت ڏني هئي ۽ تڏهن چيو هئائين تہ اهو سيني ڏهہ ڪروڙ مسلمانن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيندو.

هندستان پنهنجو آئين ٽن سالن ۾ تيار ڪيو پر پاڪستان لياقت عليءَ جي هيٺ اهو ڪم ڇهن سالن ۾ بہ نہ ڪيو. سنڌس مهاجر نواز ۽ مقامي ماڻهن جي خلاف پاليسين جي پيش نظر کيس هٽائڻ لاءِ ڪجهہ پنجابي سياستدان ۽ ڪامورا گڏ ٿيا. ورهاڱي کان هڪدم پوءِ پنجاب، سرحد ۽ بلوچستان جي صوبن مهاجرن جي وڏيڪ داخلا تي بندش وڌي. پر سنڌ ۾ مهاجرن

---

(1) جي۔ ايم سيد: ”پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانہ نظر، 1971ع، صفحو 252.

(2) ايضاً صفحا 252 ـ 253.

جي سيلاب کي مڪمل طور جاري رکيو ويو. اها صورتحال برداشت جوڳي نه هئي.

ايتري قدر جو برطانوي راڄ ۾ سنڌ ۾ مقرر ڪيل عملدارن کي ڇهن مهينن جي عرصي اندر سنڌي سکڻي پوندي هئي. پر اهو قانون ختم ڪيو ويو. سنڌ ۾ گورنر، وڏو وزير، انسپيڪٽر جنرل آف پوليس ۽ گهڻو ڪري ٻيا سينئر آفيسر غير سنڌي آهن، جيڪي سنڌي سکڻ کان انڪاري آهن. جيڪڏهن سنڌ ۾ آباد ٿيل مهاجر سنڌي زبان سکڻ کان انڪار تي بضد آهن ته کين ووٽ استعمال ڪرڻ جو حق به نه ملڻ گهرجي.

اڻ ورهايل سنڌ ۾، هندو سؤ ورهين جي عرصي ۾ زمين جي 30 اڪ ايڪڙن جا مالڪ بڻيا ۽ مسلمانن انهن جي مخالفت ڪئي. پر مهاجرن انهيءَ عرصي جي هڪ حصي دوران 60 اڪ ايڪڙن تي قبضو ڪيو آهي.

مهاجرن کي ڪارخانا لڳائڻ، تجارت ڪرڻ ۽ گهر تعمير ڪرائڻ لاءِ سوين ڪروڙ رپيا امداد يا قرض طور ڏنا ويا آهن. پر اها مهرباني سنڌين لاءِ ميسر ناهي. پاڪستان جي حڪومت ۾ سنڌين کي 3 سيڪڙو کان گهٽ نوڪريون حاصل آهن. (پاڪستان ۾ اهو هڪ مذاق آهي ته پاڪستان سنين قائم ڪيو هو، ته جيئن يو-پيءَ وغيره جا شيعا قاديان جي احمدين جي مفاد ۾ حڪومت ڪن، جن کي غير مسلم قرار ڏنو ويو آهي)

مهاجر اڳواڻ پراڻن سنڌي نالن کي ميساري، انهن جي جاءِ تي نوان نالا تبديل ڪندا رهيا آهن. (ڪراچيءَ ۾ 'رام باغ' جو نالو 'آرام باغ' ۽ 'اچل سنگهه پارڪ' جو نالو 'اقبال پارڪ' رکيو ويو آهي) ٻئي طرف، سنڌ ۾ غيرملڪي نالا تبديل نه ڪيا ويا آهن. مثال طور جنرل جيڪب جي نالي پويان، جنهن نيپئر سان گڏ سنڌ فتح ڪئي هئي، 'جيڪب آباد'

جو نالو قائم آهي. پر پنجاب ۾ پنجابي عزت، نفس نئين سر قائم ڪرڻ لاءِ 'مانٽگومري' جو نالو 'ساهيوال' ۽ 'لائلپور' جو نالو 'فيصل آباد' رکيو ويو آهي.(1)

اها هڪ اڻ ٽيٺي صورتحال آهي. مهاجرن کي پنهنجون پاڙون ڪرشن ۽ ڪبير ۾ ڳولڻ گهرجن ۽ کين سڌو ٿي هلڻ گهرجي ـــ جيڪڏهن هو سنڌ ۾ رهڻ گهرن ٿا.

جيتري قدر پاڪستان ۾ پنجابين جو تعلق آهي، سندن باري ۾ جيترو چئجي اوترو ٿورو. سنڌ ۾ عام چوڻي آهي: ”پنجابي هڪ ته سمجهو ڏون، پنجابي ڏون ته جهڳڙائي ڏون.“ اهي سموري پاڪستان کي پنهنجي نؤ آبادي سمجهن ٿا. پاڪستان پنجابستان بنجي ويو آهي. سياست، سول ۽ ملٽري سروسز تي سندن قبضو آهي. هو پاڪستان ۾ گهٽي کان گهٽي زمين، صنعت ۽ تجارت حاصل ڪندا پيا وڃن. لڳي ٿو ته انگريزن پنجابي مسلمانن کي سندن خدمتن جي مٽا ۾ هندستان جو ورهاڱو ڪري، هي سر زمين سندن استحصال لاءِ ڏني هئي. اهو استحصال آسان بنائڻ لاءِ، 1954ع ۾ انهن چئني صوبن کي زوري ضم ڪري 'ون يونٽ' ٺاهيو. جيئن ته صوبن جي وڏن وزيرن اهو قبول نه ڪيو، تنهن ڪري کين معزول ڪيو ويو.

جڏهن اياڻن سنڌي آفيسرن کي هيڪاندو لاهور ڏانهن نيو پئي ويو ته انهيءَ نظاري سونهي کي يهودين جي ياد ڏياري ڇڏي، جن کي جيروسلم جي شڪست کان پوءِ بئبيلان ڏانهن زير حراست نيو پئي ويو.(2)

---

(1) جي- ايم- سيد: ”سنڌوءَ جي ساڃاهه“ جلد نمبر 1، صفحو 31.

(2) جي- ايم- سيد: ”پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانه نظر“، 1971ع، صفحا 260 ـ 261.

ون يونٽ جي ٽهڻ وقت، سنڌ جي خزاني ۾ 33 ڪروڙ رپيا هئا – ۽ پنجاب تي 100 ڪروڙ رپين جو قرض هو. اهي سمورئيون ماليات ضم ڪيون ويون – ۽ اهڙي ريت سنڌ کان سندس مالي بچت کسي ويئي.

ورهاڱي جي ڏهن سالن کان وڌيڪ عرصي کان پوءِ پاڪستان جو آئين نيٺ تيار ٿيو. رڳو گورنر جنرل کي آئيني دستخط ڪرڻي هئي. پر ان وقت، پنجابي گورنر جنرل غلام محمد آئين ساز اسيمبلي ٽوڙي ڇڏي ۽ بنگالي چاڙتي محمد علي بوگرا کي پاڪستان جو وزير اعظم مقرر ڪيائين، جيڪو ان وقت واشنگٽن ۾ سفير جا فرائض سرانجام ڏئي رهيو هو.

آئين ساز اسيمبليءَ جي ٽوڙڻ واري عمل کي سنڌ هاءِ ڪورٽ ۾ للڪاريو ويو، جنهن ان کي غير آئيني هئڻ جو فيصلو ڏنو. پر وفاقي ڪورٽ، جنهن تي پنجابين جو قبضو هو، اسيمبلي ٽوڙڻ جي حڪم کي بحال رکيو.

ذوالفقار علي ڀٽو سنڌي هو، پر هو پڻ پنجاب جو چاڙتو هو. هو اسڪندر مرزا ۽ ايوب خان جون خوشامندون ڪري مٿي اڀريو. هن پنهنجي جاگير تي انهن جي شڪار جو بندوبست ڪيو. هن ايوب کي ڏئڪن ۽ ليڏن سان پيتيو ۽ چيائين ته جيڪڏهن عظيم سنڌي شاعر شاهه عبداللطيف زنده هجي ها ته هو ڪيس ضرور هار پارائي ها. ڀٽو جڏهن حڪومت ۾ آيو ته ڌهڪاءُ پنجي آيو. هن پنهنجي ڪن نقادن کي ٽپيل لوهي سيخن سان ڏنبيو. هن ڪن جا منهن ڪارا ڪري سندن جلوس ڪڍيو. هن هڪ ڊسٽرڪٽ اينڊ سيشن جج کي ٻنان وارنٽ گرفتار ڪيو. جڏهن سنڌ اسيمبلي سنڌي زبان کي سنڌ جي واحد سرڪاري زبان هئڻ جو اعلان ڪيو ته ڀٽي سنڌ ۾ اردوءَ کي سرڪاري زبان قرار ڏيئي، صوبي کي ٻن زبانن جي صوبي هئڻ جو اعلان ڪيو. هو پنجابي سول ۽ ملٽري آفيسرن

جي هٿن جو ڪيڏوڏو هٿ هو. هن سنڌ تي پنجابين ۽ مهاجرن جي ظلم جي خاتمي لاءِ ڪجهه نه ڪيو.

1977ع کان پوءِ، فوج سان وڙهندي، جيئوٽيڪ پيٽي پاڻ کي جمهوريت جو طرفدار ڪري پيش ڪيو، پر هو بي نڪائي سان سمورو وقت ساڻن ڪير ڪنڊ ٿيل هو. ڪنوينشن مسلم ليگ جي سيڪريٽري جنرل جي حيثيت سان هن رٽ ڏني ته ڊپٽي ڪمشنر ۽ سپرنٽنڊنٽ آف پوليس ضلعي سطح تي پارٽيءَ جا ترتيب وار صدر ۽ سيڪريٽري هئڻ گهرجن. هو هندستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ ٿيل تاشقند جي امن معاهدي تائين ايوب جو ساٿي هٿ هو، پر جڏهن هن ڏٺو ته اهو معاهدو پاڪستان جي عوام ۾ غير مقبول ٿيندو - ته پاڻ بچائڻ لاءِ هن ڪيس ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو. پيٽي ايئر مارشل اصغر خان کي گڏجي حڪومت ڪرڻ جي تجويز ڏني ته "مقصد حڪومت ڪرڻ آهي. عوام بيوقوف آهي ۽ مون کي خبر آهي ته ڪين بيوقوف ڪيئن بڻائجي. منهنجي هٿ ۾ ڏنڊو هوندو ۽ ڏهن سالن تائين مون کي ڪوبه هٽائي نه سگهندو." هن اها ساڳي تجويز يحيٰ خان کي به ڏني ته "اوڀر پاڪستان ڪو مسئلو ناهي. اسان کي اتي (20 هزار ماڻهن کي مارڻو پوندو ۽ سڀ ٺيڪ ٿي ويندو."

1977ع ۾ پيٽي پاڻ کي سچ پچ چيف مارشل لا ائڊمنسٽريٽر بڻايو. پوءِ هن پاڻ کي پاڪستان آرمڊ ڪور جو ڪرنل - ان - چيف بڻايو. انهن ڳالهين کي، سنڌس قانوني قتل پڻ عوام جي ذهنن تان مٽائي نه سگهيو. ضياءُ الحق چونڊن کي ملتوي ڪرڻ ۾ ڪيئن ڪامياب ٿيو، انهي جو هڪ ڪارڻ اهو احساس هو، جيڪو پارٽين جو به هو ته بي اصولي پيٽي کي وري حڪومت ۾ اچڻ جي اجازت نه ڏيڻ گهرجي.

سنڌ ۽ پنجاب جي وچ ۾ سنڌو طاس دريائي پاڻيءَ جي ورڇ جا اصول مختلف قانونن ۽ معاهدن ۾ 1901ع کان درج ٿيل هئا.

اهو طئہ ٿيل هو تہ سنڌ راوي، ستلج ۽ بياس جي پاڻيءَ جو 25 سيڪڙو ۽ سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو 75 سيڪڙو ڪٽندو. اهو فارمولو انهيءَ حقيقت تي ٻڌل هو تہ پنجاب جي 20 انچ سالياني برسات جي ڀيٽ ۾، سنڌ ۾ 10 انچ سالياني برسات کان بہ گهٽ پوي ٿي ۽ منجهس 2 سيڪڙو ٻيلا مس آهن، جيڪي عربستان کان بہ گهٽ آهن. پر جڏهن ون يونٽ ڌاهيو ويو تہ انهيءَ معاهدي جي ڀڃڪڙي ڪئي ويئي. راوي، ستلج ۽ بياس جي پاڻيءَ کي هڪ هزار ڪروڙ رپين ۾ هندستان ۽ ڪڇ، ٻين ملڪن کي وڪرو ڪيو ويو ۽ اهو ناڻو سنڌ حڪومت جي اڳ تيار ڪيل درجن آبپاشيءَ جي رٿائن کي عملي جامو پارائڻ جي بدران پنجاب ۾ پنجابين جي فائدي لاءِ منگلا ۽ چشما تي پاڻيءَ جا بند ٻڌڻ ۾ استعمال ڪيو ويو.

بلوچستان جي سوئي گئس سنڌ جي ڀيٽ ۾ پنجاب کي وڌيڪ سستي اگهہ ۾ وڪرو ڪئي ويئي.

پنجاب جي ايراضي 55 هزار چورس ميل آهي ۽ سنڌ جي 54 هزار چورس ميل. 1947ع ۾ پنجاب جي في چورس ميل 300 آدمشماريءَ جي ڀيٽ ۾، سنڌ جي 80، سرحد جي 150 ۽ بلوچستان جي 18 في چورس ميل آدمشماري هئي. پر 1979ع ۾ جڏهن پنجاب جي آدمشماري ۾ رڳو 33 سيڪڙي کان 400 تائين اضافو ٿيو تہ سنڌ ۾ ٽيڻ کان 260 في چورس ميل کان بہ وڌيڪ اضافو ٿيو آهي. هو غير معمولي اضافو سنڌ ۾ پنجابين ۽ مهاجرن جي آبادڪاريءَ جي نمائندگي ٿو ڪري.

ورهاڱي کان پوءِ واڙن ٻراجن- آڌر ۾ ڪُڊو ۽ ڏکڻ ۾ ڪوٽڙي- سنڌ جي زمين کي سيراب ڪيو. اهي زمينون گهڻو ڪري مهاجرن ۽ رٽائرڊ فوجين کي الاٽ ڪيون ويون، جن ۾ گهڻائي وري بہ پنجابين جي هئي. انهيءَ سموري ڳالهہ مان مراد، سنڌ تي اندروني قبضو ۽ فتح هئي. جڏهن سنڌ انهيءَ سموري عمل خلاف احتجاج ڪيو تہ پنجاب ڪيس رڳو ڌمڪيون ٿي ڏنيون.

جڏهن ٽڪا خان اوڀر پاڪستان جو گورنر هو ته چيو هئائين:
”پاڪستان جي دلچسپي رڳو بنگال جي سر زمين سان آهي. جيتري قدر ماڻهن جو تعلق آهي، ته اهي اتي آباد ٿيڻ لاءِ آڻي سگهجن ٿا.“ پوءِ هن ڪراچيءَ جي پرسان ملير ۾ فوجين کي خطاب ۾ چيو هو: ”اسان اوڀر پاڪستان ۾ ناڪام ٿياسون، چاڪاڻ جو اهو تمام پري هو ۽ اتي تمام گهڻا ماڻهو هئا، جن جي هندستان مدد ڪري رهيو هو. جيڪڏهن ’سنڌو ديش‘ پنهنجو ڪنڌ مٿي ڪڍندو ته اسان کيس آسانيءَ سان چيڀاٽي سگهنداسين، چاڪاڻ جو اهو تمام ويجهو آهي، ايڏو گهڻو گنجان آباديءَ وارو ناهي ۽ کيس ڪنهن ڌارئين ملڪ کان مدد ملڻ جي اميد ناهي. اسان پوءِ پنهنجي فتح جي جشن کي سنڌي پيرن ۽ زميندارن جي قرباني ڏيئي ملهائينداسين، جيڪي هاڻي ٽڪلها متارا ٿي پيا آهن.“

پنجابي تمام اڳرائي ڪندڙ ٿي پيا آهن. سنڌن ’اقبال‘ رڳو سنڌن خوديءَ کي بلند ڪيو، جڏهن هن لکيو هو:

خودي کو ڪر بلند اتنا ڪه هر تقدير سي پهلي،
خدا بندي سي خود پوچي، بتا تيري رضا ڪيا هي. (1)

سنڌي نفسيات بلڪل مختلف آهي. شاهه عبداللطيف چيو آهي:
واڳ ڏڻيءَ جي وس، آڏون ڪا پاڻ وهيٽي.

پنجابي ۽ سنڌي خدا ڏانهن ۾ ايترو ئي فرق آهي— جيترو پنجابي ۽ سنڌي هڪ ٻئي کان مختلف آهن. ”جيڪڏهن پنجابي بهشت ڏانهن پنهنجو سفر پورو ڪندا ته اسان سنڌي دوزخ ۾ ئي ترسڻ قبول ڪنداسين.“ (2)

---

(1) جي. ايم. سيد، ”پاڪستان جي ماضي، حال مستقبل. تي هڪ طائرانه نظر“، 1971ع، صفحو 244.

(2) جي. ايم. سيد: ”پاڪستان جي ماضي، حال مستقبل تي طائرانه نظر“، 1971ع، صفحا 244-245.

اهو هميشه اهڙي طرح نه هو. تاريخ ۾ پنجاب ۽ سنڌ ڪڏهن به هڪ ٻئي تي فتح نه پاتي آهي. اهو انهيءَ ڪري جو صوفي ـ سنت شاعرن جهڙوڪ گرو نانڪ، وارث شاهه، بلهي شاهه ڪڏهن ٻئي پنجاب جي دلين ڪي ڦيرائي ڇڏيو هو. هاڻي پنجاب پنهنجي ثقافت ۽ منزل کي وساري ڇڏيو آهي. هن پنهنجي مختلف مرحلن ۾ ڏاڍيون مصيبتون سٺيون آهن.(1) ورهاڱي جي ڪري، ٻه هند ـ پاڪ جنگيون پنجاب جي سر زمين تي وڙهيون ويون، جن پنجابين کي بي حد ايذايو آهي. ورهاڱي سان، پنجابي پڻ، ٻين پنجابين کان، جيڪي هاڻي هندستان ۾ آباد آهن، ڪپيل محسوس ڪن ٿا، تنهن ڪري سکن سان وري گڏجڻ جي سندن شديد خواهش آهي. پنجابي مسلمانن کي، پنهنجي پاڻ سان ۽ ٻين سان امن سان رهڻ لاءِ، پنهنجي نانڪ ـ وارث ـ بلهي جي ورثي کي واپس حاصل ڪرڻو پوندو.

جيستائين قدر پاڪستان جي رياست جو سوال آهي ته سنڌ کيس مڪمل طرح رد ڪري ٿي. سنڌ هميشه قائم آهي، جڏهن ته پاڪستان هلندڙ ڏيکاءُ آهي. سنڌ سچ آهي ته پاڪستان ڪوڙ آهي. سنڌي هڪ قوم آهن، پر مسلمان هڪ قوم ناهن. سنڌي ٻه هزار سال پراڻي زبان آهي، پر اڙدو رڳو 250 سال پراڻي آهي. سنڌيءَ ۾ 52 حرف آهن، پر اڙدوءَ ۾ رڳو 26 حرف آهن. پنجاب پاران 'پاڪستان' ۽ 'اسلام' جي نالي ۾ سنڌ جي غلامي هڪ فريب آهي. گذريل 2 هزار سالن ۾ سنڌ جي تاريخ ۾ اهو هڪ تمام وڏو بحران آهي.(2)

سنڌين کي اسلام جي نالي ۾ گهڻي عرصي کان بيوقوف

---

(1) جي ايم سيد: "پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانه نظر" صفحو 376 ـ 375.

(2) جي ايم سيد: "سنڌوءَ جي ساڃهه"، جلد نمبر 2، صفحو 72

بڻايو ويو آهي. منجهانئن گهڻن پنهنجن ابن ڏاڏن کي ايراني، ترڪ ۽ عرب خاندانن ۾ ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي. منجهانئن ڪن کي سنڌن مڪي جي گهٽين ۾ ڪي پهاري ڏيڻ ۽ مديني ۾ مرڻ جي خواهش کي ڳائيندي پڌبو آهي. ”ڏارئين مسلم- راڄ جي اثر هيٺ، سنڌ ۾ ڏارين جهرڪيءَ کي بلبل ڪوٺيو ويو.“ هاڻي کين احساس ٿيو آهي ته اها سڀ غلطي آهي. ”رڳو احمق ئي پرائي دهلين نچندو آهي.“

انهن سمجهيو هو ته ’پاڪستان جي اسلامي رياست‘ سنڌن لاءِ بهتر ثابت ٿيندي. پر اها تباهه ڪُن ثابت ٿي. ”اها ڳالهه اسان کي انهيءَ جانور جي ياد ڏياري ٿي، جيڪو سنگن ڪاڻ ويو ۽ ڪَن ڪپائي آيو.“

”سنڌ عربي ڇاپ اسلام رد ڪري ٿي، پاڪستان جو پنجابي روپ رد ڪري ٿي ۽ هندستان جي جوڙيل اڙدو رد ڪري ٿي. هندستاني مسلمانن لاءِ چنگيز ۽ هلاڪوءَ جي پيٺ ۾ اقبال ۽ جناح بدترين بربادي ثابت ٿيا. سنڌ ٻنهي کي رد ڪري ٿي.“ جڏهن پاڪستان جناح جو سؤ سالهه جنم جو ڏينهن ملهائي رهيو هو ته سنڌ ۾ لکين پوسٽر ورهايا ويا، جن ۾ ’قائداعظم‘ کي................، ....، .... ۽ .... لکي رد ڪيو ويو.(3)

گهڻا مسلمان اقبال کي پاڪستان جو پيغامبر ۽ شاعر مڃين ٿا، جنهن 1930ع ۾ مسلم ليگ جي الله آباد واري اجلاس ۾ پنهنجي صدارتي خطبي ۾ ورهاڱي جو نظريو پيش ڪيو هو. پر سنڌي قوم پرست کيس پنجابي شاونسٽ ۽ انگريزن جو ڇاڙتو سمجهن ٿا. آهي نشان ڏهي ڪندي چون ٿا ته پهرين جنگ عظيم دوران ترڪيءَ تي انگريزن جي حملي

---

(3) جي ايم سيد: ”پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانه نظر“ 1971ع، صفحا 399 - 401.

ڪرڻ مهل جڏهن مسلمانن احتجاج ڪيو هو ته اقبال نظم لکيو هو. ”مان جنگ لاءِ پنهنجو سر پيش ڪريان ٿو، مهرباني ڪري هڪ وفادار جو هيءُ حقير تحفو قبول فرمايو.“ 1923ع ۾ انگريزن جي ڏاڍاين جي خلاف احتجاج وچان جڏهن ٻيا پنهنجا خطاب واپس ڪري رهيا هئا ته اقبال ’سر‘ جو خطاب وٺي قبول ڪيو. سائمن ڪميشن جي رويي تي 1928ع ۾ مسلم ليگ ٻن ڌڙن ۾ ورهائجي ويئي. جناح ۽ سيف الدين ڪچلو جي سرواڻي هيٺ قوم پرست ڌڙي جو ميڙ ڪلڪتي ۾ ٿيو ۽ ڪميشن کي رد ڪيو. انگريزن جي حمايتي ڌڙي جو ميڙ، جنهن جي اڳواڻي محمد شفيع ۽ اقبال ڪري رهيا هئا، لاهور ۾ ٿيو ۽ انگريز ميمبرن تي مشتمل سائمن ڪميشن جي آجيان ڪئي.

اقبال افغانستان جي ترقي پسند بادشاه امان الله جو وڏو پرستار هو، پر جڏهن انگريزن امان الله کي تخت تان لاهي ڪٺ پتلي نادر خان کي تخت تي وهاريو ته اقبال جا سمورا قصيدا نادر خان جي شان ۾ هئا.

مڪي جو گورنر (Sheriff) قوم پرست هو. انگريزن سندس جاءِ تي اسلامي مقدس مقامن جي محافظ جي حيثيت سان پڙمتڙڻي سعود کي تخت تي ويهاريو. وهابي بنياد پرستيءَ جي اثر هيٺ هن اسلام جي پيغمبر جي گهر جي پاتين سميت ڪيترائي مقبرا ڊهرائي ڇڏيا. سموري دنيا جي مسلمانن کي صدمو رسيو، پر اقبال سعود کي ’ايشيا جو بهترين حڪمران‘ چئي ڪيس سلام پيش ڪيو.

جڏهن ڀوپال مان اقبال کي پنج سؤ رپين جو وظيفو منظور ٿيو ته اتان جو نواب ’اسلام جو ستارو‘ ٿي پيو. نهرو مسولينيءَ سان ملڻ کان انڪار ڪيو هو، پر اقبال نه رڳو مسولينيءَ سان مليو، پر اعلان ڪيائين ته اسلام فاشيزم سان ميل کائي ٿو. اقبال خود تسليم ڪيو ته هو پاڪستان جي

حمايت لاءِ انهيءَ ڪري نڪتو آهي جو "هندستان لاءِ اسٽيٽ جي انڊر سيڪريٽري لارڊ لوٿين (Lord Lothian) مون کي پڪ ڏني آهي ته هندستان جو ورهاڱو ٿيندو." انهن سڀني ڳالهين ڪري سنڌي اقبال کي رد ڪن ٿا. تنهن ڪري جڏهن پاڪستان اقبال جو سؤ سالہ جنم ڏينهن ملهايو ته سنڌ ان جو مقابلو صوبي جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پنهنجي صوفي سنت لطيف جي ساليانې ورسي ملهائڻ سان ڪيو. (1)

سنڌي نشان دهي ڪن ٿا ته بيلجيم، ڊينمارڪ ۽ سئٽزرلينڊ سڀني ۾ کي ڳڏ ڪجي تڏهن به سنڌ انهن کان وڏو آهي. سنڌ مونن جي دڙي کان، ڏاهر کان، دودي سومري کان الله بخش سومري تائين- جن کي پاڪستان حڪومت پلي رکيو آهي- پنهنجي ورثي تي فخر ڪري ٿي. سنڌ کي عجب آهي ته اسلام کان اڳ واري ورثي کي هو ۽ ڇو نٿي ساراهي سگهي، جڏهن ايران جي قومي شاعر فردوسي ايراني سورمن کي ساراهيو آهي ۽ عربن کي وحشي چئي ڇڙون ڪيون آهن. (2)

پاڪستان ايران جي اسلامي دؤر کان اڳ واري سائرس جي 25 سؤ سالہ ورسي پوري هفتي لاءِ ملهائي، پوءِ هو سنڌ جي اسلامي دؤر کان اڳ واري شوڙمي مها راجا ڏاهرسين جي ورسي ڇو نٿو ملهائي؟ (3)

ناچ ۽ سنگيت عام ماڻهن جي فطرت جو حصو آهن. مونن جي دڙي مان ڪوٺي لڌل هڪ ڏي نرتڪيءَ جي مورتي آهي. سيد جي خيال پٺاندر ڪٿاڪلي ۽ ڀرتي پوڙي ناچ پڻ سنڌ مان شروع ٿيا هئا. هو ڇوڙي ڏوته ناچ کي غير اسلامي

---

(1) جي. ايم. سيد: "سنڌوءَ جي ساڃاهہ" جلد 2، صفحو 72.

(2) جي. ايم. سيد: "پاڪستان جيَ ماضي، حال، مستقبل تي هڪ طائرانہ نظر"، 1971، صفحو 417.

(3) ايضا صفحو 417.

ڪونڻ ڇساڻپ آهي. (1)

سنڌ ۾ روحانيت جي ڳولائو مسلمانن صديون تائين يو ڳيڻ ۽ اوڏوتن سان پور بندر ۽ هنگلاج جون زيارتون ڪيون. سندن دلچسپي نفرت ۽ تشدد ۾ نه، پر سچ ۽ پاڻ سڃاڻڻ ۾ هئي. پاڪستان ۾ ڏياري، دسهڙي، جنم اشٽمي، نانڪ جينتي ۽ ذاتال جي موڪلن کي رد ڪرڻ بي عقلي آهي. (2)

جيئن ته پاڪستان ڪڏهن به سنڌ - ۽ سرحد ۽ بلوچستان کي - پنهنجي زندگي جيئڻ ۽ پنهنجي پاڻ ۾ رهڻ جي ڪڏهن به اجازت نه ڏيندو، تنهن ڪري پاڪستان کي وڃڻو پوندو. ”صوفي سنڌ ۽ پاڪستان گڏ رهي نٿا سگهن- جيئن اوهان به تلوارون هڪ مياڻ ۾ رکي نٿا سگهو. جيڪڏهن پاڪستان رهندو ته سنڌ مري ويندي. تنهن ڪري، جيڪڏهن سنڌ کي قائم رهڻو آهي، ته پاڪستان کي مرڻ گهرجي.“ (3)

اها سولي ڳالهه ناهي. سنڌ ۾ ڪيترائي بزدل ۽ غدار آهن. جنهن جهانئن ڪن سنڌين اڙدو ڳالهائيندڙن سان شاديون ڪيون آهن- ۽ آهي خود پنهنجي گهرن ۾ اڙدو ڳالهائين ٿا. پر اها سڀڪجهه هتان ويو نه آهي، اڻ جيتيل، جهڙي ڪڏهن پيش نه پوندا آهن، اها بچيل آهن. سنڌي نوجوان سجاڳ آهن. ڪين خبر آهي ته جيڪڏهن اهي هينئر عمل نه ڪندا ته سنڌي ائين گم ٿي ويندا جيئن ريڊ انڊين امريڪا ۾ گم ٿي ويا آهن يا جيئن هندو سماج ۾ هريجنن جي بدتر صورتحال آهي. فارسيءَ ۾ چوڻي آهي: ’تنگ آيد بجنگ آيد‘ ۽ سنڌ ائين ئي ڪندي. سنڌ جي ظاهري مٽ جي پويان جوالا مکي دکي رهيو آهي.

---

(1) جي-ايم-سيد: ”سنڌو جي ساڃهه“، جلد نمبر2، صفحو 81.
(2) ايضاً صفحو 97.
(3) جي-ايم-سيد: ”پاڪستان جي ماضي، حال ۽ مستقبل تي طائرانه نظر“، 1971ع، صفحو 247.

بوج حد کان وڌي ويو آهي. پر سنڌ ايرانين ۽ يونانين، عربن ۽ پٺاڻن، مغلن ۽ انگريزن جي فتحن کان پوءِ به زنده رهي آهي ۽ هاڻي به زنده رهندي. هوءَ پاڪستان کي مخاطب ٿي چوي ٿي:

آڌو ٽڪر ٽر
متان روح رتيون ٿئين.

(او رنڊڪ وجهندڙ ٽڪري، پري هٽ. نه ته ذرو ذرو ٿي رتيون ٿي ويندئين).

هوءَ خدا مان ظالم حاڪم جي خاتمي لاءِ آسروند آهي:

منهنجي آس اها،
ڪڏهن ڪيرائيندي ڪوٽ کي.

(مون کي انهيءَ ڪوٽ جي ڊهڻ جو انتظار آهي. مون کي پڪ آهي ته، سنڌ جيڪڏهن پنهنجي مدد پاڻ ڪندي ته مدد پڻ ڪيس پهچندي).

پاڻيهي ايندو هوت،
آڏون پاڻ اکيري ٿيان.

(منهنجو سائين ايندو، پر مون کي پڻ سائس اڌ رستي تي ملڻ لاءِ، پاڻ اڳيان وڌڻو آهي).

۽ اهڙيءَ طرح سنڌ، سنڌ جي آڳاٽي روحاني روشنيءَ جي مرڪز، پور بندر ڏانهن 'غيبي مدد' لاءِ واجهائي رهي آهي:

پورب ماڙياس
ڪنهن در ڏينڊا دانهڙي؟

(مان ته اوڀر جي ماڙيل آهيان. انهيءَ ڳالهه جي دانهن مان ڪنهن کي ڏينديس؟)

سنڌين پاڪستان کي مڪمل طور رد ڪيو آهي، جيئن جي. ايم. سيد مٿي ٻڌايو آهي.

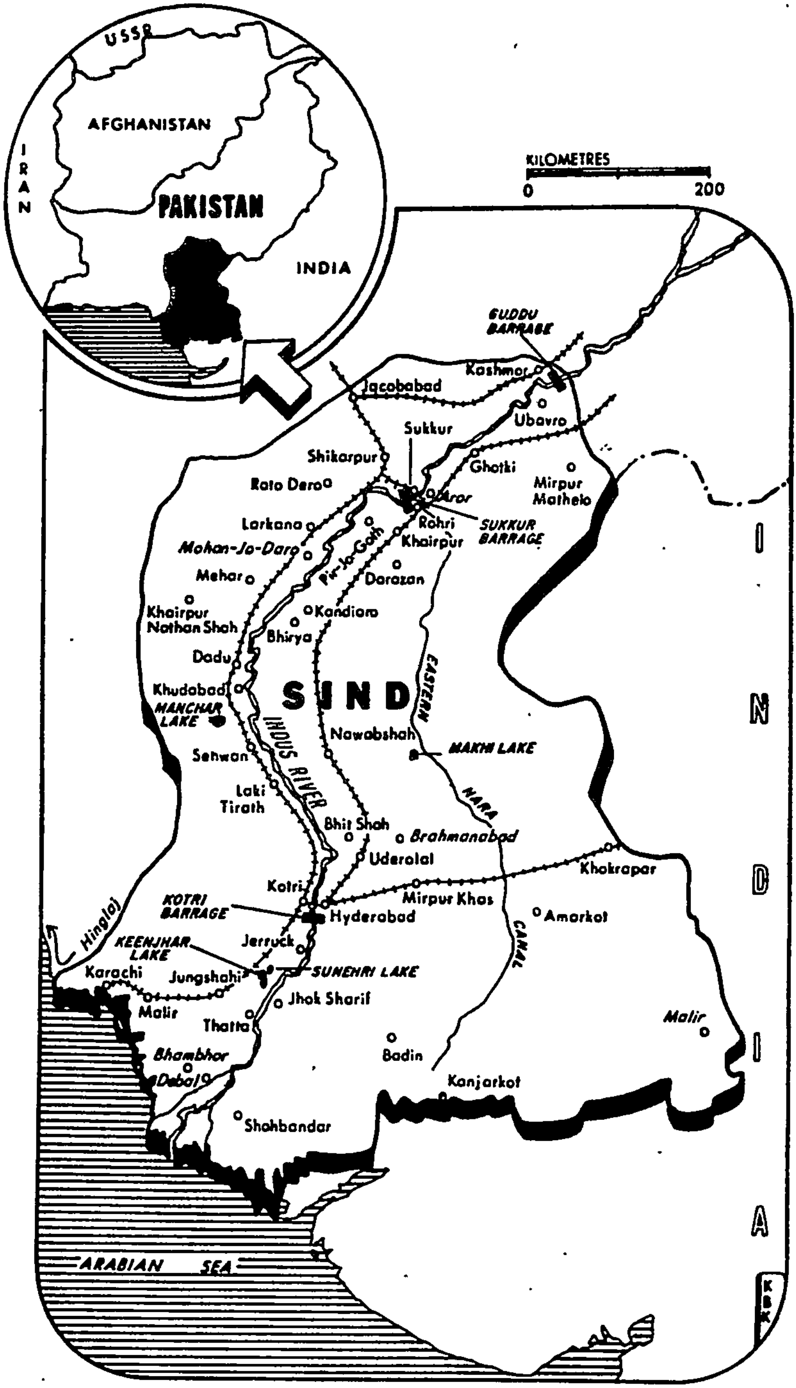

USSR
AFGHANISTAN
IRAN
PAKISTAN
INDIA
KILOMETRES
0
200
GUDDU BARRAGE
Kashmor
Jacobabad
Ubavro
Sukkur
Shikarpur
Ghotki
Mirpur Mathelo
Rato Dero
Aror
Rohri
SUKKUR BARRAGE
Larkana
Khairpur
Mohan-Jo-Daro
Pir-Jo-Goth
Mehar
Darazan
Khairpur Nathan Shah
Kandiaro
Bhirya
Dadu
SIND
Khudabad
MANCHAR LAKE
EASTERN
INDUS RIVER
Nawabshah
MAKHI LAKE
Sehwan
Laki Tirath
NARA
Bhit Shah
Brahmanabad
Uderolal
Khokrapar
Kotri
Mirpur Khas
KOTRI BARRAGE
Hyderabad
Amarkot
Hinglaj
KEENJHAR LAKE
Jerruck
CANAL
Karachi
Jungshahi
SUNEHRI LAKE
Jhok Sharif
Malir
Thatta
Malir
Bhambhor
Badin
Debal
Kanjarkot
Shahbandar
I N D I A
ARABIAN SEA
KBK

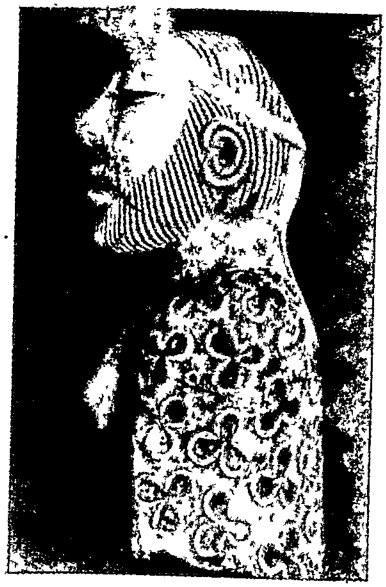

– موئن جي دڙي جو پروهت، جنهن جي
ڪلهن تي گلڪاريءَ واري شال پيل آهي.

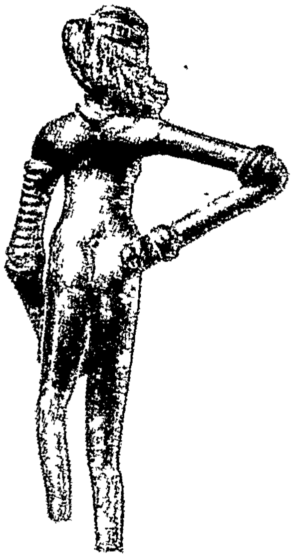

– موئن جي دڙي جي نچڻي

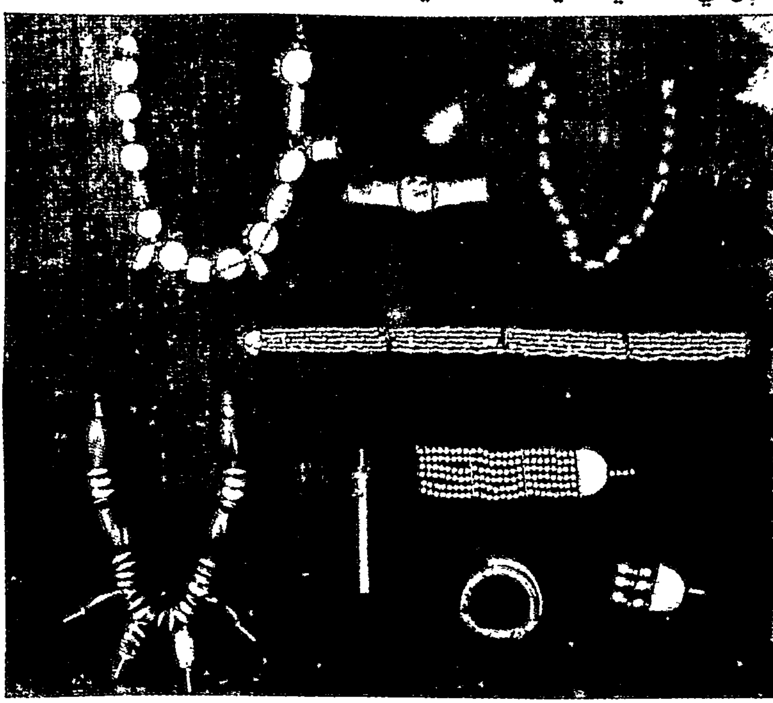

موئن جي دڙي جا زيور ، جيڪي آثاري قديمه جي ماهرن ڪي لنڊن
باند اسٽريٽ ياد ڏياريارن ٿا.

جهولي لال

شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح

ڀڳت ڪنورام

شيخ اياز

سيٺ ناؤ مل

سر چارلس نيپيئر

سر بارٽل فريئر

ايشيا جي پهرين ٽپال ٽڪلي 1852ع ۾ "Scinde Distoict Dawk"جي طور جاري ٿي. قيمت اڌ آنو هيس. اها ٽڪلي EIC- ايسٽ انڊيا ڪمپني پاران جاري ڪئي وئي هئي. جيڪا ان وقت حڪمران هئي.

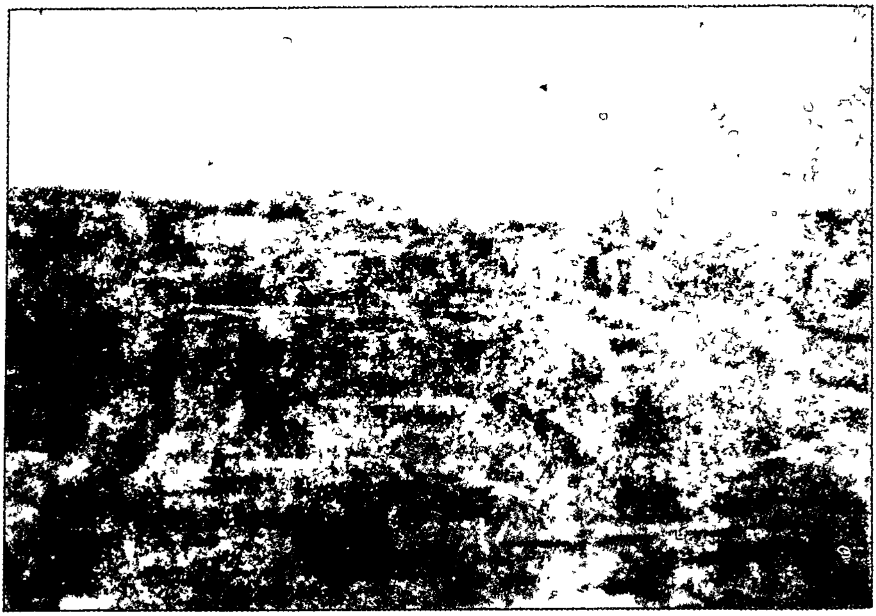

موئن جي دڙي جي کنڊرن جو هڪ ڏيک، جنهن ۾ وهنجڻ جو تلاءُ
ڏسجي پيو.

حيدرآباد ۾ ميرن جا قبا

منگهن جو شهر حيدرآبادؑ .

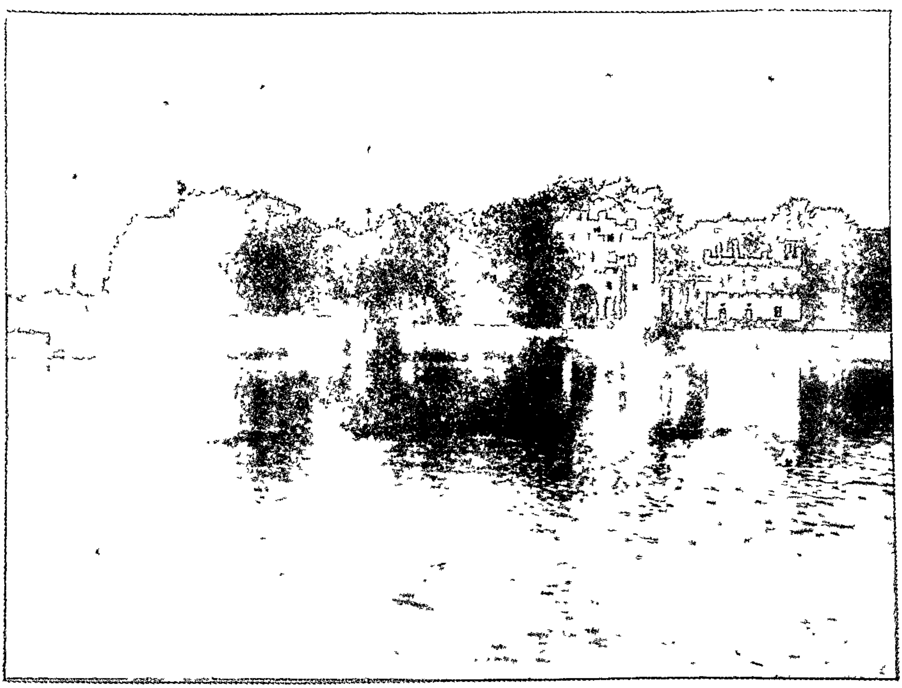

سکر لگ، ساڌ ٻيلي ٻيٽاريءَ جي مندر جو ڏيک،

پير صاحب پاڳارو

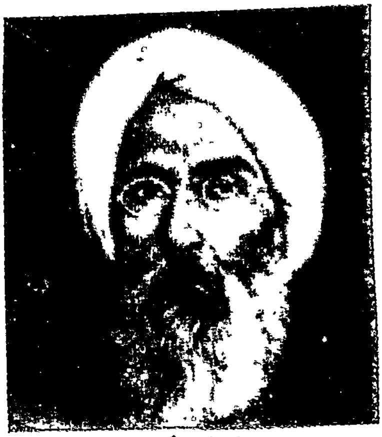

رشي ديا رام گدو مل

ساڌو نول راءِ

ساڌو واسواڻي

بابا هرنام داس، ساڌ پيلو

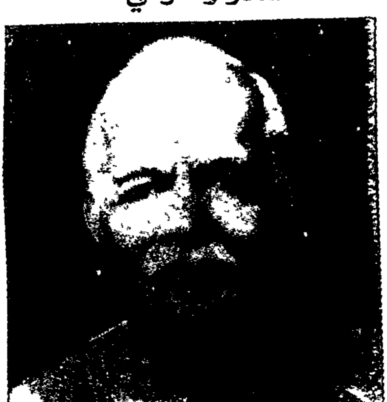

دادا ليکراج، اوم منڊلي

ساڄي کان : - پهرين قطار: آرچاريه ڪر پالاڻي، الله بخش سومرو، جي ايم سيد.
ٻي قطار : آچاريه گدواڻي، ڄيٺي سپاهيملاڻي، ڄيمتل پرسرام.
ٽين قطار : ڄٿرامداس دولترام، پروفيسر گهنشام،
پروفيسر نارايڻ داس رتن مل ملڪاڻي، ڀائي پرتاب.

17

خدا کي خبر

سنڌ پاڪستان کي مڪمل طرح رد ڪيو آهي. پر آمريڪا جي ڇاڙتين پاڪستاني حڪومت کي منظر تان غائب ٿيڻ جو ڪو ارادو ئي ناهي. هيٺي هڪ اڻجهل قوت آهي، جنهن کا اٽل شيءِ جي سامهون آهي. اهڙيءَ ڏماڪيءَ واري صورتحال جو انت ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟ خدا کي خبر. پر ماڻهو ــ تاريخ جي روشنيءَ ۾ .... ۽ عقل مان ــ اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

هن وقت پاڪستان ۾ ــ ۽ خاص ڪري سنڌ ۾ ــ ماڻهو عام چونڊون چاهين ٿا. چاڪاڻ جو اڳ ۾ هندستاني هئڻ جي حيثيت سان، هو 1921ع کان وٺي چونڊون ٿيندي ڏسندي آيا آهن. هو عربن ۽ ايرانين وانگر ناهن، جن کي چونڊن جي ڪڏهن خبر ئي نه پيئي. ورهاڱي کان پوءِ هندستان وانگر وٽن سٺ ٻيڙا چونڊون نه ٿيون آهن. پر وٽن 1954ع ۾ ۽ 1971ع ۾ ــ ۽ وري 1977ع (ان کان پوءِ 1985ع، 1988ع ۽ 1990ع ۾) چونڊون ٿيون آهن. 1954ع جي چونڊن کان پوءِ اوڀر بنگال (ڏهوڪي اوڀر پاڪستان ۽ هاڻوڪي بنگلا ديش) جو فضل الحق اولهه بنگال (هاڻي هندستان جو صوبو) ۾ ويو ۽ ڪلڪتي ۾ چيائين ته "جن ماڻهن ملڪن کي ورهايو آهي، آهي غدار آهن (ديشر و پاجن جدا ڪوريچي، تارا ديس دروهي.) سنڌس بي باڪيءَ جي ڪري، کيس پوءِ معزول ڪيو ويو.

پر 1971ع جي چونڊن فضل حق کي بي ڌوهيءَ هجڻ کان وڏيڪ ثابت ڪيو، جڏهن مجيب الرحمان اوڀر پاڪستان کي پاڪستان جي ڪالونيءَ مان بنگلا ديش جي خود مختيار ملڪ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. حيرت آهي جو پاڪستان جي حڪومت تڏهن به چونڊون نٿي چاهي.

اڄ ڪالهه فوجي آفيسر گورنرن، ڪاتن جي سربراهن، ڪليڪٽرن، ججن جي حيثيت سان ڪم ڪري رهيا آهن. اهي ڪا شيءِ ڇڏڻ لاءِ تيار ناهن، پوءِ چاهي اهي انهيءَ جا مالڪ نه به هجن. پر چونڊن جي گهر پوريان هڪ بيو، وڏو ڪارڻ آهي، ۽ فوج انهيءَ کان هراسجي آڪڙيل آهي. اڄ ڪلهه پاڪستان جي سيني صوبن ۾ اهو يقين ويٺل آهي ته کين وڌيڪ اختيار حاصل هئڻ گهرجن. جيڪا پارٽي سيني کان وڌيڪ خود مختياريءَ جي گهر ڪندي، کيس ئي گهڻي کان گهڻا ووٽ ملندا. سنڌن اصلي گهر اها آهي ته پاڪستان جي صوبن جي ڪنفيڊريشن هئڻ گهرجي ۽ مرڪز وٽ رڳو بچاءُ، پرڏيهي معاملات ۽ ناڻي کاتا هئڻ گهرجن. فوج لاءِ صوبن کان ناڻو سندن منظوريءَ سان ملڻ گهرجي. اهو مجيب الرحمان جو پراڻو ڇهه نڪاتي فارمولو آهي، جيڪو وڏي ڪم ڪري رهيو آهي. فوج اهڙو ڪو به منصوبو نٿي چاهي. هن آمريڪا کي انهيءَ توڙتڪ سان ديڇاري ڇڏيو آهي ته پاڪستان ۾ جيڪڏهن چونڊون ڪرائون وينديون ته ’ڪابي ڌر‘ کٽي وينديءَ. آمريڪا جي نظر ۾ ’ڪابي ڌر‘ ڪميونزم آهي، پر حقيقت اها آهي ته پاڪستان جا صوبا ’ڪابي ڌر‘ نه بڻيا آهي، قوم پرست بڻيا. پر امريڪا ٽين دنيا جي ڊپلوميسي جي جدن ۾ اهڙي عمدي فرق سان مانوس ناهي. ظاهري طرح جيڪو امريڪي مفادن جي خلاف آهي، اهو آهي خراب، الٽ پلٽ ڪندڙ، ڪميونسٽ. اها ڳالهه ڏکڻ آفريڪا کان بلڪل مختلف ناهي، جتي جنهن کي Aparthied سمجهيو

ويندو آهي، اهو 'ڪميونسٽ' ڪوٺيو ويندو آهي.

هوئن پڻ، امريڪا جمهوريت پسندن جي ڀيٽ ۾، جن جو ذهن ۾ لاڙو پنهنجو هوندو آهي، ڊڪٽيٽرن ـ ترجيحي طور فوجي قسم جي ڊڪٽيٽرن سان تعلقات رکڻ کي ترجيح ڏيندو آهي.

پاڪستان امريڪا جو بي حيا گراهڪ ملڪ تڏهن کان ئي رهيو آهي جڏهن 'نيويارڪ ٽائمس' (New York Times) اخبار لياقت عليءَ جي امريڪا ۾ آمد تي سندس آجيان ڪندي پهرئين صفحي تي اڙدوءَ ۾ لکيو هو: "Khoosh Amded"(خوش آمديد) ايوب خان جي پاڻ سردار بهادر خود چيو ته 1958ع جو فوجي انقلاب CIA جي چوڻ تي آندو ويو هو. جيستائين ايوب خان پاڪستان جو مرد ـ آهن هو، هن هر سال امريڪا جو دورو ڪيو ۽ هر ڀيري CIA جي سربراهه ايلن ڊلِس (Allen Dulles) سان ملاقات ڪندو هو. ايلن خود تصديق ڪئي ته پاڪستان فوجي ڊڪٽيٽرشپ هيٺ 'ايشيا ۾ آزاديءَ جي پناهه' وانگر آهي. اڳوڻي امريڪي سفير نه رڳو 'جناح ٽوپي' پاتي، پر سندس ڏي مرد ـ آهن اسڪندر مرزا جي ڀيٽ سان شادي به ڪئي. حقيقت ۾ ايئر مارشل اصغر خان جي لفظن ۾، "اسڪندر مرزا جو امريڪا جي حق ۾ هجڻ گهٽو ڪري خود امريڪا کي پريشان ڪري ڇڏيندو هو." امريڪا کي خوش ڪرڻ لاءِ، ايوب خان مصر جي عبدالناصر جي مخالفت ڪندو هو ۽ ضياالحق وري ايران جي امام خومينيءَ جي مخالفت ڪندو آهي. (11 سالن جي حڪومت کان پوءِ، ضياالحق آگسٽ 1977ع جي هوائي حادثي ۾ مري ويو.) جمهوري پاڪستان ۾ اهو ممڪن ئي نه سگهي ها.

تنهن ڪري ضياالحق جي مرضيءَ کان وڌيڪ، امريڪا ڪڏهن به چونڊ و ن ڪرائڻ نٿو چاهي. حقيقت ۾، امريڪا ضياالحق کي اڳلي ڦٽو ڪندو، جيڪڏهن هو گهٽو مقبول ٿيندو ويندو. سندس جاءِ تي ٻيو جنرل ڏاڪيو ويندو، جيئن هو پينٽيگان

جي سگهون لاءِ ڪجهه وڌيڪ سال ڪيڏي سگهي. نئين ٻهاري مان ڪجهه وقت لاءِ بهتر صفائيءَ جي توقع ڪبي آهي.

پر چڱي طرح نه. نئون ڊڪٽيٽر، پراڻي ڊڪٽيٽر جي ڪنهن حصي جيترو به جٽاءُ نه ڪندو. انهيءَ وچ ۾ جمهوريت لاءِ عوام جي گهر مقابلو ڪرڻ لاءِ زور وٺندي. انهيءَ وقت امريڪي جمهوري ضمير جاڳيو پوندو. چونڊون منعقد ٿينديون — ڀلو چاهي ضيا اهو چوي ته 1978ع ۾ الله کيس خواب ۾ چيو هو ته: ”چونڊون غير اسلامي آهن.“ اها ڳالهه ڪافي دلچسپ آهي ته جناح فيصلو ڏنو هو ته ”مسلمان جيڪي به ڪري ٿو، اهو اسلامي آهي.“ ۽ پاڪستان جا مسلمان چونڊون چاهين ٿا. ڏي سگهي ٿو ته اهي چونڊون اهڙيون ئي تباهه ڪن ثابت ٿين، جهڙيون 1971ع جون چونڊون ٿيون هيون.

هي هڪ معقول سوال آهي ته ٻين ٽن صوبن جي ڀيٽ ۾، چونڊن لاءِ وڌيڪ زوردار گهر سنڌ ۾ ڇو آهي؟ حقيقت اها آهي ته سڀئي صوبا چونڊون چاهين ٿا. پر ڪي صوبا مقامي سببن ڪري وڌيڪ جلدي چاهين ٿا. پنجاب اڄڪلهه فوج جي ذريعي سموري پاڪستان تي حڪومت ڪري رهيو آهي، تنهن ڪري کيس چونڊن لاءِ ايتري جلدي نٿي جو انهن ڪرڻ سان صوبن کي وڌيڪ آزادي ميسر ٿيندي ۽ سنڌس اختيار به گهٽبو.

ٻئي طرف سنڌ، بلوچستان ۽ سرحد جو عوام چونڊن مان گهڻي توقع رکي ٿو. هو آزاديءَ جي آغاز طور خود مختياري چاهين ٿا. پر جدا قوميتن طور، سنڌن اندر ۾ مختلف نفسياتي گهڙيال ٽڪ ٽڪ ڪري ٿو. 1970ع جي ڏهاڪي واري بلوچستان جي آزاديءَ لاءِ لڙائيءَ ۾ پاڪستان کي صوبي ۾ هڪ لک فوج موڪلڻي پئي، جنهنجو روزانو خرچ هڪ ڪروڙ رپيا هو، جيڪو گهٽو ڪري شاهه ايران پنجن سالن تائين ڀريندو رهيو. آخر ۾ 5,300 بلوچ گوريلا ۽ 3,300 پاڪستاني فوجي مارجي ويا. اڄڪلهه جيڪڏهن ڪو بلوچ پوليس کاتي ۾ وڏي ۾ وڏو عهدو ماڻي سگهي ٿو ته اهو سب انسپيڪٽر جو آهي. معزول بلوچ وزير اعليٰ

سردار مينگل جي لفظن ۾: ”قلات اسڪائوٽ ۾ ڪو قلاتي ناهي ۽ مڪران مليشيا ۾ ڪو مڪراني ناهي.“ اهڙي صورتحال ۾، بلوچ عوام رڳو چوندون نتو چاهي، پر انقلاب چاهي ٿو، جيڪو کين آزادي ڏياري. اهي پنهنجي طريقي سان مناسب وقت تي حملو ڪندا.

ساڳي ڪار سرحد ۾ ڪندو. هتي لکين افغاني مهاجر اڳيئي چون پيا: ”اسان پنهنجي وطن پختونستان ۾ آيا آهيون“ ۽ انهن ويجهڙائي وارن سالن ۾ ڪنهن سال کين جدا پختونستان جي خودمختيار رياست حاصل ٿيندي. اهو ائين ڏسي ناهي جو ولي خان چيو آهي ته پٺاڻ ڪنهن به هٿيار ڦاهڻ جي صلاحيت رکن ٿا، ”سواءِ ايٽم بم جي“. پر اهي ظاهري طرح پنهنجي وقت کي پيا سڏين. کين خبر آهي ته سرد جنگ کي گرمائڻ ۽ خاص ڪري ستدن افغان سرحد تي، معاملن کي ڳاٽي پر ڪيرائڻ جو وقت ناهي.

حقيقت ۾ ٻئي وڏيون طاقتون هندستان ۽ پاڪستان ٻنهي ملڪن ۾ انتهائي غير مقبول آهن. جيلتي طرح، سموري هندستاني اپٻيٽ جا ماڻهو محسوس ڪن ٿا ته اهي طاقتون کين استعمال ڪري رهيون آهن — ۽ ستدن اختلافن جو فائدو وٺي استحصال ڪري رهيون آهن — ته جيئن انهيءَ خطي ۾ هو پنهنجا مفاد اڳيرا ڪري سگهن.

اجهو هاڻي سرحد جي پرئين پر سوويت روس افغانستان جي سرحدن اندر ويهي رهيو آهي. سرحد يا بلوچستان ۾ ڪنهن به عوامي تحريڪ جي ڪري ضيا الحق کي وڌيڪ آمريڪي هٿيار حاصل ٿي ويندا — جيڪڏهن ائين ٿيو ته السلويڊار وانگر ڪجهه هزار آمريڪي ’فوجي صلاحڪار‘ پڻ حاصل ٿيندا. پاڪستان جو عوام آمريڪي فوج جي موجودگيءَ کان جند ڇڏائڻ ٿو چاهي. اهو طريقو رڳو پاڪستاني سرزمين تي روسي — آمريڪي تنازعي جو پنيٽ ٻاري سگهي ٿو ۽ روس

اهو نٿو چاهي. سندس هٿ بجاءِ ڪانءِ وڌيڪ افغانستان ۾ قاتل آهن. ڪيس خبر آهي ته پاڪستان ۾ سندس دلچسپي ناهي. خيبر ڪان اڳتي ٿيڻ مان مراد آهي جنگ - جيڪا ٿين عظيم جنگ ٿي سگهي ٿي. تنهن ڪري سرحد ۽ بلوچستان جاٽي واٽي ڀر ڏيو ويٺا آهن. ڪين خبر آهي ته وقت سنڌ ڻ طرفدار آهي.

پر اها سنڌ لاءِ مجبوري ناهي. هوءَ پنهنجو پاڻ ڪي ڪابل ۾ تڪيل روسين ڪان ڪافي ڏورانهون محفوظ ڏسي ٿي. بلوچستان جي برعڪس، سنڌ ۾ ٻيڪي پنجابين جو غلبو آهي ۽ نه ئي اهي وڏي تعداد ۾ رهن ٿا. سنڌ پنجابين ۽ هندستاني مهاجرن جي سيلاب هيٺ آهي. تنهن ڪري وٽس ڪا حڪمت عمليءَ جي رمز آهي. حقيقت ۾ هندستاني تعليمي، ثقافتي ۽ دولتمند خاندانن جي گهڻي تعداد ۾ آبادڪاري، سنڌ جي خمير ۾ حصو ورتو آهي. هونئن به سرحد ۽ بلوچستان جي ڀيٽ ۾ سنڌ سياسي طور وڌيڪ باشعور آهي. ان ڪان وڌيڪ، سنڌ اهو ڏسي ٿي ته همدرد هندستان سان ٻگهي سرحد ملي ٿي. انهن سڀني عنصرن گڏجي ضيا الحق جي، خلاف MRD ڪي ٻين صوبن جي ڀيٽ ۾ سنڌ اندر وڌيڪ زور ورتايو. تنان وري جيئي سنڌ جو جذبو ڪم ڪري رهيو آهي.

هڪ جائز سوال اٿندو: جيڪڏهن هندستاني رياستون گڏ رهي سگهن ٿيون ته پوءِ پاڪستاني صوبا پاڻ ۾ ڇو نٿا گڏ رهي سگهن؟ نيٺ ته اهي ساڳي دريا جي ماٿريءَ ۾ هڪ يڪسان رياست آهن: اهي گڏ نٿا رهي سگهن - انهيءَ جا ٽي ڏوس ڪارڻ آهن. هندستان گهڻن صوبن تي مشتمل هڪ وڏو ملڪ آهي. منجهانئن ڪنهن به صوبي جو ٻين تي غلبو ناهي. ايتري قدر جو سڀ ڪان وڏي صوبن اتر پرديش جون نشستون لوڪ سڀا جي نشستن جي ڇهين حصي ڪان به گهٽ آهن. ان جي برعڪس

پاڪستان جو پنجاب صوبو ٻين صوبن جي ملازمن کان پوءِ
به وڏو آهي.

پاڪستاني فوج جي - جيڪا بنيادي طرح پنجابي آهي -
آمريڪي حمايت پنجاب کي وڏي هٿي ڏئي ٿي. اها ڳالهه سنڌ
۽ ٻين صوبن لاءِ پاڻ وڏيڪ قابل قبول ناهي.

ٽيون عنصر نفسياتي آهي - هندن ۾ سهپ جو مادو ايڏو
گهڻو آهي جو اهي غير هندوءَ کي به برداشت ڪن ٿا، پر
مسلمان ۾ سهپ ناهي - ايتري قدر جو مسلمان، مسلمان کي
به برداشت نٿو ڪري.

هڪ الله واري (Monotheistic) اسلام جي اها اجرت
آهي - ۽ گهڻن ديوتائن واري (Polytheistic) هندو ڌرم جو
اهو انعام آهي. ارنولڊ ٽائن بي (Arnold Toynbee) جپان
جي سوڪا گڪائي (Soka Gakkai) واري دائي ساڪو
اڪيدا (Dai Saka Ikeda) سان پنهنجي 'ڊايا لاگ' ۾ چوي
ٿو: "هندستاني ۽ اوڀر ايشيائي رويو وحدت الوجود (Pantheism)
وارو آهي. يهودي مذهبن (جنهن ۾ يهوديت، عيسائيت ۽ اسلام
اچي وڃن ٿا) خدائي (Divinity) عنصر کي هڪ منفرد،
قادر مطلق، ڪائنات کان ٻاهر اپائيندڙ خدا ۾ يڪجا ڪيو
آهي ۽ انهيءَ 'خدائي' جي بندش - انساني فطرت سان گڏ -
فطرت کي ان جي خدائي کان محروم ڪيو آهي. ان جي
پيٽ ۾، جديد مغرب جي اثر کان اڳ، هندستان ۽ اوڀر
ايشيا ۾ سموري ڪائنات ۽ ان ۾ هر شيءِ جي موجودات
جنهن ۾ غير انساني فطرت ۽ انسان خود اچي وڃن ٿا،
خدائي هئي ۽ تنهن ڪري وڌيڪ انساني اکين ۾ هڪ تقدس ۽
شان هو، جنهن انساني اچل کي غير انساني فطرت تي تشدد
ڪرڻ کان روڪي رکيو هو..... منهنجو ويساهه آهي ته
انسان ذات کي وحدت الوجود ڏانهن موٽي وڃڻ جي ضرورت
آهي. 'يهودي هڪ خدا وارن مذهبن' جا هاڻوڪا پوئلڳ سڀ
جا سڀ اڳوڻا وحدت الوجودي آهن. اها تاريخي حقيقت پڌائي

ٿي ته وحدت الوجود جي لاڙي ڏانهن سنڌن موڙي اچڻ جي ڪجهه اميد ٿي سگهي ٿي؛ جو هاڻي ڪين فطرت لاءِ خدائي عزت جي ڪميءَ جي نتيجي جي خرابيءَ جي هاڻي خبر پيئي آهي.

پر اهو سڀ ڪجهه ناهي: پاڪستان هڪ ٻي دليو ۽ زوري مڙهيل ملڪ آهي. 1496ع جي اسيمبليءَ جي چونڊن ۾ پڻ، سنڌين جي اڪثريت ورهاڱي جي حمايتي اميدوارن جي حق ۾ ووٽ نه ڏنو، جيتوڻيڪ سنڌ صوبي جي مسلمان آبادي 70 سيڪڙو هئي. بلوچستان جو چوڻيءَ جو اڳواڻ خان صمد خان ورهاڱي جو مخالف هو. خان آف قلات حقيقت ۾ هندستان سان الحاق لاءِ درخواست ڏني. اهي برطانيا جي تابع قبائلي جرڳا ٿي هئا- جيڪي پاڪستان جي حق ۾ هئا. سرحد ۾ ته 1946ع ۾ ڪانگريس جي حڪومت چونڊجي آئي هئي. اها پنهنجي ڪوتاهيءَ جي ڪري پاڪستان سان شامل ٿي – جو جو اولهه پنجاب ورهاڱي لاءِ وچ ۾ اچڻ جي ڪري سرحد صوبي جو نئين هندستان ڪان زميني تعلق ختم ٿي ويو هو. – انگريزن ڪنهن آزاديءَ جو انتخاب ڪرڻ نه ڏنو . بچان وچان سرحد صوبي جي ڪانگريس ريفرينڊم جو بائيڪاٽ ڪيو. بزرگ غفار خان حق تي شڪايت ڪئي ته ڪين 'بگهڙن جي حوالي' ڪيو ويو آهي.

اهڙيءَ ريت ڏسبو ته سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان ۾ هندستاني حق ۾ هڄڻ جون جمهوري خواهشون نيون نه هيون. اهي 1947ع ۾ پڻ موجود هيون مسلم ليگ مسلمانن جي اڪثريت وارن صوبن ۾ اڏ جيتري به مقبول نه هئي، جيتري اها مسلمانن جي ٿورائي وارن صوبن ۾ هئي. حقيقت ۾ پاڪستاني پنجاب هاڻي ٿي پنهنجي پنجابي تشخيص جي نئين گهرائپ حاصل ڪئي آهي. اج ڪالهه پاڪستان ۾ پنجابي فلمون مقبول آهن، جڏهن ته اڙدو فلمون ناڪام وڃن ٿيون.

جيئن تہ پنجاب ۾ اڙدو جي روايتي طرح سرڪاري زبان جي حيثيت رهي آهي- انهيءَ ڪري پڻ تہ اڙدو پاڪستان جي ٽنهي صوبن جي پيٽ ۾ پنجابي - مهاجر جي گٺجوڙ کي مضبوط ڪري ٿي ۽ اڙدوءَ کي پڻ - اندو - مسلم زبان جي حيثيت ۾ ڏاهي ٿي- تنهنڪري اڄ ڪلهہ پنجاب پاڪستان ۾ اڙدوءَ جي حمايت ڪري ٿو. بدليل صورتحال ۾، پاڪستاني پنجاب اڙدوءَ کي پڻ وساري سگهي ٿو. جوش مليح آبادي بي سبب نہ چيو هو تہ اڙدوءَ جو مستقبل هندستان ۾ ٿي سگهي ٿو پر پاڪستان ۾ سندس مستقبل ناهي.

ورهاڱي کان ڪجهہ ورهيہ اڳ، لاهور ۾ پنجاب يونيورسٽيءَ جي مسلمان شاگردن فيصلو ڪيو هو تہ طاقتور جانور پلي ڪمزور جانورن جو شڪار ڪن، مسلمانن کي هندن سان گڏجي رهڻ جو فطري حق حاصل آهي. پر ڪجهہ ورهيہ اڳ، ساڳي پنجاب يونيورسٽيءَ جي شاگردن فيصلو ڪيو تہ پنجاب - قومي ڏينهن 'ويساکي' آهي! ظاهر آهي، ڪين خير نہ هئي - 'ويساکي' هندن جي نئين سال جو پهريون ڏينهن آهي. پنجابي - مسلمانن جو اهو فطري هندوپڻو بہ آهي. اهي سمورا 'مسلمان - هندستاني' آهن- يا ائين ڪٿي چئجي تہ 'مسلمان - هندو' آهن- ۽ نہ کي 'هندستاني - مسلمان'. هو هندستاني آهن، جيڪي مسلمان آهن- نہ کي مسلمان جيڪي هندستاني آهن.

هڪ ڀيري جڏهن اڳوڻو گورنر جنرل غلام محمد سنڌ جي منڇر ڍنڍ جو ٻيڙيءَ ۾ سفر ڪري رهيو هو تہ هڪ ٻي ٻيڙيءَ مان ڪو گيت ڳائي رهيو هو:

ڇڏ جهگڙا مسجد مندر دا
گهن - تر طريقہ قلندر دا

(مسجد ۽ مندر تي جهڳڙو نہ ڪر- ۽ قلندر جو ٻڌايل محبت جو رستو اختيار ڪر.)

پنجابي غلام محمد ٽڙي ۾ اچي چڙڪيو. گورنر جنرل

ڪي چپ ڪرائڻ لاءِ ڳالهائيندڙن واري ٻوڙيءَ ڪـي پري هليو وڃڻو پيو.

نه پنجابي مسلمان پڻ اول پنجابي آهن – ۽ هندن کي دليل ڏيڻ لاءِ يا سعودين کان نوڪري وٺڻ لاءِ رڳو مسلمان آهن.

– ڪي سنڌي مايوسي وچان چوندا آهن ته جيڪڏهن ڪين اسلام ۽ سنڌيت مان ڪنهن هڪ جي چونڊ ڪرڻي پوي ته آهي سنڌيت ئي چونڊيندا. ('سنڌيت' جو لفظ 'سنڌي ڪلچر' لاءِ آزادي / ورهاڱي کان پوءِ جوڙيو ويو آهي. ان کان اڳ اهو لفظ فارسيءَ ۾ 'سنڌي تهذيب' ئي استعمال ٿيندو هو.) پر اهڙو مسئلو موجود ناهي. پاڪستان ۾ ماڻهن جي مقامي قوم پرستي پاڻمرادو دعويٰ ڪئي آهي. اسلام رڳو سنڌن قوم پرستي مٿان هڪ سنهڙو تهه آهي. آهي پنهنجيءَ ۾ اچڻ چاهين ٿا – ۽ هڪ ٻئي لاءِ مصيبت جو سبب نه ٿيندا. ايتري قدر جو پنجاب اها ڳالهه قبول ڪندو ته ويدن جي زماني کان وٺي سنڌ ۽ پنجاب جدا ملڪ هئا، جن کي ترتيب وار 'سنڌو' ۽ 'سؤوير' چاتو ويندو هو. سنڌوءَ جو مرڪز موئن جو دڙو ۽ سؤوير جو مرڪز هڙاپا هئا. اڳيائيون حقيقتون پنهنجو پاڻ ئي دعويٰ آهن. سچ پچ، جيترو اسان تبديل ٿيون ٿا، اوترو ساڳيا رهون ٿا. سنڌي سنڌي رهن ٿا ۽ پنجابي پنجابي رهن ٿا – ۽ اسلام پڻ سڀني کي 'پاڪستاني' نٿو ناهي سگهي.

هن صورتحال ۾ ڪانفيڊرل سرشتو، جنهن ۾ چئني صوبن لاءِ دوستاڻي آزادي هجي، پاڪستاني مسئلي لاءِ درست حل هئڻ گهرجي.

پر انهيءَ ڳالهه کي آمريڪا ڪيئن ڏسندو؟ هو پاڪستان کي اولهه ايشيا ۾ پنهنجي ٻن پوليس وارن / چوڪيدارن مان هڪ جي حيثيت ڏئي ٿو – ٻيو پوليس وارو/چوڪيدار آهي اسرائيل. اسرائيل عرب ملڪن کي ٻاهران هڪ قطار ۾ بيهاري ٿو. پاڪستان مسلمان هجڻ ڪري، ڪين اندران هڪ قطار ۾

رکڻ جي حيثيت ۾ آهي. امريڪا جي نوڪريءَ لاءِ، پاڪستان جي انهيءَ اندروني پوليس جي ڪردار کي ڊورو وقت جاري رکڻ جي اجازت ڏني ويندي جيستائين پاڪستان کي اندروني طور تي مڃتا حاصل آهي. جيڪڏهن برطانيا ڪٿمنڊوءَ ۾ پنهنجي فوج رکي سگهي ٿو ته امريڪا به پنهنجون فوجون لاهور ۾ رکي سگهي ٿو ــ بشرطيڪ هُو ڊريون اهو ئي چاهيندڙيون هجن! انهيءَ اميد سان ته جيئن تيل پاڻيهي ختم ٿيندو ته پاڪستاني سرزمين ۾ امريڪا جو مفاد گهٽجندڙ حڪمت عملي وارو ٿيندو.

اولهه ايشيا جي سڀ کان وڏي طاقت، هندستان اها پڪ ڏني آهي ته امريڪي حڪمت عملي وارا مفاد پاڪستان ۾ گهڻو متاثر نه ٿيندا. اها پڪ امريڪا کي پاڪستاني سرزمين جي وڌيڪ حقيقت پسندانه نموني نئين سر ترتيب ڏيڻ ۾ نهڪائي سگهندي.

هڪ ٻيو به مسئلو آهي. ڪانفيڊريشن جولاڙو فيڊريشن بنجڻ ڏانهن آهي ــ ۽ فيڊريشن جو لاڙو وفاقي کان وحداني ٿيڻ ڏانهن وڌيڪ آهي؛ ٻي صورت ۾ انهيءَ جو لاڙو ڪيترن ئي جوڙيندڙ يونٽن ۾ ورهائجي وڃڻ ڏانهن آهي. جيئن ته پاڪستانين وحداني طريقو آزمايو ۽ رد ڪيو آهي، تنهنڪري هاڻي مڪمل آزاديءَ لاءِ وڏي سگهيا آهن. جيڪڏهن اها سنڌ آزادانه خواهش آهي ته آها پلي هجي، پر سنڌو دريا جو نظام ڪين اقتصادي سهڪار ۾ هميشه بدل رکندو. پنجاب کي ڪراچي بندر تائين مفت رسائيءَ جي ضمانت ڏيڻي سگهجي ٿي. حقيقت ۾ جڏهن ڪراچي بندر سنڌ جو سياسي حصو آهي ته چارئي صوبا گڏجي انهيءَ جو انتظام هلائي سگهن ٿا. اها ڳالهه سڀني صوبن لاءِ اطمينان بخش هئڻ گهرجي.

مهاجرن کي سنڌ ۾ پنهنجي مستقبل لاءِ ڊڄڻ نه گهرجي. ڪجهه ورهيه اڳ، انهن چيو هو ته هندستان کي سنڌ باري

۾ پڻ سوچڻ گهرجي، جو اهي پڻ 'هندستان جا اصلوڪا رهاڪو' آهن. پر ساز سلوڪ جهڙو پيو ڪو بچاءُ ڏي ناهي. ٻي صورت ۾ سنڌ جي شهرن ۾ مهاجر - بيٺ هميشه ديهي سنڌي آباديءَ سان گهيريل رهندا. پر سنڌ ۾ مهاجرن کي اهڙو ڊپ ناهي؛ سنڌ ۾ هن کان پوءِ ڪوبه کين 'مڪڙ' نه ڪوٺيندو بشرطيڪ هو سنڌين سان امن سان رهن. سنڌ جي بزرگ جي - ايم سيد چيو آهي ته جيڪو به پنهنجو پاڻ کي سنڌي ۽ اُن جي ڪلچر جو سڏائيندو، کين سنڌي طور قبول ڪيو ويندو. نيٺ، اهو ڀهريون پيرو ناهي جو ڌاريان ڪنهن خطي ۾ اچي آباد ٿيا آهن، جتي انهن هميشه نئين ڌرتي ۽ نئين صورتحال سان پاڻ کي هم آهنگ ڪيو آهي ته جيئن انهن سان ۽ دنيا سان امن سان رهن. 'نوان سنڌي' پراڻن سنڌين کي موٽ ڏيڻ جي شروعات ڪري رهيا آهن. جمعيت العلماء پاڪستان پارٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري ۽ مهاجرن جو اڳواڻ مولانا نوراني کُليو ڪلايو سنڌي حقن جي حمايت ڪري رهيو آهي.

سنڌ ۾ اهڙا ماڻهو به آهن، جيڪي چون ٿا ته هندستان کين پاڪستان کان نجات ڏياري ۽ پوءِ کين هندستان ۾ يا هندستان کان ٻاهر رکي. هندستان جو اهڙي سار سنڀال وارو عمل، جمهوريت لاءِ جدوجهد ڪندڙ ٻانڌن لاءِ جمهوري ماڻهن طرفان نجات جو جائز عمل ٿيندو. شيخ اياز، جيڪو سنڌ جو عظيم جديد شاعر آهي، چوندو رهيو آهي: "جئي سنڌ! جئي هند!" اها ڳالهه هندستان جي حڪومت جي فيصلي تي آهي ته ڪيئن پاڪستان ۾ جمهوري ڌار کي جنم ڏيارڻ ۾ مدد ڪرڻ گهرجي يا نه. پر هو جيڪڏهن مدد نٿو ڪري ته اتان جا رهواسي خود صورتحال کي سنڀالي سگهن ٿا.

پاڪستان 1948ع ۾ ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڪسيو، ۽ 1954ع ۾ سنڌ کي زوري 'ون يونٽ' ۾ ضم ڪيو ويو. پر سنڌي 'ون يونٽ' کي ٽوڙڻ ۾ ڪامياب ويا، ۽ 1971ع ۾

ڪراچي واپس ورتائون. منجهن خود مختياري، جيڪا هو چاهين ٿا، حاصل ڪرڻ جي ارادي جي پختگي آهي. ايتري قدر جو هنن 'جيئي سنڌ' تحريڪ جو نشان 'ڪهاڙي' (سنسڪرت ۾ 'پرشو') پاڻيهي ڏنو آهي، جنهن مان ڪوبه شڪ باقي نٿو رهي ته انهيءَ مان سنڌن ڪهڙي مراد آهي.

اهو سچ آهي ته سنڌي پيرڪوڙي لڙايون نٿا لڙن. هو جڏهن آزاد هئا ته به ڪابه لڙائي نه وڙهيا. هو پنهنجي لاءِ بلوچن کي وڙهڻ لاءِ رکندا هئا- پوءِ دشمن نادر شاهه هجي يا نيپيئر. پر حُرن جي هڪڙي قبيلي انگريزن کي 1943ع ۾ اهڙا ڏوڪا چاڙهيا جو کين اڌ سنڌ ۾ سموري سال لاءِ مارشل لا لاڳو ڪرڻ جي ضرورت پيش آئي. ديهر سان سموري سنڌ هٿيار کڻي اٿي بيٺي- پوءِ کڻي اهي هٿيار لٺين ۽ ڪهاڙين تي مشتمل هئا. سنڌي هاري اڳواڻ، رسول بخش پليجو 1979ع کان جيل ۾ آهي. ايتري قدر جو سنڌ گريجوئيٽ ايسوسيئيشن تي بندش پيل آهي. ڪابه حڪومت عوام کي ذليل نٿي ڪري سگهي، جيڪڏهن اُها هڪ پيرو اٿي بيهي ٿي. تنهنڪري جيڪڏهن هندستان جي حڪومت ڪارروائي نٿي ڪري ته پاڪستان جي عوام کي پاڪستان جي بي پاڙي حڪومت خلاف مقابلو ڪرڻ گهرجي. انهيءَ مان مراد ڪجهه ديرــ ۽ ڪجهه وڏيڪ وڌڻ آهن. ۽ بس.

پاڪستان جي چئني صوبن جو پاڄهاري هندستاني چانوٽ هيٺ پنهنجي مرضيءَ سان اچڻ ۾، ڪنهن کي به عجب ڪائڻ نه گهرجي. ڀارت ماتا پنهنجي بگڙيل ٻارن جي سار سنڀال به ته لهي ٿي. نيٺ جناح هند- پاڪ جي دائمي ٻي رخيءَ کي نه ڏٺو هو. هن چيو هو ته هندستان ۽ پاڪستان ڪنهن به ڌارئين حملي جو گڏجي مقابلو ڪندا. ورهاڱي جي تحريڪ جي هڪ ڌڻي، خليق الزمان 1971ع کان پوءِ چيو ته ورهاڱي جي رٿا ناڪام ويئي آهي تنهنڪري نئين انتظام لاءِ ڪم ڪرڻ ضرورت آهي.

’هڪ هزار سال جنگ‘ وڙهندڙ پيٽي پڻ چيو هو ته اهو ممڪن آهي ته هو گڏيل هندستان جو وزيراعظم نه بڻجي سگهي، پر ان جو پر ڏيهي وزير ٿيڻ جي پڪ سان اميد رکي سگهيو ٿي. پوءِ به جيڪڏهن پيٽي لاءِ گهڻي دير آهي ته ڪنهن جتوئي، ڪنهن دولتانا، ڪنهن ولي خان يا ڪنهن مينگل لاءِ اهو ڪافي وقتائتو ٿيندو.

18

سنڌي سماج ۽ ثقافت

سنڌي سماج عظيم هندستاني سماج جو اڻ ڇڇندڙ حصو آهي، ۽ سنڌي ثقافت عظيم هندستاني ثقافت جو اڻ ڇڇندڙ حصو آهي؛ پر پوءِ به مقامي عنصرن جي سبب سنڌس پنهنجو هڳاؤ آهي. هتان ماڻهو ٻين جي عقيدن جو احترام ڪرڻ ڪري نوڙت وارا، پر عملي آهن. مذاق ۾ چئبو آهي: "سورائتي آگونئي وانگر سنڌي حڪومت اهو ڪجھه ڪندي جيڪي سولو ۽ فائديمند هوندو." ڪيترن ئي جنگين تي ڦهليل سنڌن مختلف تجربن کين اهڙي لچڪ عطا ڪئي آهي، جيڪا سنڌن جياپي لاءِ ته آهي، توڙي جو سنڌن شان وڌان ناهي. جڏهن انهن ڌارين جي ڦلڦلن کي منهن ڏنو ۽ خود ٻاڻ واپار خاطر ڏورانهان سفر ڪيا ته سنڌن آبادي عقيدي جي گهرائي ۾ واڌارو آيو. انهن ڳالهين کين دنيا جا آسان شهري بڻائي ڇڏيو. ايچ - ٽي - لئمبرڪ، آءِ - سي - ايس تسليم ڪري ٿو ته "سنڌ جي هوا ۾ ڪا مڙيئي اهڙي شيءِ آهي، جيڪا عموماً مخالف عقيدن جي سرحدن کي جهڪائي ڇڏي ٿي."

اسلام هندستان ۾ اچڻ سان هميشه وانگر قتل، لٽ مار ۽ .... جو ڊرامو رچايو. پر اها شرارت اڳ ۾ به ٿيندي رهندي هئي. نؤن مسلمانن پنهنجون قبرون .... آراسته ڪيون ۽ انهن کي ڏوپ ۽ گلن سان ولسياڏون. سنڌن پڻاندر

شادي جو ڏينهن هزارين سالن جي عبادت کان بهتر هو. انهن عورتن جي طهر جي عربي رسم کي ڇڏي ڏنو ۽ سخت قانونن کي معتدل بنايائون .... جيڪي عرب سنڌ ۾ ايندا هئا – جنهن کي اهي ’هند‘ ڪري سمجهندا هئا – سماجي طرح ايڏو سنڌي ٿي ويندا هئا، جو وطن واپس موٽڻ تي ڪين چئو ويندو هو: ”اي هند مان موٽي آيل، پنهنجو ايمان نئين سر جيئار.“ سمن ۽ سومرن، جيڪي مقامي حاڪم هئا، پنج سؤ ورهيه حڪمراني ڪئي. انهن جڏهن نئون مذهب اختيار ڪيو ته اهي مسلمانن هجڻ کان سنڌي وڌيڪ هئا. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته ڪئپٽن هئملٽن (Capt. Hamilton)، جيڪو سنڌ ۾ ارڙهين صديءَ ۾ آيو هو، لکيو آهي ته هڪ صدي اڳ هندو آبادي، مسلمان آباديءَ کان ڏهوڻي وڌيڪ هئي. اڄ سنڌي دانشور جي - ايم - سيد ’عرب ڇاپ اسلام‘ کي رد ٿو ڪري. ظاهر آهي ته اهي ”سنڌي ڇاپ اسلام“ چاهين ٿا، جيڪو مغل دور جي پڇاڙي تائين موجود هو.

اها ڏاڍي ڏک جهڙي ڳالهه آهي ته هندو – دوستي واري اها صورتحال مغلن جي ڏينهن ۾ تبديل ٿي. اڪبرسهپ واري نيتي رائج ڪئي. هن گهٽي کان گهٽا وڏا عهدا هندن کي ڏنا. انهيءَ ڳالهه، مسلمانن کي ناراض ڪري وڌو، جن وڏن عهدن جي هڪ هٽي وڃائي هئي. جيڪي اهڙي نتيجي ۾ محروم رهجي ويا هئا، اهي متعصب ملائن سان وچي شامل ٿيا. اهو ناپاڪ گنڍ جوڙ هو، جنهن اورنگزيب کي دارا ڌي سوپ پاڻ ۾ مدد ڪئي. اڪبر جي نيتيءَ جي ڪري جيئن هندن کي وري حيثيت حاصل ٿيڻ لڳي، تيئن مسلمانن جي سندن خلاف رد عمل، ڪٽر پٿي جي قوتن کي مضبوط ڪيو ۽ وڏي پئماني تي ڌرم مٽائڻ جي لهر شروع ٿي. ظاهر آهي ته اها هڪ طوفاني لهر هئي، جنهن سنڌ کي پنهنجي لپيٽ ۾ ورتو ۽ عربن جي فتح کان هزار ورهيه پوء سنڌ کي مسلمانن

جي اڪثريتي صوبي ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. تعصبي الغزالي،
جنهن لبرل سوچ رکندڙ الفارابي ۽ ابن سينا تي يارهين صديءَ ۾ حملو
ڪيو هو ۽ جنهن دليل جي اصول کي ترڪ ڪيو هو ۽ مذهب کان
سائنس کي طلاق ڏياري هئائين؛ اسلامي درٻارن ۾ انتقام وٺڻ
لاءِ موجود هو. سنڌ ۾ انهيءَ طريقي جو اڳواڻ مخدوم محمد هاشم
ٺٽوي هو. سندس فتوي کي ڪلهوڙي حاڪم غلام شاهه
فرمان جي طور هڪ ريت جاري ڪيو؛ حڪومت جي سڀني اهلڪارن
کي چتاءُ ڏنو ويو ته ڪين مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي وقت
بوقت جاري ڪيل مذهبي هدايتن تي عمل ڪرائڻ جي هر
ممڪن ڪوشش ڪرڻ گهرجي. ڪين (شيعن کي) محرم دوران
اعزاداري ڪرڻ ۽ تعازيا ڪيڻ کان روڪڻ گهرجي. عورتن
کي باغن ۽ قبرستان ۾ وڃڻ کان روڪيو وڃي. ماڻهن کي
فوتين تي سوڳ ڪرڻ کان روڪڻ گهرجي. جانورن جي
جسم تي چٽسالي نه ڪئي وڃي. هندن کي چوٽي رکائڻ ۽
ڌوتي ٻڌڻ يا پنهنجي دڪانن تي اگهاڙي گوڏن ويهڻ کان
منع ڪئي وڃي. مسلمانن کي چيو وڃي ته اهي مڇون نه رکائين،
۽ پنهنجي ڏاڙهي ڊگهي نه رکائين. سنڌن ڏاڙهي مٺ جي ماپ
کان وڌڻ نه گهرجي. هندن کي هولي ملهائڻ يا سرود، شرنائي
دهل ۽ تونتاري تي ڳائڻ جي اجازت نه ڏني وڃي؛ هندن کي
ٻتن ۽ دريساءُ اڳيان جهڪڻ کان منع ڪئي وڃي. سرڪاري
عملي کي مٿين حڪمن کي سختيءَ سان لاڳو ڪرڻ گهرجي.
انهن حڪمن جي ڀڃڪڙيءَ جي صورت ۾ مثالي سزا ڏني وڃي
ته جيئن ڪو به اڳين ڪرڻ جي همٿ نه ڪري. انهيءَ کانسواءِ
ماڻهن کي روزا - نمازون قائم ڪرڻ ۽ ٻيون مذهبي رسمون ادا
ڪرڻ لاءِ چيو وڃي. مٿين حڪمن جي نفاذ ۾ ڪا ڪوتاهي
نه ٿيڻ گهرجي. 2 شعبان، 1072 هجري.

اڪبر جي لبرل مذهبي پاليسي کان پوءِ اهڙي قسم جو
تعصب پيدا ٿيو. جنهن هندن کي وڏ کان وڏ نوڪريون ڏياريون.

پر انهيءَ ڳالهه، جي ڪري هيٺين طبقي جا ماڻهو سرڪاري دباءَ ۾ اچي مسلمان ٿيڻ لڳا. اهڙي ريت هڪ ڏي وقت ۾ مخالف صورتون اڀرندي نظر اچڻ لڳيون. گدو مل ۽ پيا عامل سنڌ جي دربار ۾ وزير ٿيا. ڪين مسلمان اُمرائن جهڙي پوشاڪ پائڻ جي اجازت ملي. مٿن ڍل معاف ٿي ۽ ڪين ’ديوان‘ چئي مخاطب ڪيو ويو، پر هندو پاڻ وٽ نه مورتي رکي سگهيو ٿي ۽ نه پنهنجن مندرن ۾ گهنڊ وڄائي سگهيو ٿي. اهي خميس شام کان ڇنڇر صبح تائين پنهنجن گهرن ۾ بند رهندا هئا، جو ڪين ڊپ هوندو هو ته متان ڪو مسلمان ائين چوي ته هن جمعي پاڪ جي ڏينهن ڪين ’الله‘ يا ’رسول‘ چوندي ٻڌو هو— ۽ تنهن ڪري اهي هاڻي مسلمان آهن. هندو ڪنهن به عربي ڪتاب کي انهيءَ ڊپ کان هٿ به نه لائيندا هئا ته متان اهو قرآن شريف نه هجي، جنهن کي هٿ لائڻ سان هو تعصبين جي نظر ۾ مسلمان ته ٿي پون. برطانوي محقق جهڙوڪ رچرڊ برٽن (Richard Burton) لکيو آهي ته هندو ڪڏهن به ’رسو‘ يا ’رسي‘ لفظ نه اچاريندا هئا، جو ڪين اهو ڊپ هوندو هو ته متان ڪو ائين چوي ته هنن ’رسول‘ چيو آهي. انهيءَ ڪري اهي هميشه ’رسو‘ يا ’رسي‘ جي بدران ’نوڙي‘ چوندا هئا. هڪ سنڌي شهزادي پنهنجي گهڙي هڪ انگريز کي بمبئي مان مرمت ڪرائي اچڻ لاءِ اهو چئي ڏني ته اها ڪنهن به بت پرست کي ڇهڻ بہ نه ڏني وڃي. انهيءَ انگريز کي تحفي طور هڪ تلوار ڏني ويئي، جنهن تي فارسيءَ ۾ اُڪريل هو: ”مان وزن ۾ هلڪي آهيان، پر دشمن تي ڀاري آهيان. سورمن مون کي هڪ لک هندن کي قتل ڪرڻ ۾ استعمال ڪيو آهي.“ ايتري قدر جو آزمودگار مدبر گدومل کي، جنهن ڪارڊنيل وولزي (Cardinal wolsey) وانگر ملڪ لاءِ امتيازي خدمتون سر انجام ڏنيون، تڏهن قتل ڪيو ويو جڏهن سندس ڏيئهءَ درويدي مسلمان شهزادي سان شادي ڪرڻ بدران پنهنجو انت آندو.

تنهنڪري برطانوي مبصر عجب ۾ آهن ته هندو اهڙي هنڌڪيئن رهيا پيا آهن. ڊاڪٽر جيمس برٽن (Dr. James Burton) لکي ٿو: ”اهو سچ پچ سمجهڻ ڏکيو آهي ته هن ملڪ ۾ ڪيترن هندن رهڻ جاري رکيو هوندو. حقيقت ۾ اهو انهيءَ شخص جو سنبنڌ آهي، جيڪو هو پنهنجي ڌرتي ۽ انِ جي وڏڪار سان وندي ٿو، جتي هو نپجي ٿو.“

اهو تصوير جو هڪ رخ آهي. ٻيو رخ اهو آهي، جيڪو ايسٽوڪ (F.B. Eastwick) لکيو آهي: ”جڏهن اسان شڪارپور ۽ حيدرآباد پهتاسين ته اتان جا ايترا گهڻا ۽ ايترا شاهوڪار ماڻهو مليا، جيترا اسان جي حڪومت جي گهڻن خوشحال شهرن ۾ رهندا هئا.“ هو اڳتي لکي ٿو: ”اسان جيئن ڪراچيءَ ۾ گهڙياسين ته اسان هنگلاج ڪان موٽندڙ ياترين سان ملياسين.... ’اها اولهه طرف ڏورانهين سرحد آهي، جيستائين هندستاني ’گهڻن ديوتائن کي مڃڻ وارو پنٿ‘ (Polytheism) ڦهليل آهي.“ هئملٽن (Hamilton) 1699ع ۾ سنڌ ۾ هوايءَ جي صبح ڪان شام تائين ملهائجڻ جو لکيو آهي: ”انهيءَ جنوني ڏهاڙي تي هر عمر جا مرد، زالون ۽ ٻار گهٽين ۾ نچندا، شرنايون، دهل ۽ جهانجهون وڄائيندا آهن.“

سنڌ جي فتح ڪان چار سال اڳ، 5 نومبر 1839ع تي، ايسٽوڪ ڏياريءَ جو خوبصورت منظر ڏٺو. هو لکي ٿو: ”ڏياري اچوڪي ڏينهن تي ٿيندي آهي. سمورو دريا ڏياٽين سان جرڪيل هو. سچ پچ منظر ڏاڍو موهيندڙ هو. مسجدون ۽ ويران مقبرا اڪيچار روشنين سان چڳمڳايل ۽ سموري اداس شان شوڪت سان انهن جو ڦهيل وڏو وهڪرو- ڪجهن جڏو جهڳٽو ۽ وچ دريا ۾ بکر جي قلعي واري ٻيٽاري- انهن سڀني گڏجي هڪ عجب جهڙي تصوير جوڙي ڇڏي هئي. جلدي رات ڪنهن شرڌالو لڪشميءَ جي آرتي ڪئي ٿي ۽ ڏيئڙن جو ڍير هڪ ننڍي ٿالهه تي رکي پاڻيءَ ۾ ڇڏي ڏنو ٿي.“

هتي سنڌي مسلمان، هندن سان گڏ ڏياري ملهائيندا هئا. ظاهر آهي ته سنڌين اسلام جي سنڌي صورت ظاهر ڪئي هئي. خوش مذاقي سان گڏجي رهڻ جو اهو هڪ مثال آهي ته جڏهن مير سرفراز خان گدومل جي ننڍي قد تي چرچو ڪيو ته هن فارسيءَ ۾ وراڻيو: ”مڙس ماڻهوءَ جي پرک لڙائيءَ جي ميدان تي ٿيندي آهي. آڱوٺو جيتوڻيڪ ننڍو هوندو آهي پر آڱرين کان وڌيڪ اهم آهي.“

هڪ ڀيري سنت ڪوي شاهه عبداللطيف پنهنجي هندو دوست مدن کي چيڙائيندي پڇيو: ”حشر ويل حساب ۾، ڪافر ڪٿڏا ڪيئن؟“ ان وقت مدن ورندي نه ڏني. پوءِ جڏهن اهي دريا جي پتڻ تي پهتا ته ٻيڙي رواني ٿي چڪي هئي. مدن ڪجهه وڌيڪ پيسا ڪڍي ٻيڙي واري کي ڏيکاريا، جنهن ٻيڙي روڪي کين پاڻ سان کنيو. ان وقت مدن شاهه ڏانهن مڙي سندس سوال جو جواب ڏيندي چيو: ”هٿ جنين جو هيئن، سي پهرين پتڻ پار ڪن.“

گهڻا سنڌي هندو آڳاٽي زماني کان سنڌ ۾ ٿي هئا. جڏهن محمد بن قاسم سنڌ جي گادي واري هنڌ اروڙ تي قبضو ڪيو ته گهڻا هندو اتر ۾ پنجاب ڏانهن لڏي ويا. اهي اڃا تائين اروڙا سڏائجن ٿا. باقي ٻيا پاڻ بچائي ملتان، جيسلمير ۽ ڪڇ ڏانهن وڃي نڪتا. منجهانئن گهڻا پوءِ مغل - ڪلهوڙا دؤر ۾ واپس موٽي آيا. هتي هڪ پنجابي خاتون، وملا سنڌي آهي، جيڪا اندرا گانڌيءَ جي سيڪريٽري آهي. ان کان سواءِ ڪي. ايل. پنجابي نالي هڪ سنڌي آءِ. سي. ايس (ICS) پڻ هو. آڏواڻي ملتان کان، ملڪاڻي، تڏاڻي ۽ رام چنداڻي جيسلمير کان، ڪرپالاڻي ڏور پرياگ کان ۽ ڀاڳچنداڻي ايوڌيا کان آيا. اهي سڀ درجن ڀيڙهيون اڳ پنهنجي وڏن جي نالن پويان سڃاتا وڃن ٿا. رڳو شاهاڻي ٻين کان نيارا آهن، جيڪي لاڙڪاڻي جي امير، شاهه بهارو جي نالي پويان سڏجن ٿا. هو ماڻهن ۾ ايڏو ته مقبول هو جو

سنڌس مٽ مائٽ، دوست ۽ ايتري قدر جو ملازم پڻ پاڻ کي ’شاهاڻي‘ سڏائيندا هئا. پاڳناڙي گهڻو ڪري بلوچستان مان شڪارپور ۾ آيا. عام خيال جي آبتڙ، عامل ۽ ڀائيبند مختلف آکهن جي ساڳي گروهه سان تعلق رکن ٿا. جيڪي ماڻهو نوڪرين ۾ گهڙيا، اهي ’عامل‘ چوائڻ ۾ آيا، ۽ جن ماڻهن واپار جو پيشو اختيار ڪيو، اهي ’ڀائي ٻنڌو‘ (ڀائيبند) مشهور ٿيا.

ڀيرومل مهرچند جو سماجياتي اڀياس ڏيکاري ٿو ته لڪي، ٺاگراڻي، ساگراڻي، چينملاڻي، لڪاڻي، لالا، ماڌا ۽ چاپڙيا پاڻ ۾ سؤٽ آهن. ساڳي طرح آڏواڻي، سيتلاڻي، ساڌواڻي ۽ شامداساڻي به پاڻ ۾ سؤٽ آهن. چندبراماڻي، ڀمڀاڻي، ڪرناڻي ۽ ڪرپالاڻي - سڀ ’چڳڳهه‘ آهن. ٿڌاڻي، رائسنگهاڻي، گيهاڻي - ’ڪنگر‘ آهن. چنناڻي، هنگوراڻي ۽ جهانگياڻي - سڀ ’ڀهوجا‘ آهن. ڪيسواڻي، امبواڻي، مواچنداڻي ۽ ڀگواناڻي - ’ڪڪڙيچا‘ آهن. اجواڻي، ڀاونناڻي، گدواڻي ۽ جگتياڻي پاڻ ۾ ويجها مٽ آهن ۽ ميرچنداڻي، مهتاڻي، موزجاڻي، سدارنگاڻي ۽ ماکيجا به ساڳي طرح ڳنڍيل آهن. بلواڻي، ملڪاڻي، رامچنداڻي ۽ رامرکياڻي - سڀ ’درزي‘ آهن.

سنڌي مسلم سماج، هندو سماج کان گهڻو مختلف آهي. سنڌ جا آڳاٽا رهواسي ڪولهي ۽ سنٿال آهن، تنهن ڪري امان وٽ سنڌ ۾ اڃا ٿاڻين کي ڪي ’منڊا‘ لفظ آهن. ساڳئي سبب ڪري گهڻن سنڌين وٽ اڃا تائين ويهن تائين انگن ڳڻڻ جو ’وجيسيمل‘ (Vigesimal) سرشتو آهي. جڏهن ڪو سنڌي پار اٺي - ڏکر راند کيڏندو آهي ته آهي، ته هو ’هڪ - ٻه ٽي‘ ڳڻڻ جي بدران، ڏکڻ هندستاني انگ ’وڪٽ - لين - مون - ناڙ‘ ڳڻيندو آهي.

ان کان پوءِ جاٽ ۽ سيد آيا. ڪاٺئن پوءِ عرب، ترڪ ۽ افغان آيا. هن وقت سيد مذهبي اڳواڻ آهن. شيخ اوڇين ذاتين مان مسلمان ٿيل آهن. بلوچ بلوچستان جي ڀيٽ ۾ سنڌ

۾ وڏيڪ آباد آهن. جيئن گورکا نيپال جي پيٽ ۾ هندستان ۾ وڏيڪ آهن ۽ پوءِ عام طبقي جا ماڻهو آهن ـ مارو، سنجر، پنوهر، ملاح، منگڻا، سوڍا، ڍاڍي، گنڊرا، ريباڙا، ڪڇي، کوهيارا، مهاڻا، اوڏ، مڪراني، شيدي (حبشي). اسان وٽ ماڙليءَ ۾ هڪ مزيدار قبائلي قوم 'لنڊ' رهندي آهي، جنهن لاءِ چيو ويجي ٿو ته اهي ٽين صديءَ ۾ آباد ٿيل 'هن' آهن. جڏهن رچرڊ برٽن کنهن 'اشرف' کان پڇيو ته ٻيون اوچيون ذاتيون ڪهڙيون آهن؟ ته هن وراڻيو "سيني کان اول اسان آهيون، ٻئي نمبر تي سيد آهن، پوءِ فتح عليءَ جي اڊ آکهه آهي، باقي ٻيا سڀ 'ڪمِ خالق آهن!"

مسلم دؤر ۾، سنڌ ۾ هندو وجود جو سڀ کان لائق بهتر صورت ۾ نمايان عنصر، پنجاب ۾ سک - پنٿ جي اوسر هو. سناتن ڌرم ڏکهي مسلم دؤر هيٺ سڪرات ۾ هو. پر سک ـ پنٿ پاروتي سنڌي وادي منڊل ۾ تازي هوا جي مثل آيو. ٻئي صوبا پاڙيسري ملڪ هئا. سنڌن رهاڪو پاڻ ۾ ويجها مٽائٽ هئا ۽ سنڌن زبانون هڪ ٻئي سان مانوس ۽ ڳنڍيل هيون. انهيءَ حقيقت سک ـ پنٿ کي چڱيءَ طرح وڌڻ ويجهڻ جو موقعو ڏنو. چيو وڃي ٿو ته گرو نانڪ ديو پنهنجي سير سفر جي دوران شڪارپور به آيو هو. ڪنهيا لال نالي هڪ سنڌي گروگوبند سنگهه سان شامل ٿيو. هن لڙائيءَ جي ميدان ۾ زخمين کي پاڻي پيارڻ جي خدمت جو فرض پاڻ تي هموار ڪيو. هن رڳو زخمي هندن کي نه پر زخمي مسلمانن کي به پاڻي پياريو ٿي. پر ڪن سکن دشمن جي سپاهين کي پاڻي پيارڻ جيئارڻ تي اعتراض ورتو. اهي ڪيس گروءَ وٽ وٺي ويا، جنهن نه رڳو سنڌس انهيءَ عمل کي ساراهيو پر کيس سنڌ ۾ سک ـ پنٿ جي پرچار ڪرڻ لاءِ روانو ڪيائين. سنڌ ۾ هو 'ڪٽ واري پاڻي' جي نالي سان مشهور ٿيو. چاڪاڻ جو هو پنهنجو وياڪياڻ ڪٽ تي ويهي ڏيندو هو.

ڀائي ديال سنگهه جڏهن گروُ جي لشڪر جي خدمت ڪندي پيو ٿيو ته ڪيس هڪ تلوار، هڪ ڪرپان، هڪ چڪر ۽ هڪ نيزو ڏيئي اهو چئي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ويو ته، وڃي سنڌين ۾ همت پيدا ڪري.

مهاراجا رنجيت سنگهه، ماڻڪ سنگهه کي هاٿيءَ جي پٺيءَ تي چاڙهي، هٿ ۾ گرو گرنٿ صاحب ڏيئي موڪليو ته هو اهو وڃي حيدرآباد ۾ رکي. انهيءَ مقصد لاءِ ميرن کيس زمين ڏني، جتي مشهور 'اڪال پونگا' جوڙيو ويو. جڏهن گردواري ۾ ڪيرتن مهل دهل ۽ ساز وڄڻ لڳا ته مسلمانن اعتراض ورتو ۽ مسجد جي پرسان گائڻ وڄائڻ کان منع ڪيائون، جيڪا لڳو لڳ هئي. اول ته ميرن 'اڪال پونگا' کي اتان کڻي ٻئي هنڌ قائم ڪرڻ جو چيو، پر اهو محسوس ڪندي ته اها ڳالهه لاهور دربار کي ناراض ڪندي، 'اڪال پونگا' کي اتي ئي رهڻ ڏنو ويو - ۽ پوءِ ان جي بدران انهيءَ پراڻي مسجد کي عورتن لاءِ مخصوص ڪيو ويو. پر انهيءَ ۾ ڪابه عورت ڪڏهن به نماز پڙهڻ لاءِ نه ويئي ۽ اها تالابند ئي رهي.

گرو نانڪ جي ٻن پٽن - بابا لکمي چند ۽ بابا سري چند - پرچارڪن جي 'جگياسو' ۽ 'اُداسي' فرقن جي شروعات ڪئي، جن گهڻا ئي مندر قائم ڪيا. منجهانئن هڪ باوا گرپت صاحب هو، جيڪو گرو نانڪ جي ٻارهين پيڙهيءَ ۾ پيونير هو. هن سنڌي سماج ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته سنڌي هندو سک شاسترن سان تمام گهڻو مانوس آهن. اڄ ڪالهه جي - ايم - سيد پارا سنڌي مسلمان اڳتوائڻ پڻ محسوس ڪن ٿا ته، سنڌين ۽ پنجابين لاءِ گرو نانڪ جون سکيائون فائدي مند ثابت ٿينديون.

مسلمان حڪومت مسلمانن سان ترجيحي سلوڪ ڪندي هئي. ايتري قدر جو وڏن هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ انصاف جي تور - ماپ جون تارزيون جدا هيون. پر انگريزي راڄ اچڻ

سان اهو طريقو ختم ٿيو. پنهي ڌرين کي هڪ جهڙا موقعا ملڻ سان، هندو تعليم ۽ واپار ۾ روايتي دلچسپيءَ جي ڪري مسلمانن کان اڳيرو ٿيڻ لڳا. جلد ئي اهي نوڪرين، ڌنڌن واپار ۽ ڪارخانن ۾ ترقي ڪرڻ لڳا ۽ مسلمان زمين ۽ دستڪاري ۽ پورهئي جي ڪم تائين محدود ٿي ويا. ايتري قدر جو جڏهن ورهاڱو ٿيو ۽ مهاجر سنڌ ۾ پهتا ته کين اهو فڪر هو تہ سنڌ ۾ پاڪستان ڪيئن قائم ٿي سگهندو. اهو چوڻ لڳا: "سنڌ جي حيدرآباد ۽ ڪراچي کان ته لکنؤ ۽ پٽنا ۾ مسلمان وڌيڪ آهن."

سنڌين جا هميشہ ڏيساور سان واپاري ناتا هئا. سنڌن چوڻ هو: "اُتم کيتي، وڌندڙ واپار، نيچ نوڪري ۽ پنڻ بيڪار." هزارين ورهيہ اڳ، 'پاڻي لوڪن" (Phoenicians) جي حيثيت سان انهن اوڀر - يونوچ سان واپار ڪيو هو ۽ اتي آباد پڻ ٿيا هئا. شاه لطيف جو خوبصورت 'سُر سامونڊي' لنڪا، جاوا ۽ چين جي ساليانی واپاري مهمن جي باري ۾ آهي. 1869ع ۾ سئيز واهہ جي کلڻ سان واپار جي واڌاري لاءِ هڪ حيرت انگيز در کلي پيو. سنڌ جي هنر ۽ ڪاريگريءَ جي ڪم جي شروعات ڪرڻ سان کين "سنڌ ورڪي" ڪوٺيو ويو، جن جلد ئي سوٽي ڪپڙي، قيمتي تحفن ۽ هيرن کي سموري رستن ۾ قطاري ڇڏيو.

جڏهن انگريزن سنڌ جون واڳون ورتيون تہ هندن وٽ زمين ذرو بہ نہ هئي. انگريزن رٽائرڊ عملدارن کي زمينون ڏنيون، جيڪي گهڻو ڪري هندو هئا. شاهوڪار ماڻهن بازار جي اگهہ سان زمينون خريد ڪرڻ شروع ڪيون. فضول خرچ مسلمان زميندارن پنهنجون زمينون هندو واڻين وٽ گروي رکڻ شروع ڪيون. گرويءَ جو رقمون واپس نہ ڪرڻ جي ڪوتاهي ڪري، انهن پنهنجون زمينن تان هٿ کنيو ۽ هندو انهن جا مالڪ بڻجي ويا. انگريزي راڄ جي هڪ صدي دوران، انهن

زمين جو لڳ ڀڳ 40 سيڪڙو حاصل ڪري ورتو. ڇيو وڃي ٿو ته وڏيڪ 20 سيڪڙو وٽن گروي پيل هيون. ڪن مسلم ليگي اڳواڻن ـ خاص ڪري سر عبدالله هارون ـ انهيءَ ڳالهه مان وڏو ڳالهوڙو بڻايو. عبدالله سائيڪلون مرمت ڪندڙ جي دڪان تي چار آنا ڏهاڙيءَ تي زندگيءَ جي شروعات ڪئي هئي ۽ ڪروڙپتي ٿيو. ڪيش آباديءَ جي 30 سيڪڙو هندن سان ساڙ هو، جيڪي 40 سيڪڙو زمين جا مالڪ ٿيا هئا. ڪيس آباديءَ جي 30 سيڪڙو هندن سان بنيادي ڪنياءُ ڏسڻ ۾ نه آيو، جن وٽ مسلمانن جي راڄ ۾ زمين جو ذرو به نه هو. گهڻن مسلمان زميندارن کي اها سڌ هئي ته مسلمان زميندارن نٿي چاهيو ته تعليم پکڙجي عام ٿئي، جو ڪين اهو ڊپ هو ته پڙهيل هارين جو ايندڙ نسل وڏيڪ حقن جي گهر ڪندو.

انهيءَ زمين جي مالڪيءَ جي تبديليءَ جا حقيقي ٻه سبب هئا: پهريون ته هندو، جيڪي صدين کان زمين لاءِ بکايل هئا، تن زمين لاءِ فطري انساني خواهش محسوس ڪئي ٿي ـ ۽ ٻيو نادار مسلماني عادتون، هندو ڏاهپ ۽ هوشياريءَ جي مقابلي ۾ هيون. مسلمان ۾ هوند کان وڏيڪ خرچ ڪرڻ جي عادت پيل هئي، جڏهن ته هندوءَ ۾ بچائڻ ۽ سيڙائڻ جو وڏيڪ لاڙو هو. مشهور چوڻي آهي ته جڏهن هندو وٽ ناڻو هوندو ته هو 'جاءِ مٿان جاءِ جوڙائيندو ۽ جڏهن مسلمان ناڻو ڪمائيندو ته 'جوءِ مٿان جوءِ' آڻيندو.

مسلمان روايتي طرح واپار ۾ پوئتي پيل آهن. مغلن ٿوڙي انگريزن ٻنهي، هندن کي واپار ۾ ڳيڙ ميجيو آهي. عزيز احمد جي 'مرزا نامه' ۾ 16 صديءَ جي مسلمان امير ـ شاهيءَ کي صلاح ڏني آهي ته "جيڪڏهن ڪيس اڌاري رقم جي ضرورت آهي ته هندو 'مهاجن' کان وٺي گهرجيس. جنهن کي مسلمان

مغل واپاري تي ترجيح ڏيڻ گھرجي، پوءِ چاهي ويـاج کـان سواءِ رقم اڌاري ڏيندو هجي. ڪيس ڪنهن مغل جي دوڪان تان خريداري ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ گھرجيس، نہ تہ انهيءَ جـي معنيٰ خـريد ڪيل شـيءِ جـي ڇوڻي قيمت ادا ڪرڻ ۽ وڏو نقصان سهڻ، ۽ آخر ۾ وچ بازار ۾ انهن دڪاندارن ڇوڻي لپاڙ پريل بڪ پڌڻ. ٻئي طرف، هڪ هندو مطمئن هوندو پوءِ چاهي هو وياج جي رقم گهٽ وٺندو هجي. هو ٿوري ڪنهن گهٽي برڪت ۾ يقين رکي، ڏورائتو ٿيندو."

رابرٽ ڪلائيو (Robert Clive) کي پڻ ساڳيو تجربو ٿيو. هو لکي ٿو: "اهي ٿلها هٽ ڪٽ مسلمان (Moor men) سرڪاري خزانو عيش آرام تي لٽائين ٿا. حقيقت ۾ منهنجي خيال ۾ رقم وصول ڪرڻ جو ڪم هندن (Gentoos/Gentiles) کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي سپرد نہ ڪرڻ گهرجي، جو اهي هميشہ پنهنجي ڪمائيءَ مان گهٽ خرچ ڪندا آهن ۽ ڪيڏي جڏهن بہ ڇنبو آهي تہ رقمن جي کوٽ ٽوٽ جو پورائو ڪري سگهندا آهن."

ڪن اڳواڻن مسلمانن جي معاملن کي سڌارڻ جي ڪوشش بہ ڪئي. جي- ايم- سيد ڪين شاديءَ جي تقريبن ۾ فضول خرچي ڪرڻ کان منع ڪئي. هـن ڪين شلوار ۽ پٽڪي جي ماپ 20 والن مان 3-4 والن تائين گهٽائڻ جـي صـلاح ڏني. ايتري قدر جو هن ڪين منٿ ڪئي تہ سال ۾ رڳو هڪ پيرو نہ وهنجن. سنڌ صوبائي مسلم ليگ جي صدر جي حيثيت سان هن مسلمانن لاءِ واپار ۾ جيءَ لڳائڻ جي باقاعدي مهم هلائي. پر انهيءَ ۾ ڊگهو عرصو درڪار ٿيندو. مولانا ابوالڪلام آزاد لکي ٿو: "رڳو چڱيءَ طرح بوٽ پالش ڪرڻ جو طريقو ڄاڻڻ لاءِ سموري ڄمار لڳي ويندي آهي."

پير حسام الدين راشدي مسلم سماج ۾ مذهبي پابندين ۽ لڇاڻن جي انتهائن تي ٽٽولي ڪئي آهي. هڪ پاسي هو ايڏي

سخت پردي جا پابند هئا جو ڪنهن حامله عورت کي، پڻ 'زناني' ۾ انهيءَ ڊپ کان وڃڻ جي اجازت نه هئي ته متان سندس پيٽ ۾ پٽ نه هجي، جيڪو پردي دار سونهن ڏسي نه وٺي. ٻئي پاسي عام طرح ڏسبو آهي ته ڪنهن موهيندڙ عورت کي ڏسندي، منجهانئن ڪيترائي هڪ هٿ سان مڇن کي وٽيندا ۽ نازيبا طريقي سان کنهندا رهندا آهن.

مسلم سماج جي پسماندگيءَ لاءِ وڏي ذميداري ملائن تي عائد ٿئي ٿي. منجهانئن گهڻا جيترو جاهل هئا ۽ اوترو ئي متعصب. مذهب جي ڄاڻ کانسواءِ، اهي گهڻو ڪري غير تڪراري مسئلي تي جدا ٿي ورهائجي ويا. هڪڙي حقي کي غير اسلامي چيو ته ٻئي 'ناس' کي اسلامي ڪوٺيو. اهي ٻي انتها دليلن ۾ الجهيل رهيا ته اڇي ٿيندڙ ڏاڙهي کي ڳاڙهو يا ڪارو رنگ هڻڻ اسلامي آهي يا نه. ٻين وري انهيءَ مسئلي تي دليل بازي ڪئي ته نماز جي وقت هٿ ٻڌل هئڻ گهرجن يا کليل ـ ۽ جيڪڏهن ٻڌل هجن ته اهي سُونٽيءَ کان مٿي هجن يا هيٺ. پروفيسر هوتچند گربخشاڻي 'شاهه جي رسالي' جي بهترين ترتيب ڏني آهي، جنهن کي اڄ تائين ڪلاسيڪي ڪري مڃيو وڃي ٿو. پر مولانا نظامانيءَ انهيءَ بنياد تي اهو رد ڪري ڇڏيو ته "گهڻن ديوتائن جو مڃيندڙ" (Polytheist) ڪوبه هندو ڪنهن به 'توحيد پسند' (Monotheist) مسلمان شاعر جي روح تائين پهچي نٿو سگهي!

گهڻن ملائن جي اها چِسائپ ۽ جاهليت آهي، جنهن سنڌ جي ٻن عظيم شاعرن، شاهه ۽ سچل کان ڪين صاف لفظن ۾ ڪوڙو چورايو. شاهه چوي ٿو: "ملان نه چئوس، اهي ويڪو مال آهن. موتي ڏيئي، هي ماس ـ ڏکر وٺن ٿا؛ کليل اکين سان هي ريتيءَ ۾ ٻُڏيون هڻن ٿا."

سچائي الله، ٻيي ڏنائون ڏوڙ ۾.

سچل وٽ اهڙن غير معقول ملائن جو هڪڙو ئي علاج هو: ”ڪٽ ملان جي ٽوڙهه“. جي ـ ايم ـ سيد هاڻي ملائن تي قانوني بندش وجهڻ جي صلاح ڏني آهي، جيڪي فرقيوارانه فساد ڦهلائين ٿا يا اهڙي سياست ۾ حصو وٺن ٿا.

هندن برطانوي دؤر ۾ ڊراماڻي ترقي ڪئي. شروع ۾ برهمڻن، واڻين ۽ ڪائستن جهڙين اوچ ذاتين هندو ڌرم ۾ رهيون ۽ رڳو زميندار، هاري، ڪاريگر ۽ سپاهي مسلمان ٿيا. تنهن ڪري اڳوڻو ذاتين جو فرق هاڻي عقيدن جي فرق سان ڳنڍيو ويو. نواڻ اچڻ سان، ذات پات جي فرق جي جاءِ تي طبقن جي فرق کي لاڳو ڪيو ويو. اها حقيقت آهي ته هندن جي ’اوچ ذاتين جو طبقو‘ شهرن ۾ آباد هو، جنهن رڳو فرق کي وڌايو ۽ ويڇي ۾ واڌ آئي. انهيءَ ڳاله، مسلمانن کي ورچائي وڌو. ملائن کي ڇڏيو، اهي چاڻي چم ڪان هندو ـ دشمن هئا، پر هڪ پيري کهڙي پڻ چئي ڏنو: ”اڄ ڪاله مسلمان عورتون هندن جي گهرن ۾ برتن صاف ڪن ٿيون. مون کي انهيءَ ڏينهن جو انتظار آهي، جڏهن هندو عورتون مسلمانن جي گهرن ۾ برتن صاف ڪنديون.“ پر جي ـ ايم ـ سيد مسلم ليگ ۾ پنهنجي تجربي ڪان پوءِ ـ جنهن کيس ڏکويو ۽ ڏاهو به بنايو ـ چيو: ”مسلمانن جي پس ماندگيءَ لاءِ هندن کي ڇو ڏوهه ڏجي؟ هر روز صبح جو جڏهن هندو ٻار پنهنجي اسڪول وڃي ٿو ته اڻ وهنتل مسلمان ٻار ڳنڍين گهٽين ۾ ٻلورن سان کيڏندي ڏسبو آهي.“ ايتري قدر جو هڪ پيزي سيد مشورو ڏنو ته سرڪاري نوڪريون رڳو عامان کي ڏيڻ گهرجن، هن کين ايڏو سنو سمجهيو.

وڏو وزير الله بخش يقينا قوم پرست هو، ته پيو وڏو وزير سر غلام حسين هدايت الله غير فرقي پرست هو. هو شڪارپور جي دلهني مل جو پٽ هو، جنهن هڪ پٺاڻ ڇوڪري حر بيبيءَ سان شادي ڪئي هئي. پنهي گڏجي آرام سان زندگي گذارڻ

ٿي چاهي، پر ڪوتاهه نظر هندو سماج کين گڏجي رهڻ نه ڏنو. تنهن ڪري اهي پٽي هردوار ڏانهن هليا ويا. ڪجهه وقت کان پوءِ، وطن جي ڇڪ کين واپس شڪارپور آندو. پر هندو سماج وري به کين چئن سان ويهڻ نه ڏنو. تنهن ڪري هندن جي طعنن کان بچڻ لاءِ دلهنو مل مسلمان ٿيو.

جيتوڻيڪ سر شاهنواز ڀٽي پنهنجو پاڻ کي 1947ع ۾ جهوناڳڙهه جي ديوان جي حيثيت سان گلارو ڪيو، جڏهن رياست پاڪستان سان شامل ٿيڻ جو اعلان ڪيو، پر هو سنڌ ۾ ڪڏهن به فرقي پرست نه رهيو ....
سر ڀٽو جي بيگم، جنهن 'زلفي' کي جنم ڏنو هو، پاڻ هندو هئي. مسلمان ٿيڻ کان اڳ سنڌس نالو لکان ٻائي هو. شيخ اياز جي ماءُ پڻ شڪارپور جي هندو شري يمتي دادن ٻائي هئي.

هندو ۽ مسلمان، شيعا ۽ سني امن ۾ رهندا هئا، سکر ضلعي کان ٻاهر فرقيوارانه فساد اڇاتل هو. سنڌي مسلمانن جهاد جو نعرو 'نعرهء تڪبير' 'الله اڪبر' رکيو خلافت تحريڪ کان پوءِ ٻڌو. 1943ع ۾ مياڻيءَ جي جنگ ۾ 'الله اڪبر' جو نعرو نه بلڪ بلوچي نعرو لڳو هو: "مرويسون مرويسون سنڌ نه ڏيسون." جهيڙو چڱي ڳالهه نه سمجهيو ويندو هو، جنهن لاءِ چوڻي مشهور هئي: "هاهڙ ڪجي، هوهڙ ڪجي، هو نه پڇي نه پاڻ پڇجي." ظلم ۽ ڏاڍ خلاف سنڌي رد عمل تشدد نه پر 'پونڊو' يا 'ٻجو' هوندو هو، جنهن سان گڏ 'نڪتيدار ڳار جو جملو به هوندو هو.

سنين جي شريعتي هدايتن جي برعڪس، سنڌ ۾ شيعا ۽ سني گڏجي 'حسن ۽ حسين جو ماتم ڪندا هئا ۽ 'ٻري جڳن نات جي رت' کان اتسهاهت ٿي، تعازيا ڪيندا هئا. اهي تعازيا تيار ڪرڻ جو ڪم وڏي محبت جو هوندو هو. انهن کي پاڻيءَ ۾ لوڙهيو يا دفن نه ڪيو ويندو هو، بلڪ سڄي

سجاوت مٿانئن لاهي ڇڏيندي هئي ۽ هر سال آهي نئين سر سينگاريا ويندا هئا. هندو تعازين تي ناريل ۽ پتاشا پيٽ چاڙهيندا هئا. محرم هڪ اهڙو ڏس جهڙو موقعو هوندو هو، جنهن جو هندو تـوڙي مسلمان انتظار ڪندا هئا، جيئن هـاڻـي اسان 'ريپبلڪ ڊي تڻپلو' جو ڪندا آهيون.

زندگيءَ جي هم آهنگ فيلسوفاڻي رويي جو هڪ عجوبو ڪراچي گوديءَ - ڪياماڙيءَ تي رام دلاري هوندو هو. هو پڳل هڏي جوڙڻ جو ايڏو ماهر هوندو هو، جو ڪراچيءَ جو سول سرجن ڪرنل جانسن پنهنجي پٽ کي وٽس وٺي ويو، جنهن جون ٽي هڏيون ڀڳل هيون. رام دلاري في نه ورتي ۽ غريب توڙي شاهوڪار کي سختيءَ سان نمبروار ڏٺائين. جڏهن پن مهينن ۾ جانسن جو پٽ ڇاڪ ٿيو ته حيرت زده ڊاڪٽر رام دلاري کي اسپتال ۾ 150 رپين تي نوڪريءَ جي آڇ ڪئي. پر رام دلاري ماهوار 30 رپين تي گوديءَ تي چوڪيدار تي رهڻ کي ترجيح ڏني.

هڪ ڏينهن پير علي محمد راشديءَ پاڻ سان نواب شاهه جي راءِ بهادر هوتچند کي رام دلاري وٽ هڏي چاڙهائڻ لاءِ وٺي ويو. جڏهن راءِ بهادر جو وارو آيو ته رام دلاري سندس پڳل هڏي چاڙهي. ۽ ٽڏهوڪي هڙتڪيل مسلم ليگي راشديءَ کي سجاڻائين. رام دلاري ڏانهس ڏٺو ۽ چيائين: ”پٽ، توهان خوش گذاريندين، جيڪڏهن، هميشه اهو ياد رکندين ته زندگي پاڻيءَ ۾ هڪ پني ٽڪر مثل آهي. اها بس ختم ٿي ويندي - اڄ نه ته سڀاڻي.“ ظاهر آهي ته انهيءَ ڳالهه راشديءَ کي ڏاڍو احساس ڏياريو ۽ هن اها ڳالهه پنهنجي يادگيرين ۾ لکي آهي.

طوفان جون مهربانيون ٿيون، جنهن هندستان کي لوڏي ڇڏيو ۽ سنڌ پاڪستان جو حصو بڻجي وئي. مڪاني هندو سنڌ ڇڏي ويا. پر اطميناني جي ڳالهه آهي ته سڀني ڳالهين کي مدنظر

رکندي احساس او کا نه ٿيا. گهڻن سنڌي شرنارٿين ياد گيري طور پاڻ سان "سنڌو جل" ۽ ڍيا ڪجهه مٽي آندي. مشهور سنڌي صحافي پير حسام الدين راشدي لکي ٿو: "حقيقت ۾ اهي هندو ئي هئا، جن سنڌ جي تعمير ڪئي. انهن ڪيس سينگاريو. انهن دنيا جي چئني ڪُنڊن مان دولت آڻي سنڌ کي شاهوڪار ڪيو. پر اڄ اسان انهيءَ جي سار سنڀال به نٿا لهي سگهون." هو اڳتي لکي ٿو: "سنڌ جا اصلوڪا ڏٺي هندو آهن. وڏن تعليم، نوڪريون، واپار ۽ زمين هئي." هو سمجهي ٿو ته هندن مسلمانن جي مددگار وڏي ڀاءُ جي حيثيت سان ڪردار ادا نه ڪرڻ جي غلطي ڪئي. هو درست ٿي سگهي ٿو ته هندن کي مسلمانن لاءِ گهڻو ڪجهه ڪرڻ گهرجي ها. پر هندن جي قائم ڪيل اسڪولن، اسپتالن ۽ ٻين ادارن جا دروازا مسلمانن لاءِ به کليل هئا. ٻئي طرف ذولتمند مسلمان زميندارن ڪنهن لاءِ به- هندو ٿوري مسلمانن لاءِ ڪجهه به نه ڪيو.

جي- ايم- سيد کي سنڌي هندن خلاف ٻه شڪايتون آهن: انهن هميشه آل انڊيا جي مفادن ۾ سوچيو، انهن سنڌيءَ ۾ ڪيترائي سنسڪرت لفظ داخل ڪيا، ۽ انهن سنڌي مسلمان کي چٽر مان چٽ ڪوٺيو.

سيد بلڪل درست آهي- ۽ غلط پڻ. سيني سنڌين آل انڊيا جي مفادن ۾ سوچيو چاهي اهي هندو هئا يا مسلمان. اهو درست آهي ته ڪن ٻي صف جي هندو ليکڪن سنڌيءَ ۾ سنسڪرت لفظ استعمال ڪيا. پر انهيءَ ٻوليءَ ۾، جيڪا اڳ ۾ ئي 70 سيڪڙو سنسڪرت هئي، ٻه سيڪڙو سنسڪرت جا وڌيڪ لفظ داخل ڪرڻ ڪو گناهه نه هو. ٻئي طرف صف اول جي مسلمان ليکڪن سنڌيءَ کي وڌيڪ فارسي ۽ عربي لفظن سان ڳؤرو ڪيو، جيڪو اسان جي مٺي زبان جي برداشت کان ٻاهر هو. جيتري قدر سيني مسلمانن لاءِ- جنهن ۾ سر غلام حسين به شامل آهي- لفظ 'چٽ' استعمال ڪرڻ جو تعلق آهي، ته اهو

بيشڪ افسوس لائق آهي، مزي جي ڳالهہ اها تہ اصل ۾ اهي بلوچ هئا- جيڪي پاڻ اڻ پڙهيل هئا- جن سنڌي مسلمانن کي 'ڄٽ' يعني اڻ پڙهيل ڪوٺيو. هندو پار ڪي بہ، جيڪو پڙهڻ ۾ ڏڏ هوندو هو، چئبو هو: "تون ڄٽ آهين ڇا؟"

اهڙي ريت ڏسبو تہ سنڌي سماج جي هندو ۽ مسلمانن جي طبقن جي ناتن وچ ۾ تعليمي ۽ اقتصادي فرق هئڻ جي باوجود، تلخي نہ هئي. مسلمانن پراڻن ديوتائن کي نون پيرن ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. ڪيترن ئي هندن مسلمانن جي درگاهن تي حاضريون ڏنيون، جن موٽ ۾ صبح شام دهل ۽ نغارا وڄائي هندوءَ طريقو اختيار ڪيو هو. عام مسلمانن پنهنجي لاءِ ڪنڀو، ڪوڙو، منو، ٻچو، وريو، سومر، انب-نالا ڇونڊيا ۽ عرب نالا نہ رکيائون. مسلمانن ساڳيا پراڻا ڏاڻيٽ جاري رکيا، جن جهڙا موڻن جي دڙي ۾ مليا آهن.

ٻارن جا جنم ڏينهن ملهايا ويندا هئا. هندن جي 'منڊڻ' وانگر مسلمان 'عقيقو' ڪندا هئا. اٺن ورهين جي ڄمار ۾، جڏهن عام هندو 'جڻيو' پائيندو هو تہ مسلمان ڇوڪري جو 'طهر' ڪيو ويندو هو ۽ کيس پائڻ لاءِ زعفراني رنگ جي لنگي ڏني ويندي هئي. شاديءَ جا ڳجهچ ساڳيا ڏيٽ سنڌيءَ ۾ هوندا هئا. هندو گهوٽ پنهنجي مردانگيءَ جو ثبوت ناريل ڀڃڻ سان ڏيندو هو تہ مسلمان جو گهوٽ ٺڪر جي ديڪڙي ڀڃڻ سان ڏيندو هو. هندو جوڙي وانگر مسلمان جوڙي جا مٿا ملائي لائئون ڏيبيون هيون. ٻنهي فرقن ۾، ويجهائپ ۽ محبت پيدا ڪرڻ لاءِ گهوٽ ۽ ڪنوار ٻرن جا پڪ پري ست پيرا هڪ ٻئي کي ڏيندا هئا. مسلمانن جو اهو عقيدو هو تہ آڳاٽي رواج موجب جيڪي شاديون صبح ٿيڻ کان اڳ، ڀيچ پنيءَ جو ٿينديون، اهي وڌيڪ ڪامياب ٿينديون. شاديءَ جا رسوماتي رانديڪا، هندن ٽوڙي مسلمانن وٽ 'ڏيو' ڇيا ويندا هئا. ٻنهي وٽ شاديءَ کان پوءِ، ستاوڙي تي گهوٽيتن ۽ ڪنواريتن جي دعوت ٿيندي هئي.

'تاريخ طاهري' گهڻو اڳي آهه پري: "وڏن هر مهيني ڪيترين ڏڻن ۽ عيدون ٿين ٿيون." ايتري قدر جو هر مهيني جو پهريون سومر ۽ پهريون جمعو ڏڻ ۾ تبديل ٿي ويندا هئا. جيڪي ميلي ۽ دعوت سان معموز هوندا هئا.

عام حالت ۾ سنڌي مسلمان ڳائو گوشت نه کائيندا هئا؛ ۽ نه وري هندو سوئر جو گوشت. جڏهن راشدي - پاڳارن سکر ۾ ڪوٽ ڏوٽ ۾ هوندا هئا - جيئن عـام طرح هوندا هئا - پنهنجي ماني 'لنگر' تان حاصل ڪندا هئا. هو لکن ٿا ته انهيءَ ماني ۾ دال، پوري، حلوو، ڪچڙي، آچار، پاپڙ، بصر ۽ 'ڪڻاهه پرساد' هوندو هو.

اهي ڀاهريان اتحاد ته اهم هئا ئي، پر سڀ کان اهم سنڌن فلسفي جي ايڪتا هئي. هندن پنهنجي پالڻهار کي هر شيءِ ۾ ڏٺو ٿي. سنڌ جي صوفي شاعر - سنتن سان به ساڳي ڳالهه هئي. اهي سڀ 'وجودي' هئا، جن 'خالق' ۽ سندس 'مخلوق' جي وچ ۾ فرق نٿي ڇاتو. پر 'شهوددين' ائين نٿي ڏٺو. وڏن 'خالق' ۽ سندس 'مخلوق' جي وچ ۾ - ۽ ديوتا ۽ ديوتا جي وچ ۾ ۽ 'ماڻهو' ۽ 'ماڻهو' جي وچ ۾ فرق هو.

اڌمري شمل جـي لفظن ۾: "سنڌ ۾ هندو ڌرم ۽ اسلام جي وچ ۾ ڌار ڪانه طور ڪي سرحدون بند نه هيون. انهيءَ قريبي ناتي جو هڪ ڪلاسيڪي مثال شاهه عبداللطيف جو 'سر رامڪلي' آهي، جنهن ۾ هي صوفي قرآن ۽ حديث مان ورتل معنيٰ ۾ جوڳين کي ساراهي ٿو. سچل سرمست ۽ سندس مريد 'خالص وجود جي ايڪتا' کي ڳائڻ کان نه هٻڪيا آهن، جيڪو پنهنجو پاڻ کي اڄهو ابو حنيفه ۾، اڄهو هنومان ۾، اڄهو ويدن ۾، اڄهو قرآن ۾ ظاهر ڪري ٿو."

اسلامي 'لاالله الا الله' (جنهن جي معنيٰ آهي ته الله کان سواءِ ٻيو ڪو به الله ناهي)، جي نئين سر تعبير ڪندي شاعر شاهه عبدالڪريم چيو هو: "جيڪو وڪرو ڪندڙ، خريدار ۽

وکر کي ساڳي شيءِ سمجهي ٿو، اهوڏي انهيءَ جي معنيٰ سمجهندو.“
شاهه لطيف چيو:

ايڪ قصر ڪٹس ڪوڙين گهڙ کيون،
جيڏانهن ڪريان پرک تيڏانهن سيڄڻ سامهون.

انهيءَ ۾ ڪو شڪ ناهي ته هندو مسلم تعلقات جيئن ٻين صوبن ۾ خراب هئا، تيئن سنڌ ۾ نه هئا، اڄا تائين سنڌي هندو سنڌ کي آلين اکين سان ياد ڪندا آهن— ۽ سنڌي مسلمان وري هندن کي ڏاڍي آڪير مان سنڀاريندا آهن. پير حسام الدين ڏک مان چوي ٿو: ”سکر هليو ويو، ساکرو پڻ هليا ويا، اسان جا هم وطن هليا ويا، سندن گهرن تي هاڻي ڌارين جو قبضو آهي.“

سنڌ جو شيخ اياز چوي ٿو:

شاعر دريا آهي
جنهن جي ڪناري تي
مون ڏٺيون آهن
سرسوتي ۽ مهاڪالي
ٻئي گڏجي
چنڊ جي چانڊاڻ ۾ رهيون هيون
اهي ٻئي گڏجي آيون آهن
ڏکهي عرصي کان پوءِ
بيشڪ اڄ جنم وٺندو
هڪ مها ڪوي!

بيشڪ مها ڪوي جنم وٺي چڪو آهي. اها سنڌ جي جواني آهي ۽ انهيءَ جي شاعري آهي. ’جيئي سنڌ! جئه سنڌو ديس!‘.

19

شاهه، سچل ۽ سامي

ٻولي ۽ ادب سماج جي زندگي ۽ روح هوندا آهن. سنڌي ٻولي ۽ ادب، سنڌي زندگي ۽ فڪر جي گوناگونيت ۽ معيار جو عڪس آهن. سنڌي مڇيءَ جي مختلف قسمن لاءِ 125 نالا آهن. حيدرآباد کان سمنڊ تائين، سؤ ميلن کان به گهٽ مفاصلي ۾ سنڌوءَ جا درجن کن نالا آهن — ساهڙو، سيتاڻ، موگرا، پوپٽ، باڊو ۽ حجامڙو — جيڪي سنڌس گهڻو ٻوراني هجڻ جو ڏس ڏين ٿا. اٺ کي ڪيترن ئي نالن سان سڏيو ويندو آهي، جيڪي سندس چهار، رنگ، بدني بيهڪ ۽ ڪردار ٻڌائيندا آهن.

سنڌي ٻوليءَ جا ست نمونا (لهجا) آهن — سرو (اتر) وچولو، لاڙ (ڏکڻ)، ٿريلي (ٿر)، لاسي (لس ٻيلو)، ڪڇڪي (ڪڇ) ۽ ڍاٽڪي (سنڌي — راجستاني).

سنڌي گهڻو ڪري عربي لپيءَ ۾ لکي ويندي آهي. انهيءَ حقيقت مان ڪي ماڻهو اهو تاثر وٺن ٿا ته سنڌي ٻولي فارسي — عربي (Persio - Arabic) ٻولي آهي. پر اهڙي ڪا ڳالهه ناهي. سنڌيءَ جا ستر سيڪڙو کان به وڌيڪ لفظ سنسڪرت مان ورتل آهن. 'ماڻهو' جهڙي سنڌي لفظ جي آواز جي خصوصيت سنسڪرت جي لفظ 'منش' مان ورتل آهي. اڻويهين صديءَ جي وچ واري دور وارن انگريز محققن سنڌي ٻولي ۽ ادب جي ساراهه جا ڍڪ ڀريا آهن. پروفيسر ارنيسٽ ٽرمپ پنهنجي،

Sindhi Alphabet and Grammer (1812). يادگار ڪتاب
۾ لکيو آهي: ”سنڌي سنسڪرت مان نڪتل نج ٻولي آهي،
جيڪا اُتر هندستان جي ڏيهي ٻولين جي ڀيٽ ۾ ڌارين عنصرن
کان گهڻو آزاد آهي.“

گريئرسن (Grierson) انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪري
ٿو ۽ چوي ٿو: ”سنڌيءَ کان اڳ ’اپڀرنش پراڪرت‘ ٻولي
رائج هئي، جنهن کي ’وراچڊ‘ چئبو هو.“

جان بيمس (John Beams) لکي ٿو: ”اها هڪ اڻ گهڙيل
زبان آهي- جنهن جا پنهنجا ڪنڊاوان رستا آهن، پر انهيءَ جي
باري ۾ منهنجي ذهن ۾ جهنگلي ڳالهه جي سونهن جو ڪجهه
قدر حصو اڳيو پيو آهي .... منجهس پنجاب ۽ سنڌ جي
ڪٽڪ جي اٽي ۽ جهوپڙيءَ مان نڪرندڙ دونهين جو واس
آهي. اها ٻولي هندستان جي اوپر وارين تنگدل ۽ غلامي وارين
ٻولين جي ڀيٽ ۾ بيحد گهڻو فطري ۽ من موهيندڙ آهي.“

رچرڊ برٽن 1851ع جي موٽ ۾ لکيو هو: ”جيتري قدر
سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جو تعلق آهي ته اهو سولائيءَ سان چئي
سگهجي ٿو ته سنڌ جون واڳون سنڀالڻ مهل ڪنهن به ڏيهي
ٻوليءَ ۾ ايڏو گهڻو ۽ ٿورين ٻولين ۾ به، لکيت ۾ مواد
موجود نه هو.“

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ (Capt. George Stack) لکي
ٿو: ”مونکي هيستائين انگريزي زبان تي دنيا جي وڏيڪ خوبصورت
۽ تمام وڏي هئڻ جي حيثيت سان فخر هو، پر اها منهنجي
اجائي سوچ ثابت ٿي، جڏهن مان سنڌي سکيس ته مون کي
پتا ورلي فعل مليا، جيڪي سنڌي خوبصورتين کي گهڻين
هندستاني ٻولين کان جدا ڪن ٿا.“

هارورڊ يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ۽ ٻولين جي ماهر،
ڊاڪٽر اينمري شمل (Dr. Annemarie Schimmel) لکي

لکي ٿي: ”جيئن ته سنڌيءَ جو هر لفظ حرف علت تي ختم ٿئي ٿو، تنهن ڪري ان جو آواز مٺو آهي.“

اڄ ڪالهہ سنڌ ۾ سنڌي عربي - لپيءَ ۾ لکي وڃي ٿي. هندستان ۾ ديوناگري پڻ استعمال ٿئي ٿي. سنڌيءَ جي اصلوڪي لپي ڪهڙي هئي؟ بلڪ عربن جي فتح کان 300 ورهيہ پوءِ، محمود غزنويءَ جي دؤر ۾ مشهور تاريخدان البيروني ڏي لپيون استعمال ٿينديون ڏنيون - ارڌ ناگري، سئنڌو ۽ مالواري، جيڪي ديوناگريءَ جون مختلف صورتون هيون.

جڏهن انگريز آيا ته انهن پنڊتن کي سنڌي، ديوناگريءَ ۾ لکندي ڏٺو. واپاري - جن ۾ خوجا ۽ ميمڻ به اچي وڃن ٿا - ’موڙا‘ يا ’واڻڪا‘ خط استعمال ڪندا هئا، جن ۾ حرف علت نہ هئا. هندو عورتون ’گرمکي‘ استعمال ڪنديون هيون ۽ سرڪاري ملازم هڪ قسم جي عربي لپي استعمال ڪندا هئا.

برطانوي محقق سنڌي ٻوليءَ کي سنسڪرت مان نڪتل ڄاڻو ۽ ڄياڻون ته انهيءَ لاءِ ديوناگري لپي درست ٿيندي. 1849ع ۾ انهن انگريزي - سنڌي ڊڪشنري ديوناگريءَ ۾ تيار ڪئي. هڪ سال کان پوءِ، انهن بائيبل جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪيو، جيڪو به ديوناگري لپيءَ ۾ هو. سرڪاري ملازمن جن مان گهڻا هندو هئا، بيوقوفي وچان عربي لپيءَ کي نوازيو، جو انهن ديوناگري نئي ڄاتي ۽ ڪين نئين سر سکڻي ٿي پيئي. (انهيءَ ساڳئي سبب ڪري، وڌيڪ کان پوءِ، بمبئي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي استادن عربي لپيءَ ۾ سنڌي ٻولي سيکارڻ لاءِ زور ڪيو، جنهن ڪري سرڪار سنڌيءَ لاءِ ٻنهي لپين جي اجازت ڏني.) عربي لپيءَ جي حامي ڪئپٽن برٽن ۽ ديوناگريءَ جي حامي ڪئپٽن اسٽئڪ سان هڪ وڏو بحث ڇڙي پيو. سنڌ جي سنڌ ڪمشنر سر بارٽل فريئر (Sir Bartel Frere) برٽش ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس کي رجوع ڪيو،

جنهن عربي لپيءَ جي حق ۾ انهيءَ بنياد تي فيصلو ڏنو ته مسلمانڪا نالا ديوناگريءَ ۾ نٿا لکي سگهجن. جيئن ته عربي لپي سنڌي آوازن جو اظهار نٿي ڪري سگهي، انهيءَ مقصد لاءِ هڪ رٿا جوڙي ويئي. نتيجي ۾ اڄ سنڌي لپيءَ ۾ نه رڳو سيئي پنهنجا آواز آهن، پر عربيءَ جا چارئي، ذ - ز - ض - ظ، اکر پڻ موجود آهن، جيتوڻيڪ اها 'عربي' سڏجي ٿي، پر ڪو به عرب اها پڙهي نه سگهندو. گاندي محسوس ڪيو ته مسلمانن ۽ هندن کي ورهائڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ کي عربي لپي ڏني ويئي هئي.

300 ق - م ۾ 'مهاڀارت' جو سنڌي ترجمو موجود هو. 346ع ۾ ڪشن راجا، واسديو - ستين سنڌيءَ جي سموري شاعريءَ ناهڻ جو حڪم ڏنو هو. پر اڄ انهن مان ڪا به شيءِ موجود ناهي. عربن سنڌ تي عربي مڙهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ناڪام ٿيا. انهن جي ڏاهن مقامي ٻولين ۾ ماڻهن لاءِ گهڻي ڪشش سان گڏ پيا ٻه ڳڻ ڏٺا. انهيءَ ڪري مولانا جلال الدين رومي (وفات 1273ع) پنهنجي 'مثنوي' ۾ لکيو :

هنديان را اصطلاح هند مدح،
سنڌيان را اصطلاح سنڌ مدح.

سنڌي جيڪا اڄ ڪالهه اسين سمجهون ٿا، لڳ ڀڳ اٺ سؤ سال پراڻي آهي. پر سڀ کان آڳاٽيون سنڌي لکڻيون رڳو ڇهه سؤ سال پراڻيون آهن. اهي ستن فقيرن جون چيل ست ڳجهارتون (ماموئي) آهن. منجهائن ٻن مشهور ڳجهارتن قنڌار جي طرفان جوکي جو چڙهڻ ڏنو ۽ سنڌوءَ جي اوير طرف وهڪرو متاثر جي دعا ڪئي.

لڳ ڀڳ ساڳئي زماني ۾ اسماعيلي خوجن جون مذهبي لکڻيون متعارف ٿيون، جيڪي 'گنان' جي نالي سان ڄاتيون وينديون هيون. انهن عام ماڻهن سان مذهبي گفتگو لاءِ مقامي ٻوليءَ جو سهارو ورتو. سنڌ ن لکڻي ۽ اصطلاحن جو نمونو

گهڻو ڪري سمورو هندواڻو هو. ماڻهن کي صبح جو سوير اٿي ۽ عبادت ڪرڻ لاءِ، ڳنان ۾ چيل آهي: ”جاڳو جاڳو پائيڙال، ريڻ وهائي“ – ”نہ تہ حورون اوهان سان هٿ، هٿ ۾ نہ ملائينديون.“

اهو مشهور آهي تہ ٻيا سنڌي شاعر شيخ فريد ۽ خواجہ نظام الدين اوليا جي درٻارن ۾ ’سنڌي ڪافي‘ ڳائيندا هئا ۽ البت پُشت بہ پُشت ٻيون ڪيتريون ئي ڪافيون ڳايون وينديون هيون – ۽ تخليق جي عمل ۾ هونديون هيون.

سينيءَ ۾ اهم شاعر، ٻڪر جو عالم ۽ مدبر، قاضي قادن (وفات 1551ع) هو. سنڌس گهڻا بيت ورهاڱي کان پوءِ، هرياڻا جي پواني ضلعي جي رانيلا ڳوٺ ۾ ڀڳت هري داس جي مٺ مان مليا آهن. اهي ديوناگري ۾ اتاريل هئا. هو چوي ٿو:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪي ڪين پڙهيام،
سو ڏيهہ ئي ڪو ٻيو، جان ئي ٻرين لڌام.

هو هڪ ٻئي بيت ۾ چوي ٿو:

جوڳي جاڳايوس، سٽو هئس ننڊ ۾.

قاضي قادن هرياڻا جي هندو سنت دادو ديال کي متاثر ڪيو، جنهن خود سنڌيءَ ۾ شاعري رچي آهي.

ان کان پوءِ ٻيو سنت – ڪوي شاهہ عبدالڪريم (1536–1623ع) هو. سنڌس مرشد ٻهار جو سلطان ابراهيم هو، جيڪو جنگ ۾ انساني قتل کان ايڏو بددل ٿيو جو دنيا ڪري، سنڌ ۾ اچي نڪتو. جڏهن هن پنهنجي مريد شاهہ ڪريم کي جتيءَ جو جوڙو ڏنو تہ هن اهو پيرن ۾ پائڻ جي بدران، مٿي ۾ پائڻ لاءِ انهيءَ مان ٽئين سر ڏوپي ٺهرائي. شاهہ ڪريم هڪ سادو سودو هاري هو، پر خدا جو ٻانهو هو. هڪ ڀيري جڏهن سنڌس ياءُ ڪيس وجد ۾ اچي نچندي ڏٺو تہ ڪيس چماٽ هڻي ڪڍيائين ۽ گهليندو پنهنجي ماءُ وٽ وٺي ويو. ماڻس پنهنجي وڏي پٽ کي تنبيهہ ڪئي ۽ چيائين تہ سنڌس ياءُ الله وارو شخص آهي. هڪ ڀيري هڪ دوست کانئس پڇيو تہ هو ڪيئن ڪندي، خدا کي ڪيئن ٿو ياد ڪري. تنهن تي عبدالڪريم کيس سمجهائيندي چيو تہ ”جڏهن ڪا عورت پنهنجي مٿي تي دلو کڻندي آهي تہ هوءَ هلي ڀا ڳالهائي

نہ سگهندي آهي ڇا؟" هن اڳتي چيو: "خدا توکي تنهنجي دل کان ٻہ ويجهو آهي. وڇوڙو ۽ ميلاپ، ٻئي ساڳي ڳالهہ آهن." شاهہ ڪريم جا رڳو 93 بيت اسان کي مليا آهن. هو ايڏو سنڌي هو، جو هن رڳو 8 فارسي ۽ 30 عربيءَ جا بنيادي لفظ استعمال ڪيا آهن. پر شاهہ ڪريم جو سڀ کان وڏو تحفو سنڌس پڙپوٽو، شاهہ لطيف ڀٽائي هو.

شاهہ لطيف (1689ـ1752ع) نہ رڳو سنڌ جو سڀ کان وڏو شاعر هو، پر تاريخ ۾ گهٽ کري سڀ کان وڏو سنڌي هو. شاعر جي حيثيت سان هو بين الاقوامي سطح جو شاعر هو. سندس شاعري ٻئي سموري سنڌي ادب جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ قيمتي آهي. هو نہ رڳو هڪ عظيم شاعر هو، پر هو هڪ وڏو سنت، هڪ وڏو قوم پرست ۽ وڏو انسان پرست هو ۽ ڇهنڊڙيءَ تي چرچائي بہ ٿي ويندو هو.

هڪ فرينچ، جڏهن 'هيملٽ' ڏٺو تہ چيائين ناٽڪ تہ سٺو هو، پر ناٽڪڪار تمام گهڻيون چوڻيون استعمال ڪيون آهن. ڪيس خبر نہ هئي تہ 'چوڻيون' خود 'هيملٽ' جون ئي هيون، جيڪي ناٽڪڪار گهڙيون هيون. شاهہ لطيف سان پڻ ساڳي ڳالهہ هئي. ڪيتريون ئي چوڻيون، جيڪي سنڌيءَ ۾ عام آهن، شاهہ جون رچيل آهن.

هو سيد هو، جنهن هنگلاج کان دوارڪا جا ياڪ استان پيتڻ ۾ ٽي سال لڳايا هئا. محرم کي ڇڏي، جنهن دوران هو ڪارو ويس ڪندو هو، باقي سمورو وقت ڪيس گيڙو ڪپڙا پاتل هوندا هئا. شريعت تي عمل ڪندڙ مسلمانن جي ناراضگي جي باوجود، دهليءَ جا بہ ڳائڻا، اتل ۽ چنچل سندس محفل جا سازيندا هوندا هئا.

سندس شاعريءَ جو وڏو حصو 'وائي' جي صورت ۾ محبوب جي حاصلات جي ڳولا جو اظهار آهي. اسلامي روايت ۾ عاشق ۽ معشوق ٻئي مرد آهن، پر شاهہ هندستاني روايت

جي پيروي ڪئي، جنهن ۾ عاشق عورت آهي. شاهه جون گهڻيون سورميون، سورمن جي پيٽ ۾ هيٺين طبقي سان وابسته آهن- پر وڏيڪ روشن آهن. سندس سُر 'ڪيڏاري' حسن ۽ حسين جي شهادت کي ساراهيو آهي:

حسن مير حسين کي، رنو ٿــن ڏولن،
گهر ماڙهين، جهنگ مروئين، آپن فلڪن،
پکين پــاڻ پڇاڙيو، تـــه لڏيو هوت وڃن،
الا! شهزادن، سوپون ڏئين سچا ڏڻـــي!

'سُر ساموندي' ۾ شاهه سنڌ جي واپاري روايتن کي امر ڪري ڇڏيو آهي.

ڏئي ڏياري، ساموندين سڙهه سنباهيا،
وجهيو ور ونجهه کي، روئي وڻجاري،
ماريندءِ ماري! پرهه سُور پرين جاء

پر پوءِ هو ان کي روحاني ڦيرو ڏئي چوي ٿو: "تون ڏيئي (مالڪ) جي پوڄا ڪر، جو ڪڏهن لعل ۽ موتي حاصل ڪرڻ چاهين ٿي . . . جن سمنڊ کي پوڄيو، انهن جي من جون مرادون پوريون ٿينديون."

'سُر رام ڪلي' جو گين کي ارپيل سُر آهي. "اهي پاڻ سان ڪجهه ڪين کڻن، يقينا پنهنجو پاڻ (خودي) به نه.... انهن پنهنجون دليون رام سان ٻڌي ڇڏيون آهن- انهن لاءِ خوشي ۽ ڏک ساڳي ڳالهه آهن. هو ڳوڙهن ۽ رت سان پريل پنهنجي آرتي پيش ڪن ٿا.... جيڪڏهن تون جوڳي ٿيڻ چاهين ٿو ته مرشد جي پيروي ڪر، سڀ خواهشون وساري ڇڏ ۽ هنگلاج ڏانهن هليو هل. جوڳي آڳاتي سڌ کي موت ڏيندا آهن، جيڪا اسلام کان به اڳ ڏنو ويو هو: انهن گور کنات سان هڪ ٿيڻ لاءِ سڀ ڪجهه تياڳي ڇڏيو آهي."

خود هڪ جوڳيءَ جي حيثيت سان، شاهه دنيا کي هڪ نظر سان ڏسي ٿو: "ڏک سکن جي سونهن، گهوريان

سڪ ڏکن ريءَ."

شاهه جي اکيان رسمي هندو ۽ مسلمان هجڻ ڪا معنيٰ نٿو رکي. هو منافق مسلمان کي چوي ٿو: "رڳو ڪلمو چوڻ ۾ ايمان ناهي. دل ۾ ڪينو آهي ته توڻ شيطان آهين، مسلمان ناهين." ساڳي طرح هو هندو منافقن کي چوي ٿو: "پاڻ کي هندو نه چواءِ: تون جڻيي جي لائق ناهين. تلڪ رڳو انهن کي جڳائي، جيڪي پنهنجي مالڪ سان سچا آهن." هو چوي ٿو:

روزا ۽ نمازون اي پڻ چڱو ڪم،
اوُ ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي پرين کي.

هڪ ٻيري هن هڪ واڻيي کي زوري مسلمان ٿيڻ کان بچايو، جيڪو رحم جوڳي نموني رڙيون ڪري رهيو هو.

سنڌ ۾ مينهن ايڏو چڱو پوندو آهي، جو شاهه "سُر سارنگ" ۾ هر هر ڏٿي — در پاڏائي ٿو:

وسڻ اکڙين جڻن، جي هوند سکئين مينهن!
ته هوند راتو ڏينهن، بس بوندينئون ڪرين.

جڏهن مينهن پوندو آهي ته اهو خود ۾ هڪ آنند آهي.

اڱڻ تازي، ٻهر ڪنڍيون، پکا پٽ سنهن،
سرهي سيج پاسي پرين، مر پيا مينهن وسن،
اسان ۽ پرين، شال هون برابر ڏينهڙا.

ٻئي بيت ۾ شاهه استنبول، مغرب، چين، سمرقند، ڪابل، قنڌار، دهلي، دکن، جيسلمير، بيڪانير ۽ گرنار ۾، پر سڀ کان وڌيڪ سنڌ تي مينهن وسڻ جون دعائون ڪري ٿو:

"سائينم! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سُڪار".

هتي هو سنڌ جو قومي شاعر آهي، جيڪو سموري دنيا جو خير ٿو گهري. هو درست آهي، جڏهن چوي ٿو:

جي تو بيت ڀانيا، سي آيتون آهين
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي.

هتي هو هن دؤر جو رشي آهي.

سنڌ جو ٻيو امر شاعر عبدالوهاب (1739 ـ 1829) هو، جيڪو 'سچل سرمست' جي نالي سان چاتو ويندو آهي. سندس جنم خيرپور جي ڀرسان 'درازن' ۾ ٿيو هو ۽ سموري ڄمار اتي گذاريائين. هو فارسي ۽ عربيءَ جو وڏو عالم به هو، جنهن فارسيءَ ۾ گهڻي شاعري ڪئي ۽ پوءِ سرمست صوفي بڻجي ويو. هو ويشنو هو ۽ گهڻو ڪري دال ۽ ڏهي تي گذارو ڪندو هو. وٽس شريعت ۽ مذهبي رسمن جي ڪا اهميت نه هئي. دهل جي وڄت ۽ تار جي ڇيڙ تي سندس روحُ روحُ آيا تي ويندا هئا ۽ هو نچڻ لڳندو هو. سري رام ڪرشن وانگر. شاعر بيدل، جنهن کيس ڏٺو هو، پوءِ لکيو اٿس: "درازن ۾ محبت جو منفرد منظر هو. سچل منصور وانگر هو: هو عشق جو اوتار هو."

جيتوڻيڪ انگريزن جي سنڌ جي فتح ڪجهه ڏهاڪا پري هئي، پر سچل اها تباهي اڳواٽ ڏٺي پئي، جيڪا اچي ڪرڻ وارا هئا. هن اهڙي آفت کان بچڻ لاءِ هنُن هندو مسلم اتحاد چاهيو ٿي.

وقت اهو ٿي ويل دوئي دور ڪرڻ جو،
ڪيو مذاهب من مان ساڃهر ساڻ سويل،
هندو مومن سان ملي محبت جا ڪر ميل؛
متان ٿئي اويل، اولهه سج نه آلهي.

هو اڳتي چوي ٿو: "جيڪڏهن وقتائتو قدم نه کنيو ويو ته ڏاريان ڀويان لاشن جا ڍير ڇڏي ويندا." سؤ سال کان به وڌيڪ اڳ، 1947ع لاءِ اها ڪهڙي نه سچي پيشنگوئي ڪيل هئي!

سچل کي جوڳين سان محبت آهي، جن "گنگا ـ جمنا ۾ سچو اشنان ڪيو آهي. مان انهن جوڳين جي ذات تان سؤ

پيرا جان ڏيندس.“ هو اڳتي چوي ٿو: ”مان نه ملان آهيان، نه برهمڻ: نڪي قرآن جو ورق پڻ آهيان. مون لاءِ نه گيتا جو شاستر ڪجهه آهي. مان نه اوپر آهيان، نه اولهه: نه ڌرتي، نه آڪاس. مان ته جوڳي آهيان.“

سچل جو ڪجهه ڪلام سنسڪرت سان پريو پيو آهي. هو چوي ٿو: ”گرو ۽ گوند ساڳيا آهن.“ هو پنهنجي دل ’مندر‘ ۾ لڳائڻ ۽ ’ديوي‘ کي پنهنجي دل ۾ وهارڻ لاءِ چوي ٿو. هو چوي ٿو: ”سچو ته پور بندر جو پوچاري آهي.“ هو لکي ٿو: ”او ساڌو، محبوب اهو آهي، جيڪو سڀني گمانن کان مٿاهون آهي. هو هر هنڌ جي منظر ۾ موجود آهي ۽ سڀني هنڌن جو بادشاهه آهي. ڪنهن مهل هو هندو شاستر پڙهي ٿو ته ڪنهن مهل قرآن. هو عيسيٰ توڙي محمد ﷺ ڏي سگهي ٿو — هنومان پڻ. هو خود پنهنجي ذات لاءِ، پنهنجي ’ليلا‘ لاءِ حيراني پيدا ڪري سگهي ٿو.“ اهو هو سچل — سچو — جيڪو سچار هو. جتي به سنڌي هندو توڙي مسلمان اڪثريت ۾ رهن ٿا، اتي اڄ به ڪيس محفلن ۽ ميڙن ۾ ڳايو ويندو آهي.

ٻيون وڏو سنڌي شاعر چيئن راءِ ’سامي‘ (1743 — 1850) هو. هو ڪپڙي جو دڪاندار هو، جنهن پنهنجي چمار جو گهڻو عرصو امرتسر ۾ گذاريو. هو پنهنجا سلوڪ ڪاغذ جي ٽڪرن تي لکي مٽ ۾ وجهندو ويندو هو. سندس ديهانت کان گهڻو پوءِ، اهي ڪاغذ جا ٽڪرا سهيڙي ڇپايا ويا. سندس سموري ڪوتا ڌرمي آهي. هن ويدن جو فلسفو سادي سنڌيءَ ۾ پيش ڪيو هو: ”ويدن جا ويچار، سي سنڌيءَ ۾ سٽاير.“

شاهه محبت ۽ ڳانڍاپي جو سمنڊ هو: سچل حيرت جو سمنڊ هو: سامي نج آنند جو سمنڊ هو. ان کان پوءِ ٻيا ڪيترائي شاعر ٿي گذريا آهن — بيدل، بيڪس، دلپت، ڪشن چند بيوس،

وغيره. برطانوي دؤر ۾ مرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ڀيرو مل، لالچند امرڏنو مل، ڄيٺمل پرسرام، نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻي ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي هتان سنڌي نثر وڏيون اوچايون سر ڪيون.

ورهاڱي کان پوءِ واري دؤر ۾ عظيم شاعرن کي مٿي چاڙهي ڇڏيو. نارائڻ شيام چوي ٿو:

"گنگا ۽ جمنا سمورو امرت آهن
پر سنڌو منهنجي ٽِڄ آهي."

۽ شيخ اياز چوي ٿو:

مان سيني ماڻهن، عورتن ۽ ٻارن جو مذهب آهيان
مان سيڪي آهيان
مان اروڙ جي ٿڪرين جيترو پراڻو آهيان
مان مدن مست پوڙو آهيان
جيڪو اتي اپريو
جتي ڏاهر جي زال لاڏي
بي ترس عربن سان وڙهندي
رت ڦڙا وهايا
مان ڪاليءَ جي هزار مورتين جي ڪٿا آهيان
جيڪي مون پٿر مان تخليق ڪيون
۽ جن کي مان ساري جمار پوڄيندو رهيو آهيان."

هندستان ۽ پاڪستان سنڌي زنده آهي ـــ سنڌي زنده آهن ـــ ۽ سنڌ پڻ زنده آهي!

جيئي سنڌ!

20

سنڌي جاڳرتا

آڪٽوبر 1983ع ۾، دهليءَ ۾ سنڌي ڪانفرنس منعقد ٿي، جنهن جي غير معمولي ڳالهه اها هئي جو هندستان جي صدر ۽ وزيراعظم انهيءَ ڪانفرنس کي خطاب ڪيو هو. ٻنهي سنڌين جي 'ذهانت، واپاري مهم جوئي ۽ حالتن سان پاڻ کي ٺهڪائي هلڻ' جي ساراهه ڪئي. شريمتي اندرا گانڌيءَ کي ياد هو ته هن 1930ع جي پڇاڙيءَ ۾، سسليءَ جي پيٽ تي هڪ ڳوٺ ۾ به هڪ سنڌي دڪاندار ڏٺو هو. ٻين وري ڏکڻ قطب ڀر سان فاڪلئنڊ ٻيٽ تي هڪ سنڌي دڪاندار ڏٺو هو.

پاڪستان جي فوجي حڪمران ضياالحق انهيءَ ڪانفرنس کي سنڌ ۾ انقلاب آڻڻ ۾ مدد ڪرڻ ۽ سهڪار ڪرڻ جي هڪ ڪوشش چئي رد ڪيو. حقيقت اها آهي ته انهيءَ ڪانفرنس جو اعلان پورو هڪ سال اڳ ۾ ڪيو ويو هو، جڏهن سنڌ ۾ 1983ع جي سجاڳيءَ جو ڪنهن سوچيو به نه هو. ضيا ته ايتري قدر چئي ڇڏيو ته هندستان جا سنڌي 'سنڌي' ناهن. هڪڙي ڏينهن هو اهو به، چوڻ کان نه مڙندو ته سنڌ ۾ آباد سنڌين 'پاڪستاني' ٿيڻ جي چونڊ ڪئي هئي، تنهن ڪري هو 'سنڌي' ناهن!

پر هندستان ۽ پاڪستان جي اڳواڻن جو سنڌين سان هڪ جهڙو رويو، انهيءَ حقيقت ڏانهن اشارو ڪري ٿو ته

هڪ ڪروڙ سنڌي، جنهن جو چوٿون حصو هندستان ۾ آباد آهي، هندستان ۾، پاڪستان ۾، ۽ هند - پاڪ تعلقات ۾ نمايان عنصر آهن. لڏي آيل سنڌي، ڀارت ماتا جي هنج ۾، هڪ وڻندڙ ننڍي سنڌ - سنڌڙي - آهن.

ورهاڱي کان هڪدم پوءِ، سنڌي جوڌپور ۽ اجمير ۾ انهيءَ اميد سان رهي پيا ته اهي جلدي راجستان رستي واپس پنهنجي وطن وري ويندا. انهن بمبئي کي تمام وڏو، تمام مهانگو ۽ تمام ڏور سمجهيو ٿي.

پر جيئن جيئن جلدي واپس موٽي وڃڻ جو امڪان گهٽبو ويو، تيئن تيئن انهن نعم البدل جي ڳولا ڪرڻ شروع ڪئي. انهن ۾ هڪ ڪنڊلا بندر هو، جتي 'سنڌو ريسيٽلمنٽ ڪارپوريشن' کي گانڌي ڌام جو شهر ٻڌڻ لاءِ زمين ڏني ويئي. پر روم هڪ ڏينهن ۾ نه جڙيو هو، ۽ نه ئي گانڌي ڌام هڪ ڏينهن يا هڪ سال، يا گهڻن سالن ۾ جڙي سگهيو ٿي. ڪنگال شرنارٿين کي ٽڪر هئي. اهي سالن تائين ترسڻ جي همت نٿي ڪري سگهيا، تنهن ڪري اهي ڏينهون ڏينهن بمبئي ڏانهن ڇڪجڻ شروع ٿيا. ٻي عظيم جنگ دوران اٽالين جنگي قيدين کي رهائڻ لاءِ، ڪلياڻ ڪئمپ جو سپاهه خانو، جنهن کي هاڻي الهاس نگر ڪوٺيو ٿي ويو، سردست موجود هو، جتي شرنارٿي سنجم ۽ ڪفايت سان رهي سگهيا ٿي - ۽ پرسان واقع بمبئي ۾ پنهنجو روزگار ڪمائي سگهيا ٿي.

اهڙين حالتن ۾ انهن جيئن ئي پنهنجو پاڻ کي پنهنجي پيرن تي بيهارڻ جي ڪوشش ڪئي ته منجهانئن گهڻن جون دليون ئي ٽٽي پيون. پر جلدئي سندن زنده رهڻ جي همت ۽ روزگار ڪمائڻ جي اتساهه هٿي وڃي هنڌ ڪيو. جيڪڏهن للڪار وڏي هئي ته آن جي مقابلي جي موٽ ان کان به وڏي هئي. سنڌ ۾ اسان رڳو ٿورين ڪمپنين جهڙوڪ ڪئسپز بلو اسٽار، موڊوائيز شڪاگو ريڊيو ۽ جي - بي - منگهارام بسڪوٽن

جو ٻڌو هو، هاڻي سنڌي واپارين گاجرا گيمرس، ڪرشنا اسٽيل، آڏواڻي اوڊرليڪان، ويسٽن ٽي - وي، ويسٽر ورڪس، اسڪوائر ۽ انڊيا بوڪ هائوس قائم ڪري، نوان ميدان هٿ ڪيا آهن ۽ نيون اوچايون سر ڪيون آهن. ورهاڱي کان اڳ، اسان سنڌي ڪروڙ پتين کي آڱرين تي مس ڳڻي ٿي سگهياسين، پر اڄ رڳو الهاس نگر ۾ چاليهن کان مٿي ڪروڙ پتي آهن. سنڌن مسئلو رڳو اهو آهي ته اهي وارڊن روڊ يا ڪولابا - يا واڪل پارلي وارن سان مائٽيون نٿا ڪري سگهن.

جيتوڻيڪ بمبئي هندستان ۾ سنڌين جو 'گاديءَ جو هنڌ' آهي، پر انهن پنهنجو پاڻ کي ڪنهن ڪُنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهلائي ڇڏيو آهي. هندستان ۾ مشڪل سان اهڙو ڪو شهر هوندو، جتي سنڌين جو ڪو پاڙو نه هوندو. منجهانئن ڪي سبزي - منڊين ۽ ڪپڙي جي دڪانداريءَ ۾ گهڙيا پيا آهن، ته ڪي وري ٽرانسپورٽ ۽ سول ٺيڪيداريءَ جي ڪاروبار تي ڇانيل آهن. ڪي سرن جا ڀٺا هلائين ٿا، ته منجهانئن ڪي وري اتر هندستان جي قبائلي ايراضين تائين پهتا آهن ۽ قبائلي عورتن کي بلائوز پائڻ سيکاريو اٿن. ايتري قدر جو ڏورانهين هنڌ جهڙوڪ فيض آباد (ايوڌيا) ۾ سنڌي ايترا گهڻا ۽ خوشحال آهن جو اهي اتي ساليانو جهولي لال جو جلوس 'سنڌي ريپبلڪ ڊي پريڊ' وانگر هڪ خاص ڏڻ ملهائيندا آهن، جنهن جو سمورو شهر خوشيءَ وچان انتظار ۾ هوندو آهي. جيئن ٻه سؤ سال اڳ انگلنڊ ۾ هيوگناٽس، فرينچ پراٽيسٽنٽ پناهگيرن، برطانوي اقتصاديات کي زور وڌايو هو، تيئن هندستان جي گهڻين ايراضين ۾ اقتصادي ترقيءَ جو سهرو سنڌي واپارين جي سر تي آهي.

سنڌي بزنيس - هائوس هميشه ولايت ۾ مشهور رهيا آهن اڄ ڪالهه ته اڳي کان به گهڻو وڌيڪ مشهور آهن. 1947ع ۾ 'پنج وڏا' هوندا هئا: وسيامل آسومل، پوهومل براد س، ڪشنچند چيلا رام، جي - ٽي - چٽن راءِ ۽ ڪي - اي - جي

چوٿرمل. هاڻي نون 'پنج وڏن' ۾ ڊالا ملس ۽ ڀوڄ سنس وارن، وسيامل ۽ پوهو مل وارن جي جاءِ ورتي آهي. پر اڄ ڪالهه سڀ کان وڏيڪ دولتمند ڪٽنب هندوجا برادرس وارن جو آهي، جيڪو ارب پتي آسامي آهي. اهي وڏن پرڏيهي واپاري معاهدن ۾ جنتا حڪومت، توڙي ڪانگريس حڪومت جي ضرورت رهيا آهن. هانگ ڪانگ جا مورجاڻي ساليانو هڪ بلين ڊالرن جي واري ـ ڦيري سان، دنيا جي جين مارڪيٽ ۾ بورڪ آهن. آمريڪا جي سڀ کان پوش رياست فلوريڊا جي ميامي شهر جا سڀ کان وڏا معمار ميلواڻي ۽ شيام ساني آهن. رام ڪرپالاڻي پنهنجي وڏن ٿ ڪاروبار ۽ داني هجڻ ڪري ويسٽ انڊيز ۾ ٽرنيڊاڊ جو بي تاج بادشاهه آهي. ٽرنيڊاڊ ريڊيو تان نشر ٿيل مشهور حبشي گيت " Ram the Magician "، مقامي وزيراعظم جارج چيمبر، کي پين ڳالهين سان گڏ اجهو هيئن پڙاڻي ٿو:-

Everything Mr. Ram puts his hand to
turns a shack to a mansion
So, George Chamber, you should see
Mr. Ram Kripalani.
If you can't run the country
Call in Kripalani.

اڄ ڪالهه سنڌي سخا ۾ به ايترو ئي اڳيرو آهن، جيترو اهي پيسو ڪمائڻ ۾ اڳتي آهن. پراڻا 'واڌو مل فائونڊيشن' وارا هميشه وانگر اڄ به اهڙائي داني آهن. رگهو لاگوس جي چئن رام وارن بمبئي جي 'وويڪانند ايڊيوڪيشن سوسائٽي' کي 30 لک رپيا دان ڏنو آهي. اندرو ۽ لڪشمي شوداساڻي جي نالي پويان سڏجندڙ 'اِن ـ لڪش فائونڊيشن' وارن پوني ۾ 'ساڌو واسواڻي هاسپيٽل ۽ ريسرچ سينٽر' کي هڪ ڪروڙ رپيا دان ڏنو آهي. آهي ساليانو 200 پرڏيهي اسڪالرشپون پڻ

ڏين ٿا. ڪشن چند شاهاڻي هڪ يگانو پراپڪاري شخص آهي جيڪو فلاحي ڪمن ۾ مدد ڪندو رهي ٿو. مطلب ته سنڌي 'شرنارٿي' مان ڦري 'پرشارٿي' ۽ 'پرمارٿي' ٿي پيا آهن.

ورهاڱي جي ڏوڏيندڙ صدمي کان پوءِ، سنڌين — ۽ پنجابين — جي ڊرامائي ڪاميابيءَ جا ڪهڙا سبب ٿي سگهن ٿا؟ اهي ساڳيا سبب هئا، جن جپان ۽ جرمنيءَ کي ٻي عظيم جنگ جي شڪست جي اثر کان پوءِ منجهن جاڳرتا پيدا ڪئي هئي. اهو ماڻهن جو ذهن آهي. گهڻو اڳي ملٽن انهيءَ ڳالهه لاءِ چيو هو: ” اڻ فتح ٿيڻ جوڳو مضبوط ارادو ڪڏهن به نه هار کائيندو آهي ۽ نه ئي پيش پوندو آهي.“ سنڌي انهيءَ کي ڪاميابي حاصل ڪرڻ پنهنجو بنيادي حق سمجهي ٿو. اهڙي ذهني لاڙي سان ماڻهو ڏوڙ مان ڏن پيدا ڪري سگهي ٿو.

سنڌين پاڻ کي رڳو ملڪيتون ٺاهڻ ۽ خيراتي ڪم ڪرڻ تائين محدود نه رکيو آهي. انهن بمبئي ۽ ٻين هنڌن کي بهترين ادارا پڻ قائم ڪيا آهن. 'واڌو مل انسٽيٽيوٽ آف ڪمپيوٽر ٽيڪنالاجي ۽ انجنيئرنگ' ۾ ٻن ڪروڙ رپين جي ماليت جو سازو سامان آهي. هوتچند گوپال داس ۽ خوشي ڪندناڻي وارن نه رڳو بمبئي ۾ درجن ڪاليج قائم ڪيا آهن، پر جئه هند ڪاليج ۽ ڪي - سي - ڪاليج، ٻئي هندستان جي سڀ کان وڏي شهر جا بهترين ڪاليج آهن. جسلوڪ اسپتال (جيڪا جسوتي ۽ لوڪو مل جي نالي پويان سڏجي ٿي)، ملڪ جي سڀ کان گهڻي مشهور اسپتال آهي.

بمبئي جي 'وويڪانند ايڊيوڪيشن سوسائٽي' ۽ پوني جي 'ميرا ايڊيوڪيشن سوسائٽي' ٻئي تعليمي ميدان ۾ سنڌي خدمتن جون مظهر آهن.

بمبئي ۾ مالڪاڻي حقن تي فلئٽن جو سرشتو سنڌين جي ايجاد آهي. انهيءَ بنياد تي رڳو رهيجا برادرس وارن هزار

عمارتون تعمير ڪرايون. هائوسنگ جي ميدان ۾، ماهر، چيمبور ۽ بمبئي سينٽرل ۾ ’چيمبي سپا هيملا ئيز ڪو آپريٽو هائوسنگ سوسائٽي‘ ڪالونيز‘ سهڪاري جو ڪم جو نتيجو آهن. پوني جو عطر سنگتاڻي نه رڳو تعميراتي ڪمن ۾ اڳيرو آهي، پر ’دي پونا هيرالڊ‘ پڻ هلائي ٿو.

پر انهن سڀني ۾ سڀ کان وڏو معمار ڀائي پرتاب هو، جنهن ڪنڊلا بندر لاءِ آدي پور (رهائشي) ۽ گانڌي ڌام (تجارتي) جا جاڙا شهر اڏيا. پنجاب جهڙي سنڌ جي صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ، رام ناگراڻي SPI کي نئين جوڙيل ’نيشنل سيڪيورٽي گارڊس‘ جو سربراهه مقرر ڪيو ويو.

زندگيءَ جي مختلف ميدانن ۾ پڻ سنڌين انفرادي طرح نالو ڪڍيو. ڊاڪٽر ميئنڊا ’انڊين ميڊيڪل ايسوسيئيشن‘ جو صدر هو ۽ پروفيسر جي. آر. ملڪاڻي ’انڊين فلاسافيڪل ڪانگريس‘ جو صدر هو. رام جيٺملاڻي ’انڊين بار ڪائونسل‘ جي ورهين تائين اڳواڻي ڪئي. ’سروئنٽس آف پيپل سوسائٽي‘ جي جنرل سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان، شيوڪرام ڪرمچند ’سپت رشي‘ مان هڪ رشيءَ جي طور مشهور ٿيو، جنهن کي ايمرجنسيءَ جي دوران 1975ع ۾ پنهنجي سچر سان گڏ جيل اماڻيو ويو. جيون لال جٿرام داس پنهنجي زندگي ’هريجن سيوڪ سنگهه‘ لاءِ وقف ڪري ڇڏي آهي. دادا شيوڪ ڀوڄراج ’ٻالڪن جي ٻاري‘ سان گڏ، قبائلين لاءِ ’ٻاپو وليج‘ جي مشعل روشن رکيو ويٺو آهي.

اڄ ڪالهه جي. جي. ميرچنداڻي ’يونائيٽيڊ نيوز آف انڊيا‘ (UNI) جو سربراهه آهي، جيڪا هڪ مکيه قومي نيوز ايجنسي آهي. ’بزنيس انڊيا‘ اشوڪ آڏواڻي هلائي رهيو آهي. پروفيسر ڪي. اين. واسواڻي، ڪنيا ڪماريءَ ۾ ’راڪ ميموريل ڪاميٽيءَ‘ جو سربراهه آهي. هري آتما رام ’وشو هندو پريشد‘ جو ٽرسٽي آهي.

جسٽس نٿن ’مونو پولیز ۽ ریسٽرڪٽو ٽریڊ پرئڪٽس ڪميشن‘ (MRTPC) جو صدر ٿي رهيو، جسٽس چٿناڻي ’بمبئي هاءِ ڪورٽ‘ جو صدر ٿي رهيو ۽ جسٽس ٿڌاڻي ’آسام هاءِ ڪورٽ‘ جو صدر ٿي رهيو. ٽي- ايم- آڏواڻي بمبئي ۽ ڪشمير يونيورسٽين جو وائيس چانسلر ٿي رهيو. ڪي- ايل- پنجابي مهاراشٽر جو چيف سيڪريٽري ٿي رهيو ۽ ساڌواڻي گجرات جو چيف سيڪريٽري ٿي رهيو. شريمتي ڊاڪٽر ڪي- اي آڏواڻي بمبئي جي 125 سالہ پراڻي گورنمنٽ لا ڪاليج جي پرنسپال آهي. اهو ڪاليج ايشيا جو سڀ کان وڏو ۽ بهترين ڪاليج سمجهيو وڃي ٿو.

ٽي- وي- منسکاڻي ’هندستان مشين ٽولز‘ (HMT) جو سربراهہ آهي؛ ايم- جي- ڦيرواڻي ’اشوڪ لي لينڊ‘ جو سربراهہ آهي؛ سامت (سامتاڻي) ’پارت هيوي اليڪٽريڪل لميٽيڊ‘ ۾ ٻئي نمبر تي آهي؛ آر- جي- ڪيسواڻي ’آل انڊيا اليڪٽريڪل مئنيوفئڪچررز ايسوسيئيشن‘ جو صدر آهي. جي- ايس رامچند انڊين ڪرڪيٽ ۾ اڳواڻي ڪئي. اين- ٽي عيدناڻي ’سينٽرل واٽر اينڊ پاور ڪميشن‘ ۾ ’پاور‘ جو ميمبر آهي.

ايم- ڪي ڪرپالاڻي ڪئناڊا ۾، ڪلٽاڻي ڪينيا ۾ ۽ وشنو آهوجا روس ۾ سفير ٿي رهيا.

نہ رڳو ميجر جنرل هيرا ۽ وائيس ائڊمرل ٽهلياڻي، پر بنگلاديش جي وجود ۾ اچڻ وقت، 1971 ۾ سامونڊي جنگ جو فاتح، ائڊمرل نندا سنڌين سان سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ پسند ڪندو آهي. جڏهن ڪائنس پڇيو ويو تہ هن ڪراچيءَ جي ناڪابندي ڪيئن ڪئي تہ وراڻيو هئائين، ”مون کي ڪراچي بندر جي چپي چپي جي خبر آهي.“

ورهاڱي کان اڳ تمام ٿورن سنڌين— پڌو آڏواڻي ۽ ۽ هري شوداساڻي— فلمن ۾ نالو ڪڍيو هو. اڄ جي- پي سپي فلم انڊسٽريءَ جو اڳواڻ آهي ۽ ڪائنس پوءِ اين- سي سپي

۽ ٻيا ڪيترائي انهيءَ ميدان ۾ سرگرم عمل آهن.

فلمي ڊائريڪٽرن ۾ گووند نهالاڻي ('آڪروش' فلم وارو) راج سپي، رميش ۽ سپي ڪمار شهاڻي اچي وڃن ٿا. فلمي اداڪارن ۾ سنڌير، مچ موهن، راج ڪرن (مهتاڻي)، آسراڻي، شيلا راماڻي، ٻبيتا ۽ ساڌنا مشهور آهن.

ڊرمي ميدان ۾ دادا جشن واسواڻي، سنت ليلا شاهه، هوائي گرو- ناٽڪ مشن، دادا چيلارام جو 'Nij Thanw'، برهم ڪماريون ۽ ٻيون ڪيتريون ئي سنستائون، روحاني روشني جا منارا آهن. دهليءَ ۾ 'مجنون ڪائيلا' تي هفتي ڀر جو جشن سنڌي ڌرمي شعور جو هڪ نئون ماڳ آهي.

ساهت جي دنيا ۾، ڪلياڻ آڏواڻي، منگهارام اوڌارام ملڪاڻي، ليکراج عزيز، تيرٿ بسنت، رام پنجواڻي، هرومل سدا رنگاڻي، پوپٽي هيراننداڻي، گوبند مالهي، نارائڻ شيام ۽ ٻين ڪيترن کي "ساهيتہ اڪادمي" جي انعامن سان نوازيو ويو آهي.

سنڌ ۾، پوڪرداس اکيچار ڪتاب ڇپائي سنڌي ساهت جي شيوا ڪئي هئي ۽ ورهاڱي کان پوءِ، 'انڊيا بوڪ هائوس' جي ايچ - جي ميرچنداڻي 'امر چتر ڪٿا' ڇپائي سموري نئين پيڙهي کي هندستاني تاريخ ۽ ڪلچر کي متعارف ڪرايو آهي.

بلو راڻي، شانتي هيراننداڻي، سي - ايچ - آتما، ماسترچندر، ڪملا ڪيسواڻي، ڀڳونتي ناناواڻي، ديپڪا ڪرپالاڻي، چنناڻي سسٽرس ۽ هوندراج دکايل، سنڌي سنگت کي نئين زندگي ڏني آهي.

سياست ۾، آچاريہ ڪرپالاڻيءَ کان پوءِ، جٿرام داس پارليامينٽ جي ميمبر، ڪئبنيٽ جي وزير ۽ گورنر جي حيثيت سان نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون. ايل - ڪي آڏواڻي رڳو اطلاعات ۽ نشريات جي وزير جي حيثيت سان چمڪيو، پر هندستاني سياست ۾ سنڌس صف - اول ۾ شمار ٿئي ٿو. حشو آڏواڻي

مهاراشٽر ۾ ساڳي جاءِ ولاري ٿو. سچيتا ڪرپالاڻي، ڊاڪٽر چوئٿ رام، پروفيسر نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻي، رام جيٺملاڻي ۽ ڪرشن ڪرپالاڻي پارليامينٽ ۾ پنهنجو نالو ڪيڏو آهي. ۽ ڀانو ڪمار شاستري 1977ع ۾ لوڪ سڀا ۾ داخل ٿيڻ لاءِ آديپور جي سڪاڙيا جو مقابلو ڪيو.

آسڪروائلڊ چيو آهي ته "انسان سينيءَ ڪي پنج حواس آهن، پر جيڪڏهن پيسو ڪمائڻ جُو ڇهون حواس نه هوندو ته باقي پنجن حواسن کي بهتر طور تي استعمال ڪري نه سگهندا سين." سنڌين انهيءَ ڏس ۾ بهتر ڪردار ادا ڪيو آهي.

سنڌين نوڪريون حاصل ڪرڻ ۾ نمايان حصو نه ورتو آهي. اهو فرقي بنديءَ جي ڪري ٿي سگهي ٿو — يا اهو احساس ٿي سگهي ٿو ته وڏين نوڪرين ۾ پڻ ايتري دولت حاصل نٿي ٿئي. پر انهن پاڻ کي پڙهڻ — لکڻ ۾ ڪنهن حد تائين تيار ضرور ڪيو آهي. اهڙو ڪوبه سنڌي نه ملندو جو پڙهي — لکي نه سگهندو هجي. منجهن گهڻا ڪڙو ٻن ٻولين وارا نه، پر باقاعدي چئن ٻولين ڄاڻڻ وارا ملندا. هو پنهنجي سنڌي — توڙي هندي — ڄاڻين؛ پر مقامي ٻولي به ڄاڻين — پوءِ اها گجراتي هجي يا مراٺي، تامل هجي يا تيليگو — ۽ هو عام طرح انگريزي ته ڄاڻين ئي ڄاڻين. انهيءَ ڳالهه کين واپار — ۽ سماجي ڳانڍاپي ۾ هٿي ڏني آهي. 1947ع جي ڀاڄ کان پوءِ، انهيءَ ڳالهه کين نفسياتي آبادڪاري ۾ مدد ڪئي آهي.

سنڌ جي ورهاڱي کان اڳ، آچاريہ ڪرپالاڻي، سچيتا مجمدار سان؛ ڪرشن ڪرپالاڻي، ٽئگور جي پوٽي ننديتا، سان؛ ۽ گوپي مکي، لاهور جي ڳابا سان شادي ڪئي هئي. پوءِ سندري ڀاوناڻي (ترويٽي ڪلاسنگم) ڪرشن لال شريڌراڻي سان شادي ڪئي. ڪملا ملڪاڻي، لوڪ پتيءَ سان شادي

ڪري ڪملاپتي ترپاٺيءَ جي ڪنوار بڻي. وشنو آهوجا، نورالدين جي ڌي آمنه سان شادي ڪئي. ڀاڳي پرتاب جي ڌي نرملا، اڇوت ڀٽوَرڌن جي ڀاءُ، بالو ڀٽوَرڌن سان شادي ڪئي. مهاتما گانڌيءَ جي پوٽي راڄ موهن، لاڙڪاڻي جي اشا ڪڪريجا سان شادي ڪئي. شيرين آڏواڻي، ايم-سي ڇاڳلا جي پٽ جهانگير سان شادي ڪئي. ۽ فلمي دنيا ۾ ساڌنا شوداساڻي نير سان ۽ ببيتا شوداساڻي رڻڌير ڪپور سان ۽ پونم چنديراماڻي، شترگهن سنها سان شادي ڪئي.

ڪجهه سک دانشورن – جهڙوڪ خوشونت سنگهه – جو خيال آهي ته ورهاڱي کان پوءِ سنڌي سک پنٿ کان هٽي ويا آهن. ائين آهي به، ته ناهي به. پنجاب ۾ اڪالي دهشت ڏانهن سنڌي رويو يقيناً ناڪاري آهي. پر پوءِ به، بمبئي، پوني ۽ ٻين هنڌن، سنڌي 'گرونانڪ جينتي' ملهائڻ ۾ نمايان حصو وٺن ٿا. انهن ڪيترائي سنڌي 'گردوارا قائم ڪيا آهن جن ۾ نيو دهليءَ ۾، پنسا روڊ تي Nij Thanw شامل آهي. پر اها به حقيقت آهي ته سک-پنٿ سنڌي ڌرمي گيان ۾ واحد صورت نٿو وارڻي. ورهاڱي کان اڳ پڻ، 'گرٻاڻي' پڙهڻ ۽ گردوارن ۾ وڃڻ دوران، سنڌي هميشه هندو شاستر پڙهندا هئا. سڀني ديوتائن کي نمسڪار ڪندا هئا ۽ سڀني تيرٿن جي ياترا ڪندا هئا. اهي 'شش' يعني گروءَ جا 'سک' هئا. ڪن ڳالهين کي ڇڏي، آهي 'خالصا' يا 'سردارجي' نه هئا.

ورهاڱي کان پوءِ، سنڌين اڳ کان وڌيڪ پنهنجي تشخص جي ضرورت محسوس ڪئي. تنهنڪري انهن پراڻي سنڌي سرپرست-سنت، 'جهولي لال' کي نئين سر زور وٺايو. اڄ گرونانڪ ۽ جهولي-لال جون تصويرون سنڌي مندرن ۽ گهرن ۾ هڪٻئي جي ڀرسان رکيل ملنديون.

سنڌي مقامي منظر سان پاڻ کي ٺهڪائي هلڻ چاهين ٿا ۽ مقامي ماڻهن سان رلي-ملي وڃڻ چاهين ٿا. اتر ۾ هو سپند

۾ 'سندور' لڳائين ٿا، ته بمبئي ۾ سنڌي عورتون مهاراشٽر وارن جون 'منگل سوتر' پائين ٿيون، جيڪو سنڌ ۾ اڻاتل هو. مهاراشٽر ۾ سنڌي ٻار ''ڏن ڪيرو نانڪ جڳ تاريو'' ڳائڻ سان گڏ ''گڻپتي پاپا موريا، پورچا ورشي لؤڪريا'' (او گڻپتي ڀڳوان، ايندڙ سال جلدي اچ) ڳائيندا آهن. اها ڳالهه هڪدم فطري ۽ مناسب آهي. اها هندو علامت آهي.

هندستان ۽ پاڪستان ۾ سنڌي عنصر جي ظاهر ٿيڻ ۾ هڪ حصي جي طور سنڌي اقتصادي بيداريءَ کان وڌيڪ اهم سنڌي شعور جي اڀرڻ آهي. هندستان ٻي انت شناختن جو ملڪ آهي. صديون گذرڻ کان پوءِ به، سنڌي اڃا به 'سنڌين' جي طور سڃاتا ويندا. جيتوڻيڪ منجهائيندڙ گهڻا سنڌي ڳالهائي به نه سگهندا هوندا. اهڙي صورتحال ۾ سنڌي پنهنجن پاڙن (Roots) جو سوچي ٿو — ۽ انهن جي آبياري ڪرڻ چاهي ٿو.

سيني سنڌين جي اتحاد جو لاڙو، انهيءَ سوچ مان قوت حاصل ڪري ٿو ته سنڌ ۾ هندن ۽ مسلمانن جي پاڻ ۾ ڪڏهن اڻبت نه ٿي هئي. ٻئي ڌريون ميٺ ميحبت ۾ گڏ گذاريندڙيون هيون. ايتري قدر جو آريه سماج جا وڏڙا به صبح جو سوير اها دعا گهرندا هئا ته ''هندو مسلمان جو خير.''

سيني هندستانين جي اڻ ڏٺ حصي طور، سيني سنڌين جي اتحاد جو وڌندڙ احساس، هندستان ۽ پاڪستان ٻنهي ۾ محسوس ڪيو پيو وڃي. سنڌي مسلمان، هندن کي اداسي وچان ياد ڪندا آهن ۽ هندستان ۾ وري سنڌي هندو ساڳئي احساس سان کين ياد ڪندا آهن. انهيءَ جي اها معنيٰ ناهي ته سنڌي هندو دوراندیش ٿي مستقبل ۾ سنڌ ڏانهن واپس وڃڻ جو سوچين ٿا. نانڪ جو ڏنگيل نوڙيءَ کان ڊڄي. پر انهيءَ مان هندستان جا سنڌ سان تعلقات معمول تي اچڻ جو تصور ڪجي ٿو. اها جي - ايم سيد جي ڪانفيڊريشن جي رٿا ٿي سگهي ٿي.

1981ع ۾ بمبئي ۾ ڀارتيه سنڌو سڀا نه رکيو هيو ڪالاڻي ۽ ڀڳت ڪنور رام جون يادگار ٽڪليون جاري ڪرڻ جو چيو هو، پر شاهه عبداللطيف ۽ شهيد الهه بخش جون به يادگار ٽڪليون جاري ڪرڻ جو چيو هو. انهن کوکرا پار ريل جو رستو به وري کولڻ جي گهر ڪئي هئي، جيڪو سنڌ کي راجستان سان ڳنڍيندو. گهٽ ۾ گهٽ سنڌ ڏانهن ساڌ ٻيلي ۽ هنگلاج ديبل ۽ موئن جي دڙي تي سياحن ۽ ياترين جي حيثيت سان وڃڻ جي اجازت ڏيڻ جي گهر ڪئي هئي. (جڏهن اي - بي - واجپائي پرڏيهي وزير هو، تڏهن هن پاڪستان تي اڏين چئي زور آندو هو ته ياترين کي سنڌ وڃڻ جي اجازت ڏني وڃي، نه ته نهرو - لياقت پئڪٽ تي نئين سر غور ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو.) ٻين وري 'سنڌو جل' ۽ 'سنڌ جي مٽي' پوتر ياد جي طور آڻڻ تي زور ڏنو هو. اهڙي نئين صورتحال هيٺ گهٽ وري اميدون وابسته ڪري اڏين به نعرو هنيو: "ايندڙ سال سنڌ ۾!"

سنڌ - ڪهاڻي اهڙي دلچسپ آهي ۽ ايندڙ ڪجهه سالن ۾ اها اڃا به وڌيڪ دلچسپ - ۽ اهم ٿيڻ جو عهد ڪري ٿي □

ببلوگرافي
(Bibliography)

(English)

Ahmed Q : The Wahabi Movement in Sind
AICC Papers : Jawaharlal Nehru Library
Ajwani L. H. : History of Sindhi Literature
Ali Mohammed Kufi: 'Chachnama.'
Andrews W.P. : The Indus and Its Provinces
Asghar Khan : Generals in Pakistan
Baillie A L. : Kurrachee
Bellasis A.F. : Brahmanabad
Bhikshu Chamanlal : Gypsies
Burnes, Dr. James : A. Vist to the Court of Sind
Burton Richard : Sind, 1851
Chablani S.P. : Economic Conditions in Sind, 1592—1843
Choksey and Sastry : The Store of Sind : An Economic Survey, 1843—1933
Cousens, Sir Henry : Antiquities of Sind
Eastwick, E.B. : Sind before Napier
Elliott & Dawson : Indian History as Told by Its Historians
Gandhi M.K. : Complete Works
Grierson : The Linguistic Survey of India
Jethmal Parsram : Sind and Its Sufis
Jotwani Motilal : Sindhi Literature and Society
Khuhro Hamida : Sind through the Ages
Lambrick H.T. : Introduction to Sind
Lambrick H.T. : Sind before Muslim Conquest
Lambrick H. T. : Napier and Sind
'M' : The Gospel of Sri Ramakrishna
Malhi Gobind : Jethmal Parsram
Maqbool Ahmed : Indo - Arab Relations
Marshall, Sir John : Mohen.jo-Daro

Mirchandani B. D. : Glimpses of Ancient India
Mitra, Dr. Ram Gopal : Indian Resistence to Early Muslim Invaders
Panhwar M. H. : Source Material on Sind
Pathan Dr Mumtaz Hasan : Sind - Arab Period
Pochhammer, Wilhelm von : India's Road to Nationhood
Pococke E. : India in Greece
Rig Veda
Rizvi Syed A. A. : Shah Waliullah
Sen S. P. : Dictionary of National Biography
Schimmel Annemarie : Sindhi Literature
Shukla C. : Incidents of Gandhiji's Life
Siddique : Arghuns and Tarkhans
Soomro Faiz M. : Cultural History of Sind
Sorley H. T. : Shah Abdul Latif of Bhit
Sorely H. T. : Sind Gazeteer
Tariq Ali : Can Pakistan Survive?]
Thomson and Garrett : The Rise and Fulfilment of British Rule in India
Trumpp E. : Grammar of the Sindhi Language.

سنڌي (SINDHI)

آڏواڻي، ڪلياڻ : شاهه جو رسالو
آڏواڻي، ڪلياڻ : سچل جو ڪلام
الوحيد — روزنامه : سنڌ آزاد نمبر، 1936ع
بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش: سنڌي ٻوليءَ ادب جي مختصر تاريخ
ڀيرو مل مهرچند : قديم سنڌ
ڀيرو مل مهرچند : سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ
ڀٽو، محمد موسيٰ : ڀرڙن جي ڀچار
ٻگٽي، قربان علي : سيڻ مٺائين سون تي
چيلاڻي، گوبند : سنڌ ۽ آريه سماج
ڏوڏيجا، لوڪرام : منهنجو وطن، منهنجا ماڻهو
گنگا رام سمراٽ : سنڌو — سؤ وير
گربخشاڻي، ڊاڪٽر، هوتچند : شاهه جو رسالو
گرناڻي، ايم - ايچ : آزاديءَ لاءِ آندولن
گرسهاڻي، سي - ٽي : ڪؤڙو مل چندن مل کلناڻي
ڪؤڙو مل چندن مل : ساميءَ جا سلوڪ
کهڙو، ايم - اي : جي جوت جلائي ويا
لالچند آريه : آگ ۽ طوفان
ملڪاڻي، نارائڻ داس رتن مل : نرالي زندگي
ملڪاڻي، نارائڻ داس رتن مل : ميراڻي سنڌڙي
منوهر داس ڪؤڙو مل : سنڌي ادب
مهر، غلام رسول : تاريخ سنڌ: ڪلهوڙا
ناؤن مل، سيٺ : يادگيريون (1871)
ڦيرواڻي، پروفيسر، شيوارام : ديوان ڏيارام گدومل جو جيون چرتر

راشدي، پير علي محمد : آهي ڏينهن، آهي شينهن (٢ جلد)
راشدي، پير حسام الدين : هو ڏوٿي، هو ڏينهن
شرما، وشنو : ڊاڪٽر چوئٿ رام
شيخ، عبدالمجيد: هوندا سي حيات
شيخ، محمد سومار: ڪڇين جا قول
سيد، جي - ايم : سنڌي ڪلچر
سيد، جي - ايم : سنڌو ديش ڇو ۽ ڇا لاءِ
سيد، جي - ايم : سنڌ جي ڪهاڻي ۽ سيد جي زباني
سيد، جي - ايم : نئين سنڌ لاءِ جدوجهد
سيد، جي - ايم : پيغام - لطيف
سيد، جي - ايم : جديد سياست جا نوَ رتن
سيد، جي - ايم : سنڌوءَ جي ساڃهه (٢ جلد)
سيد، جي - ايم : سنڌ جو ماضي، حال ۽ مستقبل.

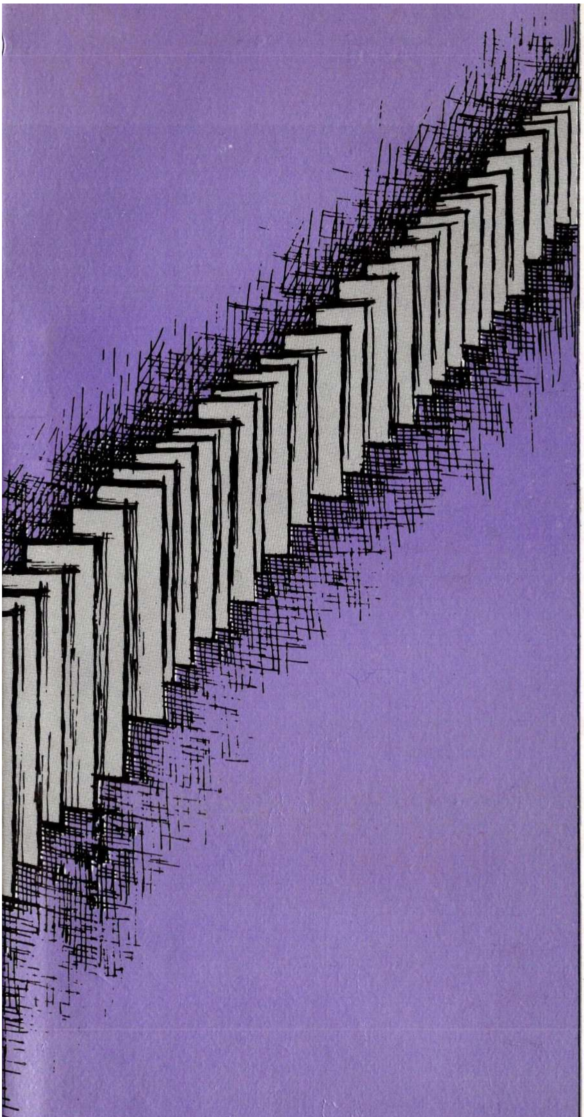

● مشهور مفڪر آلڊس هڪسلي (Aldous Huxley) موئن جي دڙي جي امن پري خصوصيت کان ايڏو متاثر ٿيو جو لکيو اٿس: " سنڌو - ماٿر جي تهذيب ايڏي شاهوڪار ۽ ترقي يافته هئي، جيڏي " سُمير " ۽ " مصر " جي. پر سنڌو- ماٿر جي تهذيب لڙائي کان غير واقف هئي. انهن دفن ٿيل شهرن مان نه ڪو هٿيار مليو آهي ۽ نه چوڌاري ديوار هجڻ جو ڏس مليو آهي. اها حقيقت سڀ کان وڏي اهم آهي. انهيءَ مان ثابت ٿئي ٿو ته اُتان جا رهواسي ڳتيل شهري تهذيب جون سهوليتون ماڻيندا هئا، جن لاءِ کين وقفي بوقفي قتلِ عام جي صورت ۾ قيمت ادا ڪرڻي نه پوندي هئي."

● جڏهن مهاتما ٻڌ پنهنجي وطن ڪپل وستو جي چوڌاري رٿ ۾ چڪر ڏنو هو ته چيو ويو ٿو ته " ڪنول جي رنگ جهڙا چار شاندار گهوڙا سنڌو ديش مان گهرايا ويا هئا." هيل تائين، تاريخ ٻُڌ- استوپا سنڌ ۾ ئي مليا آهن. ان ڳالهه ۾ به وڌاءُ ناهي ته جڏهن ذوالفقار علي ڀٽو پاڪستان جو صدر ٿيو هو ته پنهنجي آفيس ۾ ٻُڌ جي مورتي سجائي رکي هئائين.